

سند جو پیراجین اتھواس

(پانگو تھون)

لیک

دوار کا پرساد روچیرام شرما

ايڊمن: صاحب خان "سوره" ميراڻي

Cell No: 0344 - 3919786

Pobho Gianchandani
Advocate,
LARKANA (Sind).

جیپی سنڈیجیٹل کتاب گھر

صاحب خان "سورہ" میراٹی - نئون دیرو

Cell No: 0344 - 3919786

سنڌ جو پراچين اتهاس

ڀاڱو ٽيون

عيسوي سنه کان اڳ ٽن هزارن سالن جو اتهاس

لک

هوارڪا ٻرساه روچيرام شرما

اندر ڇا آهي؟

صفحہ

۵	۱ مہاراجہ کالہوہ الہاڪ مصالح
۱۹	۲ مہاراجہ کالہوہ سڌ جي حالت
۲۹	۳ پراچين سڌ تي ڌارين جون ڪاهون
۶۵	۴ پڌ ۽ چين ڌرم سڌ تي اثر
۱۰۱	۵ عسوي سڌ کان اڳ راجپوتڪ حالت
۱۱۷	۶ پراچين شهر ۽ شهر ۽ ڪنڊھڙ (الور)
۱۲۵	۷ پرهڪ آباد
۱۳۶	۸ ڪاهوہ جو دڙو
۱۴۸	۹ مير دڪڻ
۱۵۱	۱۰ سڌ سڌارين جو دڙو
۱۵۸	۱۱ سورهڪ جو قلع

راء بهادر سیت موهنداس مینگھراج
حیدرآباد سیت.

باب پوريون

مهاپارت کانپوء اتھاسڪ مصالح

مهاپارت جي لڙائيءَ لاءِ هندستان جي اتھاس جو مصالح
ٿوري يا گهڻي انداز ۾ سلامت رهيو آهي. الھيءَ جو هڪ سبب
آھي. مهاپارت جي لڙائيءَ لاءِ الھڪ وشي ۽ مني پيدا ٿيا.
هندو اسي پنهجن دشمن، منمن ۽ ٿرڊگن جي چڱي عزت ڪندا
هئا. الھن جو اتھاس سڄي پارت وڌي ۽ ٻيڪڙيل هو. الھيءَ
ڪري مهاپارت کان اڳ واري سم، ۽ اتھاس ليڪڪ الھن جو
بيان ڪندا رهيا ۽ عام ماڻھن ۾ بہ الھن جي اتھاسڪ ڪرڻن جي
عزت قائم رهندي آئي. داميل، مهاپارت ۽ پراڻن کي، ڪٿائن
ڪندڙن پوڙبان ياد رکيو. وڻدڪ پرم پوا کي پراهمڻ ياد رکندا
آيا. اهڙيءَ ريت مهاپارت جي ستمالاسڪ لڙائيءَ لاءِ هندستان
جي اتھاس جو ٿورو گهڻو ڀاڱو صحيح سلامت رهندو آيو.

مهاپارت جي لڙائيءَ هن ديس جي نہ ڪمول راجپوتڪ،
آرڙڪ، ساماڳڪ بلڪ ساهتڪ ۽ هنري ڳالھن تي بہ مولدار
اثر وڌو. هن منحوس لڙائيءَ ۾ هند ۽ سنڌ جا نہ ڪمول بالڪا
بھادور، بلڪ وڏا وڏا ودوان گھاسي وگھاسي، ڪاريگر ۽ پندڻ
ختم ٿي ويا. هن لڙائيءَ کان ٿورو پوءِ ئي آرپہ هندو ڪال پورو
ٿي ويو. سندسڪرت ساهتہ جي شڪل تي ٿوري ويٺي. يعني

مشهور راجائن جو بيان، راجائين کي فقط پنهنجن لائڪن ۾ ڪندا هئا. راجائن جا الهاس به لکيا ويندا هئا، پر الهن جا لکڪ، مهر شي واليمڪ ۽ ويدوياس جي درجي کي نه پهچي سگهيا. نتيجو اهو اڪثر جو مهاڀارت کان پوءِ واري سمي جا لکڪ، الهاس ۽ گرنت - جي هندستان جو آدرسڪار حاصل ڪري ڪمن سگهيا. عام ماڻهن ۾ به الهن لاءِ ايترو چاه پيدا نه ٿي سگهيو. الهن گرنتن جون ٻيون ڪاپيون قلم بند نه ٿي سگهيون. ڪن ڪن گرنتن جي نه هڪ هڪ يا ٻه ٽي ڪاپيون لکيون ويون.

هيڏانهن مهاڀارت جي خوفناڪ لڙائيءَ جي نتيجي ۾ سڄي هندستان تي دڪن ۽ صحن جو الذڪار ڄاڻجي ويو. جنهن هندستان کي زبردست سمجهي دليا جون ٻيون سڌريل قومون ڏپ وڃان ان ڏانهن اڪيلي به نه لهارينديون هيون. جنهن هندستان جي سرحد ۾ ٻي پانڌ موم سان مقابلي ۾ مثل سمجهو ويندو هو. الهن هندستان کي هائي ڪمزور ۽ کوکو سمجهي، الهن امت ملڪيت هڪ ڪرڻ لاءِ ڌارين قومن جي وام پائي ٿيڻ لڳو. ڌارين الهاس لکڪن جي گرنتن ڏي - ڪالھوءَ معلوم ٿيندو ته مهاڀارت جي لڙائيءَ کان اڳ ئي پوءِ مصر، گريس ۽ ايران جي بادشاهن، هندستان تي حملو ڪيو ۽ حملو ڪيو اتر ۽ اولهه جي طرف کان، جنهن اثر ۽ اولهه ۾ اسانجي سنڌ جي راج جو ٻيل حصو اچي ٿو وڃي.

الهه ۽ ڪالھوءَ هندستان تي مسلماني حڪومت قائم ٿي. مان پهرئين ڀاڱي جي پومڪا ۾ ئي ڏيکاري آيو آهيان ته الهه ۽ حڪومت جي زماني ۾ هندن جي اڻاهه ساهت جي ستيااس ڪئي وئي. جنهن هنڌ هندن جي الهاس ۽ ساهت جو خزانو ڏٺو ٿي ويو، الهه هنڌ کي ئي پوڄا ڪيو ٿي ويو، الهه ڪري

ٻه مہاپادڪ جي لڙائيءَ ڪاٺوڙ واري مہي جي الهاس ڄاگر لڪ
 الپ ئي ويا. ماڻهن کان هڪ لموئي چٽڪ الهاس وسري ويو.
 پر گهٽ چالو ڪرڻن جي لاس لٽ ۽ راجائن جي وڏن وڏن
 بستڪالن کي ٺاهڻ ڪندي به اسانجي ديس ۾ پراڻن جي شڪل
 ۾ الهاس ٿوري گهڻي ڀاڱي ۾ چالو رهندو آيو. ڪن ماڻهن جي
 من ۾ پراڻن سبب گهڻو دهر ويٺل آهي. پر جن وڏن هندن سان
 جي لٽ پراچين الهاس جي کوجنا ڪئي آهي، انهن جو چوڻ
 آهي ته پراڻ گهٽ پر ماڻڪ ڪر لڪ نه آهن. ڪيترن ليکڪن پراڻن
 جي الهاسڪ سڃاڻيءَ کي نه سمجهي، انهن جي وڏن کي جو
 ڪي وٺي لکيو آهي. پر باريڪ ريت لياس ڪرڻ سان معلوم
 ٿيندو ته ڪنهن وقت پراڻن جي اها ساڳي شڪل نه هئي، جا
 اڄ آهي. انهن ۾ گهڻن راجائن گهراڻن ۽ راجن جو بيان داخل
 هوندو. واپو پراڻ جي اڌ ۹۹ ۽ مٿس پراڻ جي اڌ ۵۰
 پڙهڻ سان معلوم ٿيندو ته اڳي جن پراهن، ڪيتري، وٺس ۽
 شرڌو راجائن جا انهن پراڻن ۾ احوال پڙهڻ، سي هائي ڪم ٿي
 ويا آهن. هاڻوڪن پراڻن ۾ ڊگرو مڪڙ، ڪوشل ۽ هسٽاپور جي
 راجائي گهراڻن جو ئي بيان ڏسڻ ۾ اچي ٿو. باقي ٻين راجن ۽
 راجائي گهراڻن جا بيان پراڻن مان هن وقت غالب ڏسڻ ۾ نه
 اچن. ممڪن آهي ته الهيءَ جو به سبب اهو هجي جو پراڻن جون
 گهڻيون ڪاپيون قلم بند ٿيل نه هجن، يا راجپوتڪ الڻ ٻيل ۾
 انهن پراڻن جا حصن جا حصا حملن جي ٻاهه ۾ سواها ٿي ويا هجن.
 سوال آهي ته جن پراڻن کي مان هند ۽ سنڌ جي پراچين
 الهاس جو وسيلو ظاهر ڪري چڪو آهيان اهي پراڻ لهما ڪڏهن؟
 ڇاڪاڻ ته جيستاهه الهيءَ سوال جو جواب نه ملو آهي تيستاهه
 سنسڪرت جي انهن ڪرڻن کي الهاس جو آڌار نٿو سڏي سگهجي.
 الهيءَ جو سبب اهو آهي جو ڪي اچمي الهاڪار، پراڻن کي

الن لون سون ورهين جو جهولو لا سڏين. جوڪڏهن الهن اتهاسڪارن جي ڳالهه کي ڳنڍ ٻڌجي تہ پوءِ عيسوي سن کان هزارين يا ٽن هزارن سالن جو، الهن پراڻن ۾ لکيل اتهاس ڪيئن پرماتڪ يا سچو سمجهو ويندو؟

ايڇ- ايڇ ولسن جو چوڻ آهي تہ مکيه ارڙهن پراڻن مان وشتو پراڻ ۾ مسلمانن جو ذڪر آهي، الهيءَ ڪري اهو پراڻ ۱۰۴۵ عيسوي سن ۾ ٺهيو هوندو. غلط فهميءَ هيٺ آيل ولسن جي اها ڳالهه ڪيترا ڀڄي پنڊت اکيون پوري قبول ڪندا آيا، جيتوڻيڪ وقت بوقت سندن اعتراض ۽ ڳالهين جو ڪنڊن به ڪهو ويو. سر ڊبليو هينر ۽ ولسن جي ڳالهه کي کڻي ڳنڍ ٻڌو، هنڌالهن پراچين مسلمان اتهاس ليکڪ البرولي جنهن محمد غزاليءَ سان گڏجي هندستان جو سير ڪيو، تنهن سن ۱۰۳۰ ۾ لکيو آهي تہ هن پنهنجي وقت ۾ مٿس آڏو ۽ واپس پراڻ به پنهنجن اکين سان اچي ڏٺا. هن پنڊتن وٽ پراڻن جو به هن پنهنجي اتهاس ۾ ذڪر ڪيو آهي. هن وشتو پراڻ ۾ ڏيکاريل ارڙهن پراڻن جي فهرست ٿريل لمولي سان ڏيکاري آهي.^۱

سڪوت جي ڀاڱ ڪريءَ سن ۶۲۰ ۾ هرش چرف نالي مشهور ڪاويءَ ٺاهيو آهي، جنهن ۾ پراڻن جو ذڪر ٿيو ڪري. هو لکي ٿو تہ مان جنهن وقت سون لڏيءَ جي ڪناري تي وسيل پنهنجي ڳوٺ ۾ ويس تنهن وقت مون سد رشتيءَ کي ڪن پراڻن جو ملو کان ڪندو ڏٺو، جي ممڪن آهي تہ واپس ۽ برهمڻ پراڻ هئا.^۲ ڊاڪٽر موهر ۾ جو چوڻ آهي تہ هو ٻاڱ ڪريءَ جي ڪاوين مان اڪي ۽ مارڪنڊيءَ پراڻ ۾ ثابت ڪرڻ

1. A Brief History of the Indian People 1897 P. 103

2. Sachan's Translation Vol I P. 130-131-264

3. Cowell and Thomas, Trans P.72.

لاء تمار آهي^۱. پاڻ ڪويءَ جي سمی ۾ بنگال پوائنٽ مان به اسڪند پراڻ جي هستيءَ جي ثابتي ملي آهي^۲. ڊاڪٽر پهلر به پنهنجي الہاس ۾ وايو، وشو، متسو، ۽ پوهالڊ پراڻ جا حوالا ڏنا آهن جي گهٽ گهراڻي جي راجائن کان پوءِ جي راجائن جا نالا لڳا ڏيکاري سگهن^۳.

مئي ڏڪر ڪمل وڌوانن کان وڌيڪ مسٽر ايف. اي. پارٽر پنهنجي ڪتاب ۾ هن باري ۾ تمام چڱي ڪوچا ڪئي آهي^۴. هن وڌوان جو وري چوڻ آهي ته پوڻو، پراڻ ٽي سڀني پراڻن کان اڳڻا هيو ويو، جنهن مان وري متسو، وايو ۽ پوهالڊ پراڻن ۾ ڪن راجائن جي خاندان جو احوال ڪڍي وڌو ويو. وايو ۽ پوهالڊ پراڻ اصل ۾ هڪ ئي هئا جي پوءِ جدا ٿيا. جيتوڻيڪ هن وڌوان جي واه موجب متسو، وايو ۽ پوهالڊ پراڻ هڪ ئي گز جي شاخ آهن، پر حقيقت ۾ الہاس جي نظر کان متسو، پراڻ ٻن ٻن پراڻن کان وڌيڪ آهي، جو اهر پوءِ جي راجائن جو به احوال ڏوج لڌل آهي.

وشو ۽ پاڳوٽ پراڻ گهڻو ويجهي وقت جا آهن. هن وقت پوڻو، پراڻ جنهن شڪل ۾ ملي ٿو سو ته الہاسڪ لفظ لکاءِ کان بلڪل چٽ آهي. مسٽر پارٽر جو چوڻ آهي ته پوريان پراڻ عيسوي سنه ۲۰۰۰ جي پڇاڙيءَ ۾ لکيا هوندا. الہيءَ کالہوہ وقت پوريت پراڻن ۾ ٿيو گهر ٿيندي رهي. آڪسفورڊ پوليورسٽيءَ طرفان ڇپايل پارٽ ورس جي پراچين الہاس جي ليکڪ مسٽر

1. Trans. VI Or. Congress vol. III P. 205.

2. Journal of Royal Asiatic Society 190=3P. 193

3. Indian Antiquity Vol xxv (1896) P. 328

4. Dynasties of the Kali Age (Clarendon Press, 1913)

ولسٽڪ آي۔ سنڌ جو چوڻ آهي تہ اهي پراڻ عيسوي سنڌ کان چار سو ورهه اڳ جا لھل آھن۔

ٻڌمتي ويدوائن جو پراڻ لسٽڪ ڪهڙو واپو آهي ؟ ۽ ڪيئن هو تہ پراڻن کي اٽڪل اڍائي هزارين ورهين جو جهولو ٿا سمجهن، تنهنجو بيان مٿي ڪيو ويو. هاڻي ڏسڻ گهرجي تہ اسانجي هندستان ۾ انهيءَ سوال جو ڪهڙو جواب ڏنو ويو آهي.

واپو ۽ ترمهالڊ پراڻ ۾ لکيل آهي تہ مهرشي ويد وياس مهاپاروت جي وچنا ڪئي، ان هڪ پراڻ سهنتا لاهي. اهائي پراڻ سهنتا ويد وياس جي چيلن، انهن جي تہ چيلن ڪيترن ڀائرن ۾ ورهائي. مهاپاروت جي آدي پورو جي اڌ ڀاءُ ۵۹ جي شلوڪ ۳۷ ۾ لکيل آهي تہ انکان اڳ تہ هڪ پراڻ هو، جنهن مان مهاپاروت ۾ راجائي گهراڻي جا شجراج ورتا ويا. هن ڳالهه کي ڇڏي جيڪڏهن ڪمول پراڻن جي ليکڪن ڏانهن نظر ٿي ڪجي تہ معلوم ٿيندو تہ مهرشي ويد وياس، پاراشر، واپو، پون ۽ الگرس جا نالا بلڪل پراچين ڪال کان ياد ڪيا پيا وڃن.

هتي اها ڳالهه ياد رکڻ گهرجي تہ پراڻن جا ٻه مکيه ڀاڱا آهن. انهن جو هڪ حصو اتهاسڪ ۽ ٻيو سمور ڊائڪ يعني ڪنهن تہ ڪنهن هندو ڌرم جي شاخ لسٽڪ آهي. مثلاً وشو پراڻ ۾ جيڪڏهن ڪجهه اتهاس آهي تو تہ اهي ڀاڱي ۾ ويهڻو ممڪن جو تہ اڀدڻ ۽ پوڄا آهي ٿو. ساڳيو حال ٻين پراڻن جو آهي. پو پراڻن جو سمور ڊائڪ حصو پراڻي سمي جو نه آهي. اهو بيان ڪهڙي ۾ ڪهڙي يا ٽن صدين جو جهولو آهي. انهيءَ کانسواءِ اها ڳالهه تہ ياد رکڻ گهرجي تہ پراڻن ۾ مهاپاروت کان اڳ جو جيڪو اتهاسڪ احوال موجود آهي، اهو ايتري لڳو گهرو نه ٿيل آهي.

مهاڀارت کان اڳ واري زماني جو انھاسڪ مصلح جيڪو پراڻن ۾ موجود آهي، ۽ انهن ۾ سنڌال هيمڪ وڪو ويو آهي، اولھو شايد دلها جي يعني ڪنهن به گرنٽ ۾ حفاظت هيمڪ وڪو. نه هوندو. پراڻن ۽ مهاڀارت جي انھاسڪ سڃاڻي، راجائن جي سڃاڻي، ليکن يعني پٿرن تي اڪريل مضمونن کان گهٽ اعتبار جوڳي نه آهي. رڳو دڪ اهو آهي جو مهاڀارت کان پوءِ واري سمي جو ايترو احوال پراڻن مان نڪر ملي.

مان مٿي ڏيکاري آيو آهيان ته ڪنهن سمي ۾ اسانجن پراڻن ۾ هندستان جو مڪمل ۽ سچو انھاس موجود هو (ڏسو مٿس پراڻ اڌاء ۵۰ شلوڪ ۷۴-۷۶) جو هاڻي سنسڪرت گرنٽن جي پام ۾ پُرسٽ هجڻ سبب ناس ٿي ويو آهي ۽ باقي مڪڙ، ڪوٺيل ۽ هسٽاپورڊ راجن جو انھاس وڃي منجهن بچو آهي. پر جيڪڏهن هن ڏس ڏانهن چڱي چوڪي کوجنا ڪئي وڃي ته شايد ڪن هنڌن تان پراڻن جو غائب ٿيل هن ڏس جو انھاس به هڪ اچي سگهي. انهيءَ ڪري مولڪي دڪ سان لکڻو ٿو پوي ته مهاڀارت جي پراڻيءَ ڪالھوہ واري سمي جي انھاس لاءِ مولڪي پنهنجن سنسڪرت گرنٽن يعني پراڻن مان سهائتا ملي نه آهي ۽ مگر پراڻن جي ڪن ڀاڱن غائب ٿي وڃڻ سبب انهيءَ عرصي جو سچو انھاس ملڻ محال ٿي پيو آهي. جنهن ڪري مولڪي مهاڀارت جي پراڻيءَ کان وٺي، ٻڌ جي سمي تاءِ مصر، گريس ۽ يروشلم انھاس ٺهڪڻ جي لکيل ڪن انھاسڪ حقيقتن جي بنياد تي به سنڌ جي انھاس جي کوجنا ڪرڻي پئي آهي. پر انهيءَ کوجنا کي ڀاڳيڪن اڳيان پيش ڪندي مان اڳواٽ ئي ٽن آگاه ٿو ڪريان ته پراڻن جي انھاس ٺهڪڻ جيڪي انھاس لکيا آهن، تن ۾ هنن بعد پاڻخطاريءَ کان ڪر ورتو آهي. هنن انھاس لکڻ جي معنيٰ شايد اهائي سمجهي آهي ته

هن ديهن کي ذليل ڏيکاري پنهنجي ملڪ جو شان بلند رکيو. ۽ پنهنجن بهادرن جي سڳي ساراه ڪرڻ تي اتهاس آهي. اهوئي سبب آهي جو هنن جتي هند ۽ سنڌ تي پنهنجن بادشاهن جي ڪمل حملي جو احوال لکيو آهي. الي انهن اهڙيون اند بند ڳالھو لکيون آهن، جنکي پڙهندي ڪل اچو وڃي. هر مان هن هنڌ انهن ڳالھن جي ابتڙ ڪرڻ واجب نٿو سمجهان. مان انهن ڳالھن تي موقعي سر لکت ڇڏي ڪندس.

هاڻي ڏسڻ گهرجي ته اهي ڪهڙا پراچين پنجمي اتهاس. ليکڪ آهن، جن جا لکيل احوال اسانکي پراچين سنڌ جي اتهاس مان ڪي قدر واقف ٿيڻ ۾ واهر ڪندا. انهن ليکڪن مان هرودوٽس (Herodotus) ۽ ڊائوڊورس (Diodorus) ٽيون سڪيولس (Siculus) ۽ ڊوٽون اسٽرابو آهي. اهي اتهاس ليکڪ، جنهن وقت مصر، عراق ۽ گريس جي سڀيتا چوڻيءَ تي وسيل هئي، تنهن وقت پيدا ٿيا، ۽ انهن پنهنجن اکين سان انهن ملڪن مان ڪي ملڪ گهمي انهن جو احوال قلم بند ڪيو. پلوٽارڪ (Plutarch) جو نالو به پنجمي اتهاسڪارن جي سوجيءَ ۾ اچي ٿو. هن اتهاس ليکڪ ڪندو جتي سمي جو اتهاس قلم بند ڪيو آهي.

هتي اها ڳالھ ڏيان هر ڏکڻ گهرجي ته جن پنجمي اتهاسڪارن جا ڪي نالا مان ملي لکي آيو آهن، انهن ڪو به سنڌ جو اتهاس ڪونه لکيو آهي، پر پنهنجن ديسن جي بادشاهن جي عهد حڪومت جو احوال لکندي، هنن وچ ۾ پنجمي قومن ۽ بادشاهن جيڪي هندستان جي اتر اوله ۽ سنڌ تي حملا ڪيا، تنجو هڪ پاسو و احوال به ڏنو آهي. جيئن ته الهندي احوال مان اسانکي اتهاس جي سڄي راز جي خبر ڪانه پئجي سگهندي، پر سچاڻ پالڪ الهندي اتهاس مان هنس پکي، جهان ملاوڻي ڪو

مان لڄ ڪم ۽ پاڻيءَ کي جدا ڪري، الوقت جي سنڌ نسبت
 لوڙو گهڻو گمان اوس هڪ ڪري سگهندا.

الن نه آهي نه جن پراچين پڇمي اتھاسڪارن جا لالا مٿي
 ظاهر ڪيا ويا آهن، الن کان پوءِ ٻين ودوانن ڪا چنڊ چاڻ
 ڪانه ڪئي آهي. نولس، وود، مارٽر، الٽ، آرٿوڊوڪس،
 ولومس، جنرل ڪينگهام، رينل، ڊي انٽول وغيره وغيره
 ڪيترن عالمن پڇمي اتھاسڪارن، پڇر جي مٿين ذڪر ڪيل
 ملڪن جي اتھاس تي ليکڻا هلائي آهي. الن ودوانن جا گولف
 ۽ اسان کي هن ليکڪ اندر هڪ ۽ ايل وشمه تي گهڻي روشني
 وجهي سگهن ٿا. آڪسفورڊ ۽ ڪمبرج يونيورسٽيءَ طرفان
 جھيل هندستان جي اتھاس مان ٻه جنهن سمي جي سنڌ جو مان
 هن ليکڪ ۽ بيان ڪري رهيو آهيان، انجو لوڙو گهڻو احوال اوس
 ملي ٿو. پر ذڪر ڏيو اهو آهي جو مٿين پڇمي اتھاسڪارن اکيون
 پوري پنهنجن اکين پڇمي اتھاس ليکڪن جي ڳالهه کڻي ڳنڍ
 ٻڌي آهي، ۽ اتھاسڪ سڃاڻيءَ جي موليءَ جي ڳولا ڪرڻ لاءِ
 هنن پوري ساهتم جي سمند ۾ ٽپي هڻڻ جي همت ٿي ڪانه
 ڪئي آهي. الهيءَ ڪري مولڪي معاف ڪيو وڃي جيڪڏهن
 مان الن چوان نه خاص ڪري پراچين اتھاس تي ليکڻ هلائيندڙ
 پڇمي اتھاسڪارن جي ڳالهين کي گهڻو وزن نه ڏيڻ گهرجي.

پڇمي ودوانن جي باسقاطريءَ تي وڌ وڌ ڏيئي آڱر کڻڻ
 لاءِ مون وقت ڪهڙي ٿاڻي ۽ سامگري آهي تنهن جو مان هن
 هنڌ بيان ڪرڻ پوڄب ٿو سمجهان. جنهن وقت مون اڳتي
 هلي ڏاڍين بادشاهن جي سنڌ تي ڪيل ڪاهن جو احوال لکيو
 تنهن وقت مان پنهنجي هن راءِ جي سڃاڻي ثابت ڪرڻ لاءِ دليل
 نه پيش ڪندس.

سنڌ جي پراچين اتھاس جي هن مٿين پاڻي ۽ مون جنهن

سمي جو احوال ڏٺو آهي، الله مٿي ذڪر ڪيل پڇمي اتهاس
 لکڪن کان سواءِ ڪن ڇمئي مسافرن جي ڪرڻن تي به آڌار رکيو
 پيو آهي. اهي ڇمئي مسافر عيسوي سن کان به چار صديون
 وڌيڪ پوءِ هندستان ۾ آيا ۽ انهن پنهنجن اکين سان سڄي ملڪ
 جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ گهمي، جهڪي اکين سان ڏٺو سو پنهنجن
 ڪرڻن ۾ داخل ڪيو. اهي ڇمئي ڪرڻڪار يا مسافر هندستان ۾
 ڌرمي سکيا پرائڻ ۽ هندستان جي جلوه ٿي عاشق ٿي انجو
 ديدار ڪرڻ آيا هئا، الهيءَ ڪري انهن کي پڇمي اتهاسڪارن
 وانگر هندوازم کي خواهه منجهان ڏليل ثابت ڪرڻ لاءِ ڪوڙ ۽
 باسقاطي سان لکڻ جي ضرورت ڪانه پئي. هنن پنهنجن
 اکين سان جهڪي ڏٺو، ۽ الهيءَ جو سندن دامن تي جهڪو
 اثر پيو سو کڻي قلم بند ڪيو. الهيءَ ڪري ئي مان ڇمئي مسافرن
 جي لکبت کي پڇمي اتهاسڪارن جي راءِ کان وڌيڪ وزن
 ڏيان.

سڀني کان پهريون ڇمئي مسافر جو هندستان ۾ آيو، انجو
 نالو فا- هين هو. الهيءَ نالي جي انگريزي صورت خطي مستر
 ليک جي اتهاس ۾ Fa-Hien ڏنل آهي. پراچين پڇمي اتهاسڪارن
 هنجي نالي جي صورت خطي جدا جدا ڏني آهي. مثلاً ليدلي
 ۽ ايل صاحب هنجو نالو Fa-hian ڳاڻيلس ۽ وائرس هنجو نالو
 ما هين Fa-Hsien لکن ٿا. الهيءَ جو سبب اهو آهي جو
 ڇمئي ٻوليءَ جا اکر ئي اهڙا آهن جنجو اچار پڇمي ماڻهن لاءِ
 ڪجهه مشڪل ٿيو پوي.

فا- هين هندستان جي اتهاس تي جهڪو ڪرڻ لکيو آهي
 تنهنجو نالو Fo-Kuo-Ki يعني ”ٻڌ ڌرمي بادشاهتن جو رڪارڊ“،
 آهي. الهيءَ ڪرڻ ۾ سن ۴۹۹ کان ۵۱۴ يعني پندرهن سالن جي

مسافريءَ جو احوال لکيل آهي.^۱ هن چيني گولف جو ترجمو اول فرينچ پاشا پر ليو، جنهنجو انگريزي القو وري مسخر جي۔ ڊيٽو۔ ليدلي، ڪيو ۽ سن ۱۸۴۸ ۾ ڪاڪٽ مان چيني ظاهر ليو. الھيءَ کالپوه ليل، ڪالپلس ۽ ليگه وغيره وڌائين ۽ هن گولف جا جدا جدا نالن هيٺ انگريزي الفا ڪڍي ظاهر ڪيا. پوءِ پوءِ سنڌ چيني، مسافر هيون۔ سالڪ آهي، هينچو لالو ۽ طرح طرح جي لملي سان لکيو ويو آهي. ڪن هنڪي يون۔ سالڪ، ڪن هيون۔ سن ۱۸۴۶ ۾ هندستان جي مسافري ڪري، انجو احوال هڪ ڪتاب ۾ لکي پنهنجي بادشاهه اڳيان پيش ڪيو. الھيءَ ڪتاب جو چيني پاشا ۾ Ta-Tang- Hsi-yu-chi (اٿاسڪ) هو، جنهنجي معنوي آهي ”مها نالڪ جي سمي جي پڇمي ديخن جو رڪاوڊ“. الھيءَ ڪتاب ۾ ۱۰ سال پوءِ ۽ وڌيڪ احوال گڏيو ويو جنهنڪري هيءُ اٿاسڪ گولف سن ۱۸۴۸ ۾ مڪمل ٿي سگهيو. هن چيني مسافر هندستان جي ٻين ٻانگن وانگر سڄي پوڄين سنڌ جو ۽ سڄو ڪيو. ايتري قدر جو مورو خاص واري ڪاهو جي دڙي ۽ ٽنڊي محمد خان جي سنڌ سڏين جي دڙي، براهمن آباد وغيره وغيره پڻ ڏوٽي ملن ۽ مڙهن ۾ ڪافي وقت رهي هو سنڌ جي ٻڌ ٻڪرن کان پڻ ڏور جي سکيا وٺندو رهيو.

ملهن ٻن چيني مسافرن کان سواءِ سالڪ۔ يون Song-yun، يوڪالڪ U-Kong هئي۔ سالڪ Hwei-sang، اس۔ سنڪ I-tsing وغيره ٻيا به چين جا مسافر هندستان ۾ آيا. انهن مان پهرئين سالڪ۔ يون جي چيني گولف جو فرينچ پاشا ۾ سڏوڻ لڙجيو

۱. M.Chavannes (Song Uun P.53) ۾ الھيءَ ڳالهه جي تصديق ليل آهي.

ٿيل آهي. هيءُ مسافر ڇهين صديءَ ۾ يعني محمد بن قاسم جي سنڌ تي ٿيل ڪاه کان ڪجهه اڳ هندستان ۾ آيو هو. ٻو ڪالنگ الين صديءَ ۾ هندستان گهمن آيو. هنجي گولڊ جو ترجمو پروفيسر سلوان ليوڀيءَ ۽ ڇمولس فريڊچ وڊوان فريڊچ پاشا ۾ ڪيو آهي. ڇمولس سن ۱۸۹۴ع. سالڪ يا يوف. سالڪ نالي ڇهين مسافرن جو گولڊ ۽ فريڊچ پاشا ۾ ترجمو ڪيو، جنهنجو نالو هو:

Les Religieux eminents qui ailerent chercher la loidans les pays d'occident.

انهيءَ فريڊچ گولڊ ۾ انهن اٺڪل سٺ ڇهين مسافرن جو هندستاني سر ڏنل آهي جن ٻڌ ڌرمي ۾ هتي اچي ملڪ جي حالتن جو ايهاس ڪيو ۽ هتي ٻڌ ڌرم جي سکيا گرهڻ ڪئي. اٺڪل يا يوف. سالڪ ڇهين مسافر ۾ ڇهين مسافرن کان وڏو وڊوان ۽ پوسڊ. ماڻهو هو. هو سسڪرفت جو ۽ ڀاري پنڊيت هو. هن سوماترا ۾ ٻن ۾ رهي ڪيترا سال هندو ڌرم جي سکيا ورتي ۽ ٻاٻو ڏه سال هندستان جي ناليدا وڃو وڊوان ۾ ايهاس ڪندو رهيو. هيءُ ڇهين وڊوان ۾ ستين صديءَ ۾ آيو هو. مطلب ته اسان کي عيسوي سن جي شروعاتي ڌرمي جي اتهاس لاءِ پراڻن ۽ ڀڄي اتهاس ڪارن سان گڏ ڇهين مسافرن جي وڊال احوال مان به ڪجهه سھانغا وٺي پوندي.

پراچين سنڌ جي اتهاس جو ڪجهه مصالح اسان کي چن ۽ ٻڌ ڌرمي سھتن مان به ملي سگھي ٿو. سنڌ ۾ اهڙو ڪو وڊو ماڻهو هوندو جنهن کي هن واڙ جي خبر هجي ۽ جنهن صورت ۾ عام يا خاص سنڌ واسين کي اها خبر ٿي نه آهي، تنهن صورت ۾

1. Voyage de Song-yun dans l' Udyana et le Gandhara (518-22 P.c.)

ڪنهن وڏوان سنڌ جي اڻھاس هڪ ڪرڻ لاءِ جنهن يا ٻڌ ساهتم.
 ڏانهن ڏيان ڏلو هوندو، اهڙو خيال ڪرڻ اڃا پڻ آهي.
 اها ڳالهه ياد رکڻ گهرجي ته جنهن ۽ ٻڌ ساهتم ۾ وڏو هڪ
 انهن پٺيان جي پڪن يعني سنياسن جو آهي. اهو جنهن يا ٻڌ ساهتم
 جو ڪو هن وقت اسان کي ڏسڻ ۾ اچي ٿو، سو ڪو انهن پٺيان
 جي آڇارين يعني مهاوير ۽ گوتم ٻڌ جي سمي جو ڪم آهي.
 پنهنجي راه موجب هائوڪو جنهن ۽ ٻڌ ساهتم عيسوي سن کان
 ۳۰۰-۴۰۰ ڪالھو جو لاهل آهي. هندستان جي اڻھاس پڙهڻ سان
 معلوم ٿيندو ته جنهن ڌرم جي آڇاري، مهاوير ۽ ٻڌ ڌرم جي آڇاري
 گوتم ٻڌ جي پوئلوڪ ٻڌار جي ڪالھو اتر هندستان ۾ ڪيترا خولناڪ
 ڏڪر ٿيا، جن ۾ مٿن پٺيان جا پڪو (سنياسي) مري ويا، ڪي
 پڪو ڏکڻ هندستان ڏانهن هليا ويا. الهيءَ ڪري ڪيترو جنهن ۽
 ٻڌ ساهتم ٿاس ٿي ويو. پوءِ وڪرمي سنياس چوٿين يا پنجن
 سوين ۾ جنهن سنڌ وارن پنهنجي ڌرمي ساهتم کي گڏ ڪيو ۽
 جنهن سنڌ کي مڃيندڙ وڃائن جو اڻھاس ٿي سڙ لکي قائم ڪيو.
 پوءِ اها ڳالهه ياد رکڻ گهرجي ته جنهن ساهتم ۾ ۽ خاص ڪري
 اڻھاس ۾ گهڻيون چڪون رهجي ويون آهن. جنهن توڙي ٻڌ
 اڻھاس يا ساهتم ۾ خاص ڪري وقت بديست وڏا سنڌ پيدا آهن.
 اهو سهارو آهي ته جنهن صورت ۾ بنيادي پڪن جا لکيل
 گرنت ٿاس ٿي ويا، ۽ انهن گرنتن جي جڳهه تي چار پنڊت، صديون
 پوءِ ٻيا گرنت تيار ڪيا ويا، تنهن صورت ۾ پوئين لکڪن کان
 سڃوڻ ٿاڻيخون ۽ سنڌ سنياس واسري ويا هوندا. جنهن ساهتم ۾
 ٿاڻيخون، مهن ۽ سنياس سنياس پٺيان الهيءَ ڪري به رهجي ويون
 آهن جو هنن پنهنجي آڇاري، مهاوير کي عيسوي سن کان ۴۷۰ سال
 اڳ پوئلوڪ واس ٿيل سمجهو. حقيقت ۾ آڇاري، مهاوير عيسوي سن
 کان اٽڪل هڪ هزار سال اڳ ٿيو آهي.

ساڳيو حال ٻڌ ڌرمي ساهتہ جو آهي. هندستان جي سر
ڪندڙ چيني مسافر هيون. سالڪ جو ذڪر مان ملي ڪري آيو
آهيان. هيءُ مسافر ورهين جا ورهه الندا جي وٿو وڌيالهه ۾
ٻڌ ۽ سنسڪرت ساهتہ پڙهندو رهيو. هن ڪمترن ٻڌ ڌرمي
ودوائن ۽ آچارين سان به وڻو وڳڏجي ڪوٽر ٻڌ نسبت عمر جا
هڪ ڪفي. هو چوي ٿو ته سندس وقت ۾ هندستان اندو ڪي
ودوائن ڪوٽر ٻڌ ڪي لو سو، ڪي ٻارهان سو، ڪي ٽرهان سو،
نه ڪي ماڳهن ٻڌو هان سو اڳهه ٻوٽوڪ ٻڌاويل سمجهندا هئا.
هن حساب موجب هيون. سالڪ جي وقت ۾ ڪوٽر ٻڌ ڪي عسوي
سڌ کان هڪ هزار سال اڳهه لرواڻ ٻڌ ڪي حاصل ڪيل سمجهو
ويڌو هو.

ٻيو مشهور چيني مسافر فاهيان جو سڌ ۴۰۱ کان وٺي ڪي
ورهن جا ورهه هندستان جو سر ڪندو رهيو سو وري لکي
ٿو ته ڪوٽر ٻڌ جو لرواڻ (ٻوٽوڪ وٺس) عسوي سڌ کان ٻارهان
سو سال يا گهٽ ۾ گهٽ ۱۰۵۰ سال اڳهه ٿيو. هاڻي جڏهن ڪوٽر
ٻڌ جي لرواڻ نسبت ٿي ٻڌ ڌرمي ساهتہ ۾ جڏهن هيڏو مالڏاڻ
مئل آهي، تڏهن هندستان جي ٻين اتهاسڪ ڳالهين نسبت الهن
جو بيان ڪمٽري قدر بنيادي سمجهو ويڌو؟ هو الهيءَ هو لڏي
به هند ۽ سنڌ جي اتهاس لاءِ اسان ڪي جهن ۽ ٻڌ ساهتہ مان به
ٿوري گهڻي مدد ملي سگهي ٿي.

باب ٻيو

مهاڀارت کانپوءِ سنڌ جي حالت

مان ڏيکاري آيو آهيان ته مهاڀارت جي منجوس لڙائيءَ جو هند سان گڏ سنڌ تي به ترڪ اثر پيو. هن خوفناڪ لڙائيءَ ۾ هند ۽ سنڌ جي ترقيءَ جو سڄو مصالح غالب ٿي ويو. هند ۽ سنڌ لڙائيءَ آري هندو جي الهيءَ لڙائيءَ تاءِ سنڌ جي جدوجهد ۾ ڪاميابي حاصل ڪرڻ لاءِ نهايت همڪاري ۽ اڻاهه سان اڳتي وڌندا هئي آيا، انهن جي من وڌيڪ ۾ ئي التوق پورو اچي ويو. ويدن جي پوتر دڃالن کان وٺي مهاڀارت جي وچ ۾ آيل ڀڳوت ڪرمتا جي شلوڪن تاءِ اوهن سرسري نظريو ڦهري وڃي، اوهانڪي انهن جو هڪ هڪ شيد پورو ٿي. جي امڪن ۽ اڻاهه سان پورل ڏسڻ ۾ ايندو. پر مهاڀارت ڪالهره هند ۽ سنڌ واسين جي اڻاهه پورل جيون ۾ هراس ۽ لڙاڻا اچي ويئي، جنهنجي اڻاهي ٿاهي ڪافي آهي جو هستناپور جي مهاراجه بدشتر جي اشو ميڏ ڀڳو. ۾ سنڌ جي راجا کي شامل ڪرڻ لاءِ جڏهن وٽس اڃن، ڀڳو. جي گهوڙي ۽ پنهنجي سڀا سان سنڌ جي منڍ ۾ داخل ٿيو، تڏهن هستناپور جي جهنڊي اڳيان سنڌ جي جهنڊي کي بلند رکڻ، يا پنهنجي راجا جندرم جي خون جي بدلي وٺڻ بدوان سنڌ جي سڀا، وٽس اڃن اڳيان ڪنڌ جهڪائي پوي رهي. مهاڀارت

مان نه ايترو به معلوم ٿو ٿئي ته راجا جندرون جي پٽ سرون کي جنهن وقت وٺي اچن جي اچڻ جي خبر پئي تنهن وقت هو هراس وڃائي مري ويو. هن مان ثابت ٿيو ته مهاڀارت جي ٽواڻي ۾ ڪالھوءَ سنڌ جو راجهولي خون بهه ٿڌو ٿي ويو. ڪٿي ڪو اهو دليل ڏئي ته جنهن وقت اچن سنڌ تي ڪاهه ڪئي تنهن وقت راجا جندرون جي پٽ سرون جي ڄمار بلڪل ننڍي هئي ۽ وٺي اچن جي سڄي هندستان ۾ دهشت وپيل هئي، الهه سبب ڪري، هن ۽ سندس فوج ٻانڊون جي سمنا سان سامهون ٿيڻ واجب نه سمجهيو، بلڪه وٺي اچن جو ٽالو ٻڌي هو هراس ۾ اهي مري ويو. البته هن دليل کي وزن آهي. پر مهاڀارت ۽ ٻين ٻولين جي انھاس ڪرڻ سان ڏسڻ ۾ ايندو ته مهاڀارت ڪالھوءَ ڪيترين صدين اندر سنڌ اندر اهڙو مشهور راجا يا ڪيتري وڻش پيدا نه ٿيو جنهن ٻارت وڻش ۾ جوهر ڏيکاريو هجي.

راجا سرون ڪالھوءَ سنڌ جي گاديءَ تي ڪهڙو راجا گاديءَ تي ويٺو، يا سنڌ جي ڪهڙن گڻ راجن تي لڏيا راجائون قابض هئا، انهن جو پتو نٿو پئجي سگهي. مهاڀارت ٿوري ٻاراڻ سنڌ جي هن عرصي واري انھاس تي بلڪل خاموش آهن. هنجي اها معذرت ڪانه آهي ته مهاڀارت کان پوءِ سنڌ مان سڀ راجائون هٽي ويا، يا سنڌ، انھاسڪ ميدان ۾ ڪوبه بهرو نه ورتو. پر مان اڳي ئي ڏيکاري آيو آهيان ته راجن ڪي ٻين سڀن ڪري ٻاراڻ جا ڪيترا حصا غالب ٿي ويا، الهه ڪري ئي اسان کي مهاڀارت ڪالھوءَ سنڌ جي انھاس جي ايتري خبر لڳي پري.

مان بهي ڳالهي ۾ ڏيکاري آيو آهيان ته مهاڀارت جي جنگ ڪالھوءَ شري ڪرشن جو سامهون نالي پٽ سنڌ جي اتر واري

علائقي يعني هائوڪي ملتان تي قابض ٿيو. پوئين پراڻ ۾ لکيل آهي ته شري سامب ديوي ملتان تي پنهنجي نالي پٺيان سامب پوري نالو رکيو ۽ سورج پگوان جي مندر ۾ سون جي مردئي اسٽاپن ڪئي. ان کالہوہ پنجاب لوڙي سنڌ تي چندرولهن جي حڪومت قائم ٿي. اهي چندرولهي مهاپاروت جي نانيءَ کالہوہ مٿا وغيره علائقي مان لڪري درياهه جي لهرن وانگر هندستان جي پڇمي حصي ڏانهن وڌندا رهيا. ڪو وقت اهڙو هو جنهن ۾ چندرولهن جو مکيه مرڪز پراچين سنڌ جي اتر اوڀر وارو ڀاڱو هو. انهن چندرولهي پائين پنهنجيءَ جانيءَ جي نالي تي پٽندا نالي شهر اڏيو. وقت جي رفتار سان چندرولهي ڪيتري اتر اوڀر کان هائوڪي سنڌ اندر لنگهي آيا. ڪي ٽولمون وري پوءِ ذڪر ڏانهن وڌيون جن جوستمبر راج جو بنياد رکيو. جوستمبر جو پائي راج هن وقت سنڌ کان الڳ آهي. پر جوستمبر جي انهن ڌن سان معلوم ٿيندو ته جنهن ستن ستن سالن کان جوستمبر وارو ڀاڱو سنڌ جي حڪومت هيٺ هو، جا ڳالهه مان اڳتي هلي ظاهر ڪندس.

اها ڳالهه ياد رکڻ گهرجي ته وچ هندستان ۾ وهندڙ چندرولهي ڪيترين فقط سنڌ ۾ اچي پنهنجو راج ڪڙو ڪون ڪيو، بلڪه هو سنڌ جي به حد اورانگهي عراق ۽ ايران طرف به وڌي ويا، جنهنجون ثابتون پيملوليا ۽ ميريوليا ما جي شاهي ڪنڊهڙن مان جام ملهون آهن ۽ جن جو ذڪر مان پهرئين ڀاڱي اشاري طور ڪري آيو آهيان.

ڪنڊهڙن چندرولهي ڪيترين سنڌ جي ڪهڙي ڀاڱي تي راج ڪيو، تنهن نسبت مان حال ٺڪي به چئي نٿو سگهجان. جنهن وقت پراڻن جا گر لول حصا هيٺ آيا، ان وقت ممڪن آهي ته الهيءَ اولدا هي ڀاڱي تي ورهيلي هئي. مان ته الهيءَ همال جو آهيان ته

سنڌ واريءَ جي پراڻي وهڪري ۽ ملتان واري حصي سان گڏ
 بهاولپور واپس جي ڪنڊ هڙن جي سنڌ سرڪار طرفان کوجنا
 ڪئي وڃي ته هوڏ پراچين سنڌ جي الهاس جو گهڻو مصالح ملي
 وڃي. پر اهي سڀ اڻڏٺا ۽ شپ پاڻائون آهن، جي منهنجي
 حمانيءَ ۾ پڙهڻ لڳي سگهنديون، تنهن لاءِ مون کي گهڻي اميد
 ڪان آهي. هاڻ، جنهن وقت ملڪ ۾ فرقيوار ڪندڙن آزاد قومي
 سرڪار پڻ آهي، تنهن وقت سنڌ جي پراچين الهاس جي کوجنا
 جو حق ٿي سگهي ته ڪو شڪ نه آهي. هر

عمومي سنڌ کان اٽڪل هڪ هزار سال اڳ، منهنجي مٿي
 موجب جنهن وقت ٻڌ ڌرم جو ٻائي ڀڳوان گوتم ٻڌ ڪهل ورتو
 ۾، ۴ صدي ڌرم جي آڇاڙي شري مهاوير، هماله جي لڙائي واري
 وڏي راج ۾ جنم ورتو، تنهن وقت پراچين سنڌ جي اتر واري
 ڀاڱي ۾ مالو يا مالوي ڄاڻيءَ جي ڪيترين پنهنجي آزاد حڪومت
 قائم ڪئي. انهن کان اڳ جيئن مان مٿي لکي آيو آهيان ملتان
 کي شري ڪرشنا جي پٽ سائب ڏيو جي نالي سائب پوري
 سڏيندا هئا. ڌرم موليٰ ڄاڻيءَ جي ڪيترين هن شهر تي ماڳهون
 پنهنجيءَ ڄاڻيءَ جو نالو وڌو. انهيءَ سمي ڪالهر هن شهر کي
 مولتان پور جي نالي سان سڏيو ويو، جو وري ڪن صدين
 بعد ڪندي ڪندي ملتان ٿي پيو، مشهور چيني مسافر هيون،
 سالڪ جنهن وقت ستم صديءَ جي شروعات ۾ سنڌ جو سر
 ڪرڻ آيو، تنهن وقت هن پنهنجي ڪتاب ۾ ملتان يا مولتان
 کي ”موليٰ، سان، پولو“ جي نالي سان لکيو آهي، جنهنجي
 معنيٰ آهي موليٰ ڄاڻيءَ جو اسان. پر سنه ۹۱۴ ۾ جڏهن مسعودي
 سنڌ جو سر ڪرڻ آيو تنهن وقت هن شهر کي هالوڪي ملتان
 نالي سان ئي سڏيو ٿي ويو.

موليٰ ڄاڻيءَ جي ڪيترين سنڌ جي هن حصي کي خوب

فلع بند ڪيو. اهيءَ سمي ۾ سنڌ جي اهيءَ پاڻي تي اتر سرحد جي پوکڻي جي ڏاگه نالي جائيءَ جا ڪيترائي حملا ٿيندا هئا. هيڏانهن الهندي سرحد کان ۽ بلوچستان دوستي سنڌ تي ڪاهون پئي ٿيون ۽ جهنگري موليٰ راجپوتن پنهنجي آزاد حڪومت کي چئن طرفن کان مضبوط بڻايو. انهن مان ڏسجي ٿو ته موليٰ جائيءَ جا سروپهه ڪيتري ملتان واري حصي ۾ سڪندر اعظم جي ڪاهه واري زماني تاءِ بلڪل زور هئا. مهاپاروت کان وٺي انهن جي بهادريءَ جو ڏاڪو چو طرف وڌل هو. مهاپاروت جي ڪوڙ ٻرو ۽ مالو ۽ ٻين ڪن سنڌي وٽن جالن جي وٽن جو ڏاڍو سهڻو بيان ڏنل آهي. اهيءَ ۾ هيٺيون شارڪ پڙهڻ لائق آهي ۽

ڪڪما سرور شهابي، لھتا سرور ساجن

مالوا مدرڪا شهبو، دراوڙا گرگر مطهه

پوڏيا شهبه للتاشهبه، ڪيدر ڪاشچا ڀيم شينورا

ٻوڏ جا عيسوي سنه کان ۳۲۶ ورهه اڳ اها کنڊ جي سڄي اولهه واري پاڻي کي ٽوڙي ۽ رجهندڙ، ۴ گريس جي لومي جهنڊي اڳيان ايران وغيره الهندي ۾ رهندڙن لومن جو ڪنڌ جهڪائيندڙ سڪندر اعظم، پنجاب جي راجا پوٿرش (پورس) سان زور آزمائي ڪري مگد جي راجا جي فوج جون ڪرڙيون اکيون ڏسي خوف وچان وطن ڏانهن وڌڻ جو خيال ڪري سنڌ وٽ ڏسي دوستي سنڌ کان موٽڻ جو خيال ڪيو ۽ انهن وقت ملتان وٽ ڪس معن سنڌي شهرن سان مقابلو ڪرڻو پيو. اهيءَ لڙائيءَ جو مان اڳتي هلي بيان ڪندس ۽ پوءِ هتي مولڪي ڪمول اها ڳالهه ڏيکارڻي آهي ته اهيءَ سنڌي موليٰ راجپوت هئا، جنهنجي شوخ شمعير (نلوار) سان گهايل ٿي، يونان پوءِ سنڌي شرط

دلها جي مٿان گريڪ جهنڊو بلند ڪرڻ جا خواب لهندڙ سڪندرو
 ايءُ دلها ڏانهن واهي ئي ويو.

مالو يا مولی جائيءَ جي سنڌي ڪمڙن جو ذڪر گريڪ
 الهاسڪارن، جن سڪندرو جو احوال لکيو آهي گهڻو ڪيو آهي.
 انهن جو چوڻ آهي ته ههڙي لمولي جا سرويچ، ۽ بالڪا بهادر
 ماڻهو، سڪندرو، هندستان ۾، بلڪ ايترا ڪڍ جي به ڪنهن
 پاڻي ۾ ڪمن ڏٺا. هاڻي ڏسڻ گهرجي ته اسانجي سنسڪرت
 ساهت ۾ به انهن سور وٺر سنڌين جو ڪو ذڪر آهي يا نه.

مهاپارم جي سهارو جي اڌيا ۶۸ شلوڪ ۷۰ ۾ مالو
 سنڌين جو ذڪر اچي ٿو. اهي راجا پنڌشتر جي اڳيان بگهه جي
 موقعي تي ڪي سوڙيون ڪٽي آيا هئا. مهاپارم جي سمي ۾
 اهي مالو يا مولی راجپوت پنجاب جي هاڻوڪي ميرور ضلع
 کان وٺي ڏکڻ ۾ ملتان ۽ بهاولپور تاءُ پکڙيل هئا. هاڻوڪي پنجاب
 ۾ يعني پراچين سنڌ ۾ رهندڙ مالو ڪمڙي ادب ۾ يعني اڀرندي
 وارا مالو هئا ۽ سوراشر يعني هاڻوڪي گجرات يا ڪالماڙ ۾
 پورٽو يعني پڇمي مالو رهندا هئا. مهاپارم جي پير پورجي
 ۱۱۷-۱۱۹-۱۲۳ ۽ ۸۵ ۾ ڏيکاريل آهي ته مهاپارم جي پنڌ ۾ اهي
 ٻئي مالو شاخون شامل هون.

انهن مالو ڪمڙن کانسواءِ پي سنڌي ڪمڙن جي ڪنڊرڪ
 نالي جائي به هئي، جا سڪندرو جي زماني ۾ سنڌ جي اتر اوله
 طرف رهندي هئي. مالو ۽ ڪنڊرڪ سنڌي وٺن گڏجي سڪندرو
 کي ٿوڻا جهاپا هئا. اهي ڪنڊرڪ اهي سنڌي پوڏا هئا جنکي
 گريڪ الهاسڪارن Oxydrakai جي عجب ۽ ڪل ڏياريندڙ نالي
 سان لکيو آهي. مهاپارم ۾ ڪمڙن هنڌ مالو ۽ ڪنڊرڪ سنڌي
 وٺن جو گڏيل بيان اچي ٿو. سنسڪرت جي ويا ڪرڻ آچاره
 پتندجليءَ به ڪنڊرڪ ۽ مالو جائيءَ جي سنڌي وٺن کي پنهنجي

مهاڀاش ٺالي ويا ڪرڻ ۾ ياد ڪيو آهي. (ڏسو مهاڀاش ۲. ۴. ۴۵) ويا ڪرڻ آڇاريءَ پٽنچليءَ جو چوڻ آهي ته اهي ڪمدروڪ اهڙا نه سورو ۽ ٻه هئا، جو انهن هڪ وقت ڌار ٿي حملي آور بادشاهه کي اڪيلي سر ماري مڃايو. مهاڀاش ۾ لکيل آهي ته:-

ايڪاڪ ٻه ڪمدروڪ ڪمري جتمتي، اُسهاڻي رٿو ٿه.

مستر نندل ٺالي هندستان جي ودوان لکڪ جو چوڻ آهي ته اهي ڪمدروڪ ڪنهن وقت شودرڪ جي ٺالي سان مشهور ٿيا. مان انهيءَ راءِ کي تقو قبول ڪريان. ڇاڪاڻ ته مهاڀارٽ ۾ مالو، ڪمدروڪ، شودر ۽ آهر ٺالي ڄاتلن جو جدا جدا بيان اچي ٿو. جيڪڏهن ڪمدروڪ ۽ شودرڪ يا شودر هڪ هجن ها ته انهن لاءِ به جدا جدا عهد ڪتب آندا نه وڃن ها. هاڻ، مهاڀارٽ ۽ اٽڪان پوءِ شودرڪ ۽ آهر ٺالي به سنڌي ڪمري ڄاتلن پراڻو هون، پر انهن جو مکيه اسٽان ون نهن جي ويجهو هو، جتي سرسوتي راجپوتالا جي ٻاڻان ۾ وڃي گڏ ٿي آئي. ڪمدروڪ سنڌي ڪمري جو اسٽان ستلج نديءَ کان واري نديءَ لاءِ پکڙيل هو، جو الوقت سنڌ جو اتر اوڀر وارو ڀاڱو سڏبو ٿي ويو. گريڪ اٿاسڪار ڊالڊورس هن سنڌي ڪمري کي Sodran ڪري لکيو آهي. هتي اڃا ڳالهه ظاهر ڪرڻ ضروري ٿيندي ته ڪن ودوانن جو رايو آهي ته اهي مالو يا مالي سنڌي وٽس ڪندو هئا، شڪست کائي سنڌ مان ٻڏي راجپوتالا جي ڏکڻ ڏانهن هليا ويا، جتي هنن ٿيون ماڻو ٻرڳڻو آباد ڪيو، جنهن ڪنهن سمي وڪرماديت جهڙو چڪروڙي راجا پيدا ٿيو. ممڪن آهي ته جنهن سمي جو مان هن وقت ذڪر ڪري رهيو آهيان، يعني عمريءَ سن کان هزار ڏيڍ سال اڳ مالو ڄائيءَ جا ڪمري

1, Geographical Dictionary see, shudrak

سند ۽ واجپوتالا ۾ به پکڙيل هجن. باقي سند مان ٻڌي هجي ملڪه
رسائي جي ڳالهه مولڪي الهاسڪ نظر کان ان پوري معنيٰ ڏسڻ
اهي. ڇاڪاڻ ته گريڪ الهاسڪون جي لکيل الهاس ۾ ڏيکاريل
آهي ته سڪندر جي گوت ٻهين کان اڳ ئي اتر ۽ ڏکڻ سند
جي آزاد پسند ماڻهن بغاوت ڪري سڪندر جي مقرر ڪيل
حاکمن کي ماري ڇڏيو ۽ يولان جي جهنڊي اڳيان ڪند
جهڪائڻ بند ڪيو. اهڙي حالت ۾ گوت ئي آزاد ٿيندي سند جي
مالو ڪيترين کي سند جهڙو سڀ ۽ آباد ملڪ ڇڏي واجپوتالا جي
پاڪستان جي مسافري هموار ڪرڻ جو ڪوبه سبب نه هو.

پراچين اتر سند ۾ معي ڏيکاريل ٻن فرقن جي ڪيترين کان
سواءِ اڄ بهشت لالي ڪيتري به وهندا هئا. انهن ڪيترين جي شاخ
راجا اشمر جي پٽ سورت لالي راجا کان شروع ٿي. اهي
اشمر راجا جا پوٽا ٿي هئا جن پراچين سند ۾ سبي، ڪيڪند
۽ سڙو جو پاڻو وسايو. انهن راجڪمارن نسبت مان پهرئين ۽
ٻئي پاڻي ۾ خلاصو ڏڪر ڪري آيو آهن. امبھت گهراڻي جي
ڪيترين مان هڪ راجا جو ڏڪر سسڪرم جي ائربٽ پراچين
گولف جي اڌ ۽ ۸ شلوڪ ۲۱ ۾ لکيل آهي. مهاپارم جي ٻيتر
پرو جي اڌ ۽ ۵۹ جي ۷۶ شلوڪ ۾ امبھت گهراڻي جي راجا
سورت آيو ۽ جو بيان آيو آهي. اهو راجا مهاپارم جي لڙائي
۾ راجا دريوڌن يعني ڪورون جي طرفان وڙهيو هو. هڪي
ويو اڄن ماريو هو (ڏسو دروڌ پرو اڌ ۽ ۹۳ جو شلوڪ ۶۳ ۽ ۷۱)
نه فقط ايترو بلڪه راجا سورت آيو جو پٽ به مهاپارم جي پٽ ۾
ماريو ويو هو. (ڏسو ڪوڻ پرو اڌ ۽ ۳ جو شلوڪ ۱۰ ۽ ۱۱)
ويا ڪوڻ آچار به پتيليءَ جي سسڪرم ويا ڪوڻ مهاپارم ۾
”امبھت“ لفظ ڪم آيل آهي. پرتالي ليکڪن امبھت ڪيترين
کي Ambutai يا Abstanoi جي پکڙيل لالي مان لکيو آهي.

يولائي الهسڪارن ايسرين الهن سنڌي ڪيترين جو ڪجهه ذڪر ڪيو آهي ۽ جنهن لکيل آهي تہ سڪندرو جي سمي ۾ اهي سنڌي ڪيترائي افغانستان جي اولادي ۾ رهندڙ هائوڪن پٺاڻن وانگر آزاد قبيلو هئا.

يولائي لکڪن هڪ چولمن ڄاڻي ۽ جو بيان ۾ ڪيو آهي جنهنکي Xathroi يا Oxathroi ڪري سڏيو ويو آهي. منهنجي نظر ۾ اهو اکر ڪيترين لاءِ ڪم آيل آهي ۽ جنهنکي پرنس الهسڪار ولسنٽ اسمٽ ۾ لکيو ڏئي ٿو. ڪيترائي هندو ڄاڻي ۽ جي هنن ورڻن مان هڪ ورڻ آهي. هر ڪنهن راجاڻي خاندان کي ڪيترائي ڇوٽا ٿو وڃي. مان سمجهي ٿو سگهان تہ اهڙيءَ حالت ۾ يولائي لکڪن ڪيترين کي هڪ خاص فرقو ڪيئن لکيو آهي. هن مان ٽي سٺا اچي ٿو تہ سڪندرو اعظم سان گڏ جهڪي يولائي الهسڪار هندستان ۾ آيا، تن پوري هندي پاشا تہ سمجهڻ سبب اڻ ڄاڻائي ۽ ۾ هيءَ چوڪ ڪئي آهي. ڪيئن به، عيسوي سنه کان اٽڪل هزار ٽيڙا اڳ سنڌ ۾ جهڪي مڪو قبيلو يا ڪيترين جا فرقا وهندا هئا، الهن جو مولڪي هڪ آيل احوال سون مٿي پيش ڪيو آهي. الهن جي ڪمن مان ٽي سٺا اچي ٿو تہ مهاپارم جي جنگ کالہوہ پراچين سنڌ جي عام ماڻهن ۾ جهڪا مابوسي آيل هئي سا ڪي قدر گهٽ آهي، ۽ ٽي سٺا ٽي سٺا الهن ۾ ڪيترائي لڳا وڌندو رهيو.

مان مٿي جن ڪيترائي قبيلن جو بيان لکي آيو آهيان، الهن لسٽ ڪي صديون پوءِ يولائي لکڪن جهڪي لکيو آهي ۽ الهن جي ويراڻا جي ساراه جون سرڪيون ٻوليون آهن، الهن مان صاف ٽي سٺا اچي ٿو تہ پراچين سنڌ تي الهن سمي ۾ ڪنهن

هڪ چڪرو ورتي راجا راج لقي ڪيو. بلڪ سنڌ جا جدا جدا حصا ڪيترائي ڄاڻي ۽ جي جدا جدا فرالن ۽ انهن جي سردارن يا راجائن جي هٿ ۾ هئا. پراچين سنڌ جي حڪومت جو اهو سرشتو صدين جون صديون قائم رهيو ايتري قدر جو ڪلهوڙن ۽ ميرن جي عهد حڪومت ۾ به سنڌ پراڻي جي جدا جدا حصن تي جدا جدا بادشاهه ۽ حاڪم حڪومت هلائيندا هئا.

اسانجي سنڌ پراچين سمي کان آسودي هئي ۽ ايتري قدر جو سڪندر جي سمي جي انڀاس لکيندڙ يوناني لکڪن به ايتري قدر به لکيو آهي ته هاڻوڪي اهو سنڌ جي الور نالي پراچين راجڌانيءَ ۾ سون ۽ چانديءَ جون ڪاٺيون هيون. خبر نه آهي ته گريڪ انڀاسڪارن سون ۽ چانديءَ جي ڪاٺين جو لفظ ڪهڙي اُمر ۾ ان ڪتب آندو آهي. سچ پچ انهن سمي ۾ سنڌ اندر انهن قيمتي ڌاتن جون ڪاٺيون هيون، يا سنڌ واريءَ سبب هئي ۽ پراڻي ۽ انڀا نواسي ايتري قدر ڌنڌا هئا جو انهن جي ملڪيت ڪي ڏسي گريڪ لکڪن ماڳهن انهن لکيو نه هئي سون ۽ چاندي جون ڪاٺيون آهن.

باب ٽيون

پراچين سنڌ تي ڌارين جون ڪاهون

مان هن کان اڳ ڪنهن هنڌ لکي آيو آهيان ته مهاڀارت جي لڙائيءَ کانپوءِ هند ۽ سنڌ جي اهڙي نه لڙيل حالت ٿي وئي جو ڪيترن ڌارين ڄاتلن ۽ بادشاهن جو هن ملڪ تي حملي ڪرڻ جو حوصلو وڌي ويو. ايتري قدر جو عيسوي سنه جي شروعات ۾ شاه هندستان جي اتر اولهه، ٽنهر به خاص ڪري هائڻوڪو ڪشمير، پنجاب ۽ سنڌ پرانل انهن جي ڪاهن جو هڪ مقصد ٿي پيو. عيسوي سنه کانپوءِ به هند ۽ سنڌ تي ڌارين بادشاهن جون ڪاهون ٿينديون رهيون ۽ پر انهن ڪاهن جو ڪي ڪجهه خلاصو احوال اسان کي اڄ ڪلھ جي اهاڻ مان معلوم ٿو ٿئي. مان هن بيان ۾ عيسوي سنه کان اڳ اٽڪل هڪ هزار ورهيه يعني هن وقت کان اٽڪل ٽي هزار سال اڳ جي انهن ڪاهن ۽ حملن جو احوال ظاهر ٿو ڪريان، جن نسبت سان ته ڪجهه به نه لکيو ويو آهي ۽ يا جي ڪجهه لکيو ويو آهي ته اٽڪل اڄ لکڻ ۽ مضمصر.

اوسيس

پراچين سنڌ تي جن بادشاهن ڪاهون ڪيون، انهن جو احوال اسانجن پراڻن مان گهڻو ڪونه ٿو ملي. البت ڪي لڳو

اشارا ڏسڻ اچن ٿا، پر الهن مان ڪو خاص اوت سڌ نٿو لڳي. باقي ايجيپٽ (مصر) جي ڪن ڏند ڪٿائن ۽ پراڻڪ ڪٿائن مان ڪي ڪجهه خبر پوي ٿي. الهن مصري ڏند ڪٿائن پڙهندي معلوم ٿيندو ته عيسوي سنه کان اٽڪل ارڙهن سئو سال اڳ، يعني سڪندراعظم کان گهڻو گهڻو اڳ اوسسوس Osiris نالي مصر جي بادشاهه هندستان ٿي ڪاه ڪئي. پوءِ جي ڪن الهاسڪارن هنکي ڊائيونيسس Dionysins يا بئچس Bachus نالي سان به سڏيو آهي. هيءُ بادشاهه مصر جي پهرئين بادشاهه مينس، جنهنکي مصر نواسي دليا جو پهريون بادشاهه سمجهن ٿا، الهن خاندان ۾ پيدا ٿيو هو. مينس اڪو هندن جي پهرئين وڃا منوءِ سان مڃاڻهت ٿو وڃي. مان اڳ ۾ لکي آيو آهيان ته هيءُ الهاسڪ ڳالهون مصر ۾ ڏند ڪٿائون آهن. هن مان منهنجو اومان آهي ته هيءُ جو ويدن جي سمي ۾ هندستان اندر منو مهاراج ڪي دليا جو پهريون وڃا سمجهيو ٿي ويو الهن ڏسي شايد مصر وارن به پنهنجن پراڻڪ ڳالهين ۾ منوءِ کي مينس بڻائي پنهنجو پهريون بادشاهه ڪري مڃيو. هن وقت دليا ۾ جهڪي قاعدي ۽ قانون جا گرنت ملن ٿا، الهن ۾ منوءِ جي سمرتيءَ کان وڌيڪ جهولو گرنت ڪو به ڪونه ٿو ملي. يعني دليا ۾ پنهنجي پهرين قومي انتظام لاءِ سڀ کان اڳ منو مهاراج ٿي قانون ٺاهيا. خبر. منهنجي هن لکڻ جو مطلب اهو آهي ته جيئن پڙهندڙن کي پرتو لڳي ته مصر نواسين جون پراڻڪ ڳالهون، هندن جي پراڻڪ ڳالهين سان گهڻي قدر ملي ٿيون آهن.

اوسسوس مصر جي بادشاهه جنهن جو مان مٿي ذڪر ڪري آيو آهيان، تنهن هندستان جي اتر اوله پاسي تي حملو ڪيو ۽ مصر جي ڏند ڪٿائن موجب هيءُ ڪجهه وقت الهن حصي تي قابض رهيو. هن بادشاهه هندستان جي جنهن حصي

تي فتح حاصل ڪئي، تنهن ۾ سنڌ جي اتر اولهه وارو ڀاڱو به چيو ٿو وڃي. هن پنهنجي سوڀ جي يادگيريءَ ۾ افغانستان ۽ پراچين سنڌ توڙي پنجاب ۾ ڪي ٿيڻا به هڻايا. پر هن وقت تاهه هندستان جي پراچين دستور وگمالن انهن ٿيڻن جو پتو ٿوئي نه ڪريو آهي.

ڪن مسلمان ليکڪن اهو گهوڙو هنيو آهي ته بادشاهه اوسوسن کي هندو لاشو يا ايتور به ڪري سڏيندا هئا ۽ پراڻن ۾ جنهن مصر اسٽان يا لاشوءَ جو بيان آهي سو اهوئي بادشاهه هو. پر پنهنجي نظر ۾ هيءَ ڏکيو گهوڙو آهي. هندن پرماتما کي ئي ايتور جي نالي سان ياد ڪيو آهي. ايتور جي اهاڏي هين ڪنهن به راجا يا مهاراجا کي ڪانه ڏني آهي. اهڙيءَ حالت ۾ سنڌ جي ڏکڻ اتر اولهه تي سوڀ پائيندڙ هڪ وڏي راجا کي هين لاشو يا ايتور جي نالي سان سڏيو هوندو، اها ڳالهه ڪن ڪتابن يعني لکي.

سيهيراھس

نهر جي پراڻڪ ڪڏهن ۾ سيهيراھس نالي اسوين قوم جي ڌاڻيءَ جو به احوال اچي ٿو. ياد رکڻ گهرجي ته هن ڌاڻيءَ جو ذڪر اسانجن پراڻن ۾ به آهي. ٻڃي پراڻڪن جو چوڻ آهي ته هيءَ ڌاڻي سومرن جي نالي شراب پيئندي هئي. اهو سومرن اهو آهي جنهنجو ذڪر سواءِ ويدن جي ٻئي ڪنهن به ڌرمي ڪتاب ۾ نٿو اچي. مسلمان ليکڪن جي قول موجب هن ڌاڻيءَ کي اتر اولهه هندستان ۾ ديوي سڃهيو ٿو وڃي ۽ آڪٽوپو واري مٿي ۾ وڻ جي هيٺان چانورن، ڪڻ ۽ شراب جي مٿس پل جاڙهي ويهي آهي.

مٿي ذڪر ڪيل وائي جنهن وقت اسيريا ۾ راج ڪندي هئي، تنهن وقت هندستان جي اتر اولھ جي سڄي حصي تي وڻندڙ سينا نالي راجا راج ڪندو هو. انهيءَ راجا جو راج سنڌ جي ڪناري لائن يعني سنڌ جي ڏکڻ لائن ڦهليل هو. هن سنڌي راجا ڪنهن وقت مڪي ۾ جنهنڪي مڪي اسٽان سڏيو ٿي ويو. اتي لڳ ڀڳ اهي ڪئي، جنهن تي اڀورو هنڪي اسٽاور پٽي يعني لڳاتار جو حاڪم، اهو لقب ڏنو. اسيرين وائي سميرامس يا سامي راما کي جنهن وقت هن سنڌي راجا جي پنهنجي سرحد تي اچڻ جي خبر پئي تنهن وقت هن پنهنجن ڪن ماڻهن هٿان هنجي تي عزلي ڪرائي. انهيءَ ئي ڪروڙ ۾ اهي سنڌي راجا وڻندڙ سينا پنهنجن فوج تي ڪڙڪي پيو ۽ هتي سڄي سينا کي ختم ڪري ڇڏيائون. انهيءَ ئي لاچار ٿي مٿي ذڪر ڪيل ايمائي وائي سندس اڳيان ڪنڊ جهڪايو ۽ وڻندڙ سينا کي ”مهاديرو پڳوان جو پٽ“ قبول ڪيو.

مليون بيان هندن جي پراڻن ۾ اچي ٿو. پر ڪريڪ الهاسڪ وري هن ڳالهه کي اهو وقت لا ڏين ٿا اسيرين وائيءَ تي. سنڌ جي راجا حملو نه ڪيو، بلڪه وائي خود پنهنجي سينا سان پراچين سنڌ تي ڪاهي آئي. پراڻن ۽ ڪريڪ الهاس ۾ هن وائيءَ نسبت ڇوڪري ڳالهون لکيون ويون آهن، سي گهڻي قدر هڪ ٻئي ۾ ملي ٿيون آهن. سيد محمد لطيف پنهنجي پنجاب جي الهاس ۾ ڏيکاريو آهي ته جنهن هنڌ سنڌي راجا ۽ اسيرين وائيءَ جي لڙائي لڳي اهو هنڌ ۽ جنگ جو آخريين نتيجو پراڻن ۽ ڪريڪ الهاس ۾ هڪ جهڙو اچي ٿو. يعني ڪريڪ الهاسڪار به اها ڳالهه قبول ٿا ڪن ته اسيرين وائي، سنڌ جي راجا کان شڪست کاڌي. باقي هو پراڻن کان قبول اها ڳالهه لا ڪن ته سنڌ جي راجا اسيرين وائيءَ تي نه، بلڪه اسيرين وائيءَ سنڌ تي ڪاهه ڪري هٿار کاڌي. سر آدين

آئمن جو لڪڻ آهي تہ وائي سيميرامس، سنڌ جي سينا کان شڪست کائي لس ٻيلي ۽ مڪران جي سرحد واري هالوڪي حب لڏي ٻار ڪرڻ ڪالپور مصر ملڪ جي هن وائيءَ کي اڳيان ٻاٻان ڏسڻ ۾ آيو، جنهنڪي ٻار ڪنڊي ويهن سپاهين کانسواءِ باقي سندن سڄي فوج ختم ٿي ويئي.¹

مٿي ذڪر ڪيل پراچين سنڌ تي حملي آورن جون ڳالهيون ٻڌجي ۽ پورٽي پراڻن مان ڪڍيون ويون آهن. جنهن ۾ انهن جو ذڪر هرودوٽس، ڊالڊورس ۽ اسٽرابو وغيره ٻڌجي آيا. ڪاڏن به ڪيو آهي، پر انهن ليکڪن انهن اهاڻڪ ڳالهين جي ثابتيءَ لاءِ دشواس جوڳي ڪنهن اهاڻ جي حوالو نه ڏنو آهي، اهيءَ ڪري مان هن ڳالهه جي باريڪيءَ ۾ نه وڃي ٻين انهن بادشاهن جو بيان ظاهر ٿو ڪريان، جنجو ذڪر نه فقط اسانجن پراڻن، بلڪ دشواس جوڳن ٻڌجي آيا آهن پر نه اچي ٿو.

سائرس

بادشاه سائرس Cyrus، ڪمبيسس Cambyses جي پٽ به، عيسوي سنه کان اٽڪل پنڌرهين سوڏهن سَو سال اڳ سنڌ جي دستي هندستان تي ڪاهه ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. پر سنڌ جي سوڏيون هن اڳيائي بادشاه جا به ڏند کٽا ڪري ڇڏيا. چون ٿا تہ هن ٻڌجي بادشاه مڪران جون حدون لنگهي لس ٻيلي دستي سنڌ تي ڪاهه ڪئي. سنڌ جي سينا سان ڌوڌ آزمائي ڪري جنهن وقت هو شڪست کائي ڳوٺ ڏانهن ٻڄڻ لڳو تنهن وقت وائي سيميرامس وانگر هنجي به سڄي سينا حب لڏي جي پويان ٿو واري وڃ پٽ ۾ ٻائي ۽ ڪاڏي جي اڻاڻ سبب ٿلڪي ٿلڪي مري ويئي. باقي سندن سينا ۾ صرف سپاهي

1 Sir Aurel stein-Alexander's route into Gedrosia P. 217

وڃي پڇما، جي موٽي وطن ٿالمن پهتا. ۱. جنهن وقت سڪندرو
الهيءَ ساڳي رستي کان وطن ڏانهن لي موٽو تنهن وقت هن
به انهن هنڌن تان لنگهندي آهي ڳالهون ٻڌيون هيون. هن
وديهي بادشاه سنڌ تي عسوي سنڌ کان اٽڪل چوڏهن سو سال
اڳ ڪاه ڪئي ٿي سمجهجي.

داريس

عسوي سنڌ ۵۲۱ کان ۴۸۵ سال اڳ ايران ۾ داريس Darius
نالي زبردست بادشاه پيدا ٿيو. جن ڏور جي ساهتيه مان معلوم
ٿو ٿئي ته الوقت سنڌ ۾ ڇڪوڙي مهاراجا اديان جو راج هو.
مان هن سنڌي راجا جو خلاصو بيان اڳتي هلي ڪندس. باقي
هتي ايترو ظاهر ڪرڻ واجب ٿو سمجهان ته مان چوئي ساهتيه
جي گرهن سان معن ڏڪر ڪمل ڳالهه سمجھ شامل راء نه آهيان.
مهاراج اديان، ايران جي بادشاه داريس کان گهڻا سال اڳ سنڌ
تي راج ڪيو ۽ ممڪن آهي ته ان وقت مهاراجا اديان جو پائتو
گيشي گهار سنڌ تي راج ڪندو هجي. ۱. ڇاڪاڻ ته حساب
موجب مهاراجا اديان عسوي سنڌ کان ۵۹۸ کان ۶۰۰ ورهيه اڳ
جائو ۽ ارڙهن ورهين جي ڄمار ۾ گاديءَ تي ويٺو.

داريس سمجھ پڇمي الهاڪارن جو چوڻ آهي ته هو
هستاسپس Hystaspes جو پٽ هو ۽ هن ايتيا ڪند جي ڳول
حضي کي پنهنجي جهنڊي هيٺ آندو. هنکي هنڌن جي پراڻن
۾ ڌرت وءِو يا داريم وهش جي نالي سان به لکيو ويو
آهي. عسوي سنڌ کان ۵۱۶ ورهيه اڳ هن پنهنجيءَ فوج کي
الهيءَ ڳالهه جي ڇاڇ لاء موڪليو ته ڏسي ته سنڌو لڏي ۽ جي
چوڏ کان ايران ٿالمن پهچڻ جو ڪو بهري رستو آهي يا نه؟ هن

Sir Aurel stein-Alexander's route into Gedrosia P. 217

اسڪائلوڪس Skylax نالي ڪماليڊو کي اهو ڪم سولھو. هيءُ ڪماليڊو ڪنڌار (ڪنڌار) جي پراڻي کان اچي سنڌو نديءَ ۾ داخل ٿيو ۽ اٽڪل ٽي مهينن ڪالھوءَ پنهنجي منزل کي پهتو. اسڪائلوڪس جي هن خوفناڪ مسافريءَ جو احوال ڪنهن وقت علمبد ڪيو ويو هو پر هاڻي اهو ڊولپ ٿي پيو آهي. پر هن ڊگھو سمنڊ تي جفاڪشيءَ مان اهو فائدو اوس ٿيو جو بادشاهه ڌاريس کي پراچين سنڌ پراڻي تي قبضي ڪرڻ ۽ پنهنجي بحري سمنڊ کي هاڻوڪي عربي سمنڊ تائين پهچائڻ ۾ سهائتا ملي.

بادشاهه ڌاريس سنڌ ۽ هندوستان سان جنگ ڪندي ڏٺو ته هنن جهڙو ٿور اٿلڙ شايد سڄي دنيا ۾ نه هجي. انهيءَ ڪري هو پنهنجي سمنڊ ۾ ڪيترا سنڌ ۽ هندوستان ٿور اٿلڙ ٻولي ڪري ڪمن پاڻ سان وٺي ويو، جن پوءِ ولسٽ اسٽ جي چوڻ موجب ڪيرڪميس جي حڪومت ۾ وارد ٿيس ۽ پلٽي نالي راج ايران جي حڪومت ۾ آڻي ڏيکاريا!

بادشاهه ڌاريس سنڌ ۽ اتر اولهه وارن پرڳڻن کي ڳنڍي پنهنجو جدا راج ڪڙو ڪيو. پڇم ائاسڪاڊن، پراچين سنڌ جي الوقت جو ذڪر ڪندي لکيو آهي ته اهو ڏيس بلڪل شاهوڪار هو. مون پهرئين ڀاڱي ۾ ڏيکاريو آهي ته بلڪل پراچين سمنڊ ۾ سنڌ اندر سون ۽ چانديءَ جون ڪاٺيون همون. گريڪ ائاسڪاڊن جن ڪنڊر جي ڪاھ جو احوال لکيو آهي، انهن جو چوڻ آهي ته سنڌو نديءَ مان ڪيترو سون هٽ ڪيو ويندو هو. پراچين سنڌ پيسٽ اها به هڪ حقيقت آهي ته بادشاهه ڌاريس کي هر سال ۱۸۵ من سون ڏن طور ڏنو ويندو هو، جنهنجو ملهه ڏهه لک پائونڊ يعني سوا ڪروڙ ڏهن کان به وڌيڪ هو.¹ بادشاهه ڌاريس

1 V. A. Smith: Early History of India

کي ايترو ڏن سڄي ايتا ڪند جي گڏيل راجن مان به ڪيئن ملندو هو. جيتوڻيڪ پڪي ريت لڳو چٽي سگهجي ته بادشاهه داريس هندستان جو ڪيترو ڀاڱو پنهنجي حڪومت ۾ ملايو، پر ولسٽي اسمٽ پنهنجي آڪسفورڊ يونيورسٽيءَ واري هندستان جي اتهاس ۾ ڄاڻايو آهي ته هنجي راج ۾ سمنڊ کان وٺي سڄي سنڌ ۽ پنجاب پراڻي جو سنڌ وڌيڪ جي اوڀر وارو ڀاڱو شامل هو. پر اٽڪل ۱۰ صديون پوءِ جڏهن ڪڪڙ هندستان تي ڪاهيو تنهن وقت سنڌ هڪ سولٽر راج هو ۽ سنڌ وڌيڪ ايران ۽ هندستان جي حڪومت جي حد هئي. ڪڪڙ جي زماني جا اتهاسڪار لکن ٿا ته ان وقت سنڌ ۾ ڏيڍي هندو راجائن راج ڪندا هئا. هن مان ظاهر ٿو ٿئي ته اتر اولهه پنجاب ۽ سنڌ گهڻو وقت ايران جي هٿ هيٺ نه رهي.

هتي اها ڳالهه ياد رکڻ گهرجي ته پراچين سميت ۾ دونهن جو هن وقت جهڙو وهڪرو نه هو، ۽ پنجاب توڙي سنڌ ۾ هن وقت جنهن هنڌ وچ يعني واڪا ڪري، انهي ان وقت چڱي آبادي هئي.¹ هن مان اها ڳالهه صاف ثابت ٿيندي ته بادشاهه داريس کي عيسوي سنه کان اٽڪل سوا پنج سو ورهه اڳ پراڻو سنڌ مان مٿي ذڪر ڪيل انداز ۾ سون ملندو هوندو.

بادشاهه داريس جا هائوڪي سنڌ جي اتر ۾ ڪي شالوڪ (پٿرن تي اڪريل مضمون) مليا آهن. انهن کي ڏسڻ سان معلوم ٿيندو ته جنهن يون اکرن جو پراڻن ۾ تمام گهڻو ذڪر آهي، اهو انهن شالوڪن ۾ به ڪتب آندو ويو آهي.

1 Voyage of Skylax (Herod iv 44

2 Raverty, "The Mihran of Sind and its tributeries P 301

سڪندر

پڇمي ائهاسڪارن جي لکڻ موجب عيسوي سنه کان ۳۲۷ وڌيڪ اڳ بهار جي موسم ۾، جنهن وقت سڄ ڪافي ڏاڍا ۾ برف کي ڳاري ۽ اڇن بهارن جا دستا صاف ڪري چڪو هو، تنهن وقت سڪندر اعظم پاڻ سان اٽڪل سٺ هزارن جي سڀا وٺي هندوڪش بهارن مان لنگهي هندستان جي وسيع سرحد ڪوه دامن ۾ اچي پهتو. هن نه سڪندر نصيب ٿي وهڻ کان پوءِ سبب ٿي هندستان تي حملي ڪرڻ جا پورا پڇا، پر پڪڙيو يا نه ٿي سوپ پاڻ کالهره ٿي هو هندستان ڏانهن قدم وڌائي سگهيو. هتي اها ڳالهه ياد رکڻ گهرجي ته سڪندر جنهن سال ۾ هندستان تي حملو ڪيو، ان لسٽ پوربي ۽ پڇمي ائهاسڪارن جا وڏا معتمد آهن. ابوالريحان البروني نالي هندستان جي پهرئين مسلمان ائهاسڪار جو چوڻ آهي ته ”راجا پڌشتر ۽ هليدڙ سال يعني سڪندر جي ۱۳۴۰ سال جي وچ ۾ ۳۴۷۹ سال گذري چڪا آهن سڪندر، هندستان تي حملو ڪيو.“ هن ليکڪ جي حساب موجب سڪندر عيسوي سنه کان ۳۱۰ وڌيڪ اڳ هندستان تي ڪاه ڪئي. پهر، مان هن سوال ۾ گهڻو ڳوڻو وڃڻ گهران، باقي ايترو لکڻ واجب ٿيندو ته البرونيءَ جي سڀي ۾ سڪندر کي هندستان ۾ عيسوي سنه کان اٽڪل ٽي سو سال اڳ آيل سمجهندا هئا، پر هندستان جا هائومڪا ائهاسڪار ان کي ۳۲۷ سال اڳ آيل لکي وڃيا آهن.

سڪندر اعظم هندوڪش بهارن مان لنگهي ڪوه دامن جي وڌيڪ هندستان تي حملي ڪرڻ جا اڳتي پورا پڇاڻي چڪو

۱. پلوٽارڪ لکي ٿو ته سڪندر سان هڪ لک ويهه هزار پوڊل ۽

۱۵ هزار سوار سڀا هئي. ڏسو Alexander chapter xvi

هو. جنهنجي ثابتي اها آهي جو بڪٽوريا ئي ڪاه ڪرڻ کان
۲ سال اڳ. هن ڪوه دامن جي ٻيل ۾ پنهنجي نالي جو هڪ عالمان
شهر اڏايو. جنهنجو نالو الگزينڊرا مشهور هو. هيءُ شهر اعڙي
هنڌ ئي آهي. جتان سولائيءَ سان هندستان ڏانهن وڪ
وڌائي سگهجي ۱.

مولڪي هن هنڌ سڪندر جي الهيءَ لڙائيءَ جو بيان ڪرڻو
نه آهي. جنهن هن پنجاب جي اتر واري راج جي ڌڻي راجا
پوٿرش (پورس) سان هن مقابلو ڪيو. بيمڪ سڪندر جي
سمي ۾ اسانجي سنڌ پراڻي جون حدون اتر ۾ انڪ کان ۽ اوڀر ۾
راجپوتانا ۽ پنجاب جي هاڻوڪي مالڪواري ضلع تاءِ پکڙيل
هيون ۽ پوءِ اها ڳالهه ظاهر آهي ته پڇمي الهاڪارن جنهن راجا
پورس ۽ سڪندر جي لڙائيءَ جو دستار سان ورڻن ڪيو آهي،
اهو راجا پورس اسانجي سنڌ جو راجا نه هو. الهيءَ ڪري مان
هن بيان ۾ سڪندر جي انهن ڪاهن جو بيان ڏيندس، جيڪي
هن پراچين سنڌ جي راجائن تي ڪيون.

راجا پوٿرش سان ڏور آزمائي ڪري، آخر منهنجي راءِ
موجب ان سان عهد نامو ڪري عموي سن کان ۳۲۶ سال اڳ
آڪٽوبر واري مهيني ۾ سڪندر سنڌ جي سرحد ۾ پير ڪوڙيا.
يعني پنجاب جي اتر اولهه ۾ سڪندر کي ڇهه مهينا لڳي ويا.
آڪٽوبر جي هڪ ڏينهن سڪندر صبح سان اتي سولي ٻرڻ
۾، سامهون ٻيل لڏي ۽ پنهنجي اسف ديوتائن کي اوڳه ڏيئي،
انهن جي پوڄا ڪري پنهنجي سينا کي اڳتي وڌڻ جو حڪم
ڏنو. حڪم ملندي سڪندر جي سينا درياهي ٻيڙن ۾ چڙهي

۱. هندستان جي الهندي سرحد وارن لکڻ لسٽ ۾ هو.

1. Report of the Pamir Bowndary Commission P. 29

ڏکڻ طرف وڌي ٿي. ٻچي الهاسڪارن جو چوڻ آهي ته
 سڪندر جي سڀ کان گهڻن کي ٻڙين ۾ ڏسي درياهه جي ڪپ
 تي بيل مائو حيران ٿي ويا، جو هنن هن کان اڳ گهڻن کي
 ٻڙين تي چڙهندو نه ڏٺو هو. ٻچي الهاسڪارن جون هيءَ فقط
 لڙا آهن، نه ته سڪندر کان سوين سال اڳ اسانجي سنڌ جا
 سڙو ٻچ مائو گهڻن تي چڙهي ويا ٿي وڏيون لڏيون لڏائي
 عراق ۽ مصر لاءِ ويا. ڇا، عراق، ميسوپوٽاميا وغيره ملڪن سان
 واپار ڪندي سنڌ ۽ هند جا واپاري اوڏهن پورين پيادو ٿي
 ويا، يا پنهنجن پريل گهڻن سڀ درياهه ٽري ٿي پيا ويا؟
 خبر. مان هتي پهريائين ٻچي الهاسڪارن جو سڀ ظاهر ٿو
 ڪريان. ٻچڙيءَ ۾ هلي ڏيکاريندس ته انهن عالمن جو واپو
 واهڪ ۽ خود پنهنجن ٻن ٻچي پٽن جي روڏ آهي ۽ الهه
 ڪري انهن جي راه کي گهڻو وزن نه ڏنو وڃي.

ٽن ڏينهن جي مسافريءَ کانپوءِ سڪندر جي سڀا ٻيرا
 Bhira نالي شهر وٽ اچي پهتي ۽ جتي سڪندر پنهنجي
 گريٽراس ۽ هيٽسشن نالي سڀا ٽانڪن کي درياهه جي
 ٻنهي ڪنن تي ٽپو هڻڻ لاءِ چيو. هتي سڪندر جي درياهه
 فوج ۽ ڏينهن ٿرسي، جيستائين هڪڙي دستي ڪمالڊر فلپياس
 اچي ساڻن گڏجي. ڪمالڊر جي پوڄا کانپوءِ هڪڙي حڪم ڏنو
 ويو ته ٽن ڏينهن سڀا سان اڳيان ٿي هل.

ٻن ڏينهن کانپوءِ سڪندر جي سڀا جهلم ۽ چناب جي
 سنگم وٽ اچي پهتي. ٻنهي لڏين جي پاڻي گڏجڻ سبب هن
 هنڌ پاڻيءَ ۾ اهڙا نه خوفناڪ ڪن پيدا ٿي ٿيا جو سڪندر جي
 سڀا سان پريل ۽ وڏيون ٻڙيون انهن ۾ غرق ٿي ويون. خود
 سڪندر وارو وڏو ٻڙو به ڪن جي وچ ۾ اچي ويو ۽ وڏي پٽن
 سان انکي بچايو ويو.

جهل ۽ چناب ندين جو سنگھ ڪهڙي هنڌ ئي ٿيو، تنهنجو هن وقت ڪو به نشان ڏسڻ ۾ نٿو اچي. گريڪ اهاڻسڪار ائين ۽ ڪوٽمس، جن هن واقعي جو بيان لکيو آهي، انهن جو اهو خاص هنڌ، هن وقت معلوم نٿو ٿي سگهي. باقي ايترو اوسر، چنبر ۽ مٿين ندين جو مٿاڇو يا سنگھ گهڻو اتر ۾ ئي ٿيو.

ولسٽيڪ اسٽيڪ جو چوڻ آهي ته ”پنجاب ۽ سنڌ ۾ ندين جوڪي وهڪرا بدلايا آهن، انهن جي خبر ڪمول محمد بن قاسم جي ڪاه يعني سنه ۷۱۲ ڪالھو ٿي پوي. باقي الهيءَ ڪاه کان هڪ هزار ورهيه اڳ ۾ سڪندرو جي سمي ۾ اهي نديون ڪٿان ئي وهيون، تنهنجو پتو پتو مڪمل آهي.“ جنهن صورتحال ۾ گذريل ٻارهن سو سالن ۾ سنڌ ۽ پنجاب جي درياهن جا وهڪرا بدليا وهيا آهن، تنهن صورتحال ۾ اهي نه سڪندرو جي سمي ۾ ۽ ان کان اڳ به انهن ندين جا وهڪرا بدليا هوندا. چوڻو وڃي ته گذريل ٻارهن سو سالن ۾ سنڌ پراڻس جي زمين اٽڪل پنجاه ميل ويڪري ٿي آهي. الهيءَ ڪري سڀاويڪ درياه جي وهڪري ۽ تڪ ۾ به ٿر گهر ٿي هوندي. ٻاڪٽر اسٽيڪ جو چوڻ آهي ته هڪرا يا وهندا نالي درياه، جنهن وقت بمڪالمر، بهاولپور ۽ سنڌ جي سڀني ٻنن کي سائو سڀو ٿي ڪيو، تنهن جو هن وقت نالو لاهان به ڪون آهي. منهنجي الزمان موجب هڪرا ندي ويدن ۽ پراڻن ۾ بيان ٿيل سرسوتي ندي هئي ۽ جنهن جو چوڙ راجپوتالا واري جهولي ۽ هالي غائب ٿيل سنڌ ۾ وڃي ٿي ٿيو.

انهن سڀني ڳالهين هوندي به عجب آهي جو ڪيترن هالوڪن اهاڻسڪارن پنجاب ۽ سنڌ جي ندين جي هالوڪن ڪنهن ئي سڪندرو جي سمي جي شهرن کولي ڪڍڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، جا منهنجي ويچار موجب اهميت آهي. ڇاڪاڻ ته

ڏوٽي جي ڏيڍ، ٻوڏن ۽ ٻوڙن سبب سڪندرو جي سمي جا شهر هن وقت خاڪو ۽ خاڪو ئي ڇڪا هوندا.

سڪندر مٿي ذڪر ڪيل ٻن ٻارن جي سنگرم وقت انهيءَ ڪري پنهنجي منزل وٺي، جو سندس مرضي هئي ته اٽان انهي هو پراچين سنڌ جي اتر واري شبي (سبي) پوائنٽ جي سمنان سان مقابلو ڪري. ۱. ڇاڪاڻ ته سڪندر کي انهيءَ وقت اها ٽڙڪ پئجي وئي ته شبيءَ جا شعبو ڪيتري، ملتان جي مسٽ مالو جائيءَ جي سنڌي ڪيترين سان ملي سندس ٻوڏست مقابلو ڪرڻ وارا آهن. ڪريڪ الهاسڪارن جو چوڻ آهي ته شبي جائيءَ جي سنڌي ڪيترين جلد سڪندر جي آڻ مڃي ۽ انهيءَ ڪري سڪندر کين سڪست ڏيڻ بدران آزاد ڇڏي ڏنو! انهيءَ ڪاروه سڪندر جي سينا سنڌ جي اکر سيني ڪيترين جنهن کي ڪريڪ الهاسڪارن Agalssoi ڪري لکيو آهي، انهن سان مقابلو ڪيو. انهن پنهنجي الهاسڪارن جو اهو به چوڻ آهي ته اکر سيني ڪيترين جي سينا تمام وڏي هئي، جنهن ۾ چاليهه هزار پدل ۽ ٽي هزار گهوڙي سوار هئا. سڪندر جي سينا انهن مان هزارن کي قتل ڪيو ۽ هزارن کي داس يعني غلام بڻايو!! سڪندر انهن سنڌي ڪيترين جي ماڳهن ملڪ ۾ گهڙي ويو ٿو ۽ چوڻ لا ته انهن ملن ٿا هو اهو ملڪ ويران ڪندو پئتي موٽو!! ڪريڪ الهاسڪارن هڪ هنڌ اها ڳالهه سا قبول ڪئي آهي ته سڪندر جي سينا، شبي (سبيءَ) جي واڇڙائي هڪ ڪرڻ ڪاروه يعني مکي شهر تي چمڪو حملو ڪيو، تنهن ۾ سنڌي سورونجن جي تلوار هزارن ڪريڪ سپاهين کي لڏ ۾ لڏ ڏيئي ڇڏي. انهيءَ شهر جا مرد پنهنجن استرين ۽ گهرن کي ٻاه ڏيئي جنگ جا نعرا هڻندا

گريڪ سينا تي لکي ٿي. انهن شهر واسين جو انداز ويهه هزار چوڻو وڃي، جن مان فقط ٽي هزار باقي وڃي بچيا.¹ ڏانڊوريس جو چوڻ آهي ته سڪندرو پاڻ هن شهر کي جلايو، پر گريڪس جو چوڻ آهي ته انهيءَ ماڻهن پاڻهي پنهنجن زالن ۽ شهر کي جلايو. مولڪي پوهن ڳالهه سچي نظر تي اچي، ڇاڪاڻ ته جنگ ۾ ئي ڪنهن راه نه ڏسڻ تي پراچين سمي جا ڪيتري پنهنجن استرين ۽ گهرون کي آڏو جي حوالي ڪري ڇڏيندا هئا، نه جيئن اهي شعرون جي هڪ نه چڙهن.

هتي سڪندرو کي اها خبر ملي ته پراچين اندر سنڌ جا سرويچ مالو، يا موان جائيءَ جا ڪيتري پنهنجن پاڙيسري ڪيڊرڪ Oxodarkai جائيءَ جي سورن سان ملي سيندس سامهون لڳا ٿا گهرون. انهيءَ ئي سڪندرو هڪدم انهن سنڌي قبيلن ۽ انهن جي مرڪزون تي اوچتو وارو ڪيو. سڪندرو پنهنجي سينا کي راوي ۽ چناب ندين جي سنگم وٽ لڙڻ جو حڪم ڪري، خود چوٽ سينا سان ڪري ملتان جي مالو ۽ ڪيڊرڪ ڪيترين ئي ڪاهي ويو.

هتي اها ڳالهه ياد رکڻ گهرجي ته مالو ۽ ڪيڊرڪ جائيءَ جا ڪيتري گهڻا وقت کان هڪ ٻئي سان وڙهيل هئا. انهن جون گهڻو ڪري هڪ ٻئي ۾ جنگيون لهنديون وهنديون هيون. پر هاڻي پنهنجي مالو پويءَ جي سر تي ڌار ٿي دشمن کي سورا لهندو ڏسي اهي ٻئي سنڌي فرقو پاڻ ۾ ملي ويا. ڏانڊوريس جو چوڻ آهي ته انهيءَ معاملي کي ٻڪي ڪرڻ لاءِ مالو يا مالي سورن ڏهه هزار زالون ڪيڊرڪ کي پوڻائي ڏنيون. ۽ بدلي ۾ کائون

¹ Arrian, vi P 5; Curtius "Historiac ix 4; Diodorus, "Bibliotheca" xvii 96 "Anabasis of Alexander" ch

سڪندرو کي پئي هند ڏسڻ ۾ نه آئي. ڪيئن به راجا پوروش مان سڪندرو جي لئل مقابلي جو احوال ڏيندي چيئن ڪريڪ اهاڻڪارن، هندواسين کي لوڻل ۽ ڪريڪن کي بهادر ثابت ڪرڻ لاءِ ڪافي ڪوڙ تي سڪندرو ٻڌو، تنهن پراچين سنڌ جي پوروپون نسبت به هن ڪوڙ بازيءَ کان ڪم ورتو آهي. اها ڳالهه مان الوقت ثابت ڪندس جنهن وقت سڪندرو جي ڪاه نسبت مان هن بيان جي پڇاڙيءَ ۾ ڪريڪ اهاڻڪارن جي ڏل هڪ ٻئي کان قبول بيان جو ذڪر ۽ چند چاڻ ڪندس. هڏالهن ڊاڪٽر اسمت ٿو چوي ته سڪندرو جي سينا الهيءَ ڪري سوڀ پائي جو الهو مڪان لائق ۽ بالنتظام هئڻ ۾ هو. سائلس گڏ هيءَ ودوان اها ڳالهه به قبول ٿو ڪري ته سڪندرو جي ڪريڪ سينا جنهن وقت سنڌي مالو سينا جو منهن ڏٺو تنهن وقت هنن ئي سنڌي سينا جي دهشت چڙهي ويئي ۽ هو سڪندرو جي خلاف بغاوت ڪرڻ تي سڌو ٻڌي پيا. پو بادشاهه جي همٿائيندڙ وياڪمان انهن جي لڏي لئل خون کي گرم ڪري ڇڏيو.

هن قبوليت مان به اها ڳالهه سڌ ٿي ٿئي ته پراچين اتر سنڌ ۾ سڪندرو سان سينو سهاڻيندڙ سنڌي سينا ايتري ڪانه هئي، جا ڪريڪ اهاڻڪارن ڏيکاري آهي. سڪندرو، وڏو مالو سينا کي فقط دوکي سان ٽاس ڪري سگهيو. ڊاڪٽر اسمت لکي ٿو ته ٽي هٿيار مالو وڏو ٽي ڪم ٿي جنهن وقت پنهنجن ٻين ۾ ڪم ڪري رهيا هئا، تنهن وقت سڪندرو اوچتو ئي اوچتو مٿن حملو ڪيو. اها ڳالهه هندن جي جنگي قانون جي ٻي خلاف آهي. ڪڏهن به هندو سينا، ٻيا چٽا ڏيڻ جي دشمن جي فوج تي حملو نه ڪيو. چتر پتي شواجيءَ کانسواءِ باقي ڪنهن به هندو راجا جي وقت ۾ اسان کي اهڙو مثال نظر نه ايندو. ڪم.

ويچارا بي وس ۽ بي هٿيار سنڌي الهيءَ سڪندوي سينا جي تلوار اڳيان ڪٽجي ختم ٿي ويا، جنهن سڪندر نسبت گريڪ الهاسڪارن اها ٿاڙ هنڌن آهي تہ هن شبي جاليءَ جي سنڌي پرجا کي آزاد ڇڏي ڏنو. هاڻ باقي اهي سنڌي سينڪ وڃي اچيا، جهڪي پنهنجن قلعن بند شهرن ۾ موجود هئا.

گريڪ الهاسڪارن جو لکڻ آهي تہ مالو جاليءَ جي سنڌين کي لاڀود ڪري سڪندر هڪ اوچائيءَ تي اٻيل لندي شهر تي حملو ڪيو، جتي هن، ڪوٽ جي ٻن هزار دڪهالن کي قتل ڪيو. سڪندر پرڏيگاس نالي پنهنجي هڪ سڀاڻيءَ کي ٻئي شهر هڪ ڪوٽ لاءِ موڪليو، جتي هن وڃي ڏنو تہ انجا ماڻهو شهر ڇڏي ويا آهن. انهن شهر واسين جهنگلن ۾ پناه وڃي ورتي پر الهيءَ هوندي تہ هو گريڪ سپاهين جي سنگينن کان ٻڌي ڪمن سکيا. الهيءَ بعد مالو ڪيتري جي انولف راوي نديءَ جي پاسي ڏانهن پناه وٺي رهيا هئا، انهن کي گريڪ فوج حملو ڪيو. ولسٽ سمڪ چري ٿو تہ الهيءَ زمين جي حصي تي هن وقت پنجاب جو مالٽگومري ضلع آهي. جنهن شهر ۾ مالو ڪيتري اچي گڏ ٿيا هئا، گريڪ الهاسڪارن جو چوڻ آهي تہ الهيءَ شهر کي سڪندر ٻارود جون سرنگهون هڻي ۽ ڏاڪڻن جي وسيلي قلعي تي چڙهي هڪ ڪيو. انهن الهاسڪارن جو چوڻ آهي تہ الهيءَ قلعي جي ٻيٽ تي سڀ کان اڳ سڪندر ڏاڪڻ رکي چڙهيو. جيتوڻيڪ اهو لنڊن شهر مالو ڪيترين ٻاڪل چڱيءَ ريت سڀالو، پر الهيءَ هوندي تہ اهو شهر گريڪن جي هٿن ۾ اچي وارو. لمڪڪن جو چوڻ آهي تہ الهيءَ لنڊي شهر ۾ اٽڪل پنج هزار مالو ڪم اچي ويا. ڇاڪاڻ تہ مالو ڪيتري موت يا فتح کانسواءِ جنگ جي ميدان مان واپس ڪمن موٽندا هئا، الهيءَ ڪري سڪندر انهن کي پنهنجو بالدي بڻائي ڪمن سکيو.

هاڻي چو طرف کان سڪندرو جي فوج مالون کي وڙائي وئي. انهيءَ ڪري هنن وري واري لندي پار ڪري پنجاب هزار ماڻهن سان پنهنجي ٻئي هڪ مضبوط قلعه بند شهر جي حفاظت ڪئي. ولسمت اسمت جو چوڻ آهي ته اهو مضبوط قلع جهنگ ۽ مائڪرومي ضلع جي سرحد وٽ هو ۽ هاڻوڪي ملتان کان ۸۰-۹۰ ميل اتر اوڀر هو. هاڻوڪن ڪن اتهاسڪارن جو چوڻ آهي ته اهو ملتان جو قلع هو، جنهنڪري ان وقت موليستان پور سڏيو اٿي ويو.¹ استاديو جو چوڻ آهي ته اهو شهر بلڪل لندرو هو. داروئي به انهيءَ ڳالهه جي خلاف واپس ٿو ڏئي ۽ چوي ٿو ته اهو شهر ملتان نه هو.² پنهنجي وائي موجب اهو شهر ملتان ئي هوندو ۽ ڇاڪاڻ ته مالو ڪمري آخريين ملتان کي پنهنجو مرڪز بڻائي سڪندرو جي سامهون ٿيا. انهيءَ کان سواءِ ڇوڪي ڳالههون ظاهر ڪيون ويون آهن، سي ملتان سان ئي گهڻو سبب ڏکڻ ٿيون.

ڪري ته اتهاسڪار ملتان جي لڙائيءَ جو نهايت فريدار احوال لکيو آهي ۽ ڏيکاريو آهي ته سڪندرو ڪهڙيءَ ريت پنهنجو سر ٽوڙي ٿي وڌي ملتان جو قلع هڪ ڪم ۽ قسمت سان مالو وٺڻ جي هٿان موت جي شڪار کان بچي ويو. ائين جو چوڻ آهي ته ٽامي جو خود سڪندرو سان گڏجي هندستان ۾ آيو تنهن ملتان جي لڙائيءَ جو ڇوڪو بيان ڪيو آهي، انهيءَ بيان جي آڌار تي ئي مان انهيءَ لڙائيءَ جي تصوير ٻوڙ ڇٽان. پر ولسمت اسمت جو چوڻ آهي ته ٽامي، سڪندرو سان گڏجي هندستان ۾ ڪون آيو هو.³ هاڻي ڇوڪڙهن ڊاڪٽر اسمت جي راءِ کي

1 Beal:- Hiuen Tsiang, ii, 274

2 Raverty:- Mihran of Sind P 364

3 V. A. Smith:- Early History of India P 100

وڌن ڏٺو وڃي تہ پوءِ جن گريڪ انھاسڪارن، ٿاميءَ جي بيان جي آڌار تي سڪندر جي ڪاھ نسبت وٺي گھوڙا ھٽيا ۽ ٽھاسي گھوڙا ٻوڙائڻ شروع ڪيا آھن. اھي سڀ ڪوڙا ثابت ٿا ٿين. ڪيئن تہ سڪندر جي ويو ٿا نسبت پچھ جي ٺيڪن جيڪي ٻگھيون ڳالھيون لکيون آھن، انھن کي گھڻو وزن ڏيڻ تہ گھرجي ڇاڪاڻ تہ انھن جو بنياد فقط ڪن اڌل ڳالھون ئي آھي.

گريڪ ٺيڪن جو چوڻ آھي تہ ملتان شھر تي قبضي ڪرڻ کانپوءِ سڪندر قلع تي قبضي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. هو پاڻ سان ئي سائي وٺي پنھنجن سالين کان ڏاڪڻ ٺري قلع جي ڀت تي چڙهي ويو. سڪندر کي قلع جي ڀت تي ٻيل ڏسي مالو سينا ھڪي پنھنجي شڪار جو سھان بڻايو. سڪندر جو ھڪ سائي الھيءَ وچھ سر ۾ ڏانھن روانو ٿيو. اتي سڪندر ٽپ ڏيئي قلع جي ڀت کان ھٽ ٺھي پيو ۽ ھڪ وڻ کي ڀت ڏيئي مالون سان مقابلو ڪرڻ لڳو. ھن پنھنجي مواد سان ملتان جي گورنر کي ماري ڇڏيو.

پنھنجي اڳواڻ کي مغل ڏسي مالو سينا ٻا ڳل ٿي پئي. ايتري ۾ ھڪ ٿر سڪندر جي ڏرھ کي چھري سندس چاليءَ ۾ لنگھي ويو ۽ سڪندر ڏمھن تي سڌو ٿي سمھي پيو. سندس باقي بچيل ھڪ سائي معانولس سڪندر جي شاھي ڀال جھلي پئي وھيو تہ متان ٻيو ڪو ٿر ٻيا ھٿيار سندس ڪمر خلاص ڪري ڇڏي.

ھيڏانھن پنھنجي بادشاھ کي فقط ٻن ئن سالين سان قلع ۾ ويل ڏسي گريڪ سھاي بي آرام ٿيڻ لڳا. جنھن ڏاڪڻ تي چڙهي سڪندر قلع اندر گھڙيو هو، اھا ڏاڪڻ ٽڪر ٽڪر ٿي چڪي ھئي. ٺيڪ ڪنھن تہ ڪنھن مٽي سان ڪي جروي

سماهي قلعه جي ڪجهن پٽن تي چڙهي ويا^۱. ڪي سماهي قلعه جي ڦاٽڪ کان به لنگهي اندر داخل ٿيا، انهن جي وقتي مدد ڪندو جي حمالي بچائي ڇڏي، جو ٿور لڳڻ کان ڪجهه وقت بهوش ٿي ويو هو.

هڪدم ڪندو جي بدن مان ٿور ڪٽيو ويو، پر سندس بدن مان خون وٺا ڪري وهڻ لڳو جنهن ڪري هنجي موت جو امڪان ٿي ويو. پر ڪندو جو سگهارو بدن بهرحال خون ڇڏيندي به موت جو شڪار نه ٿي سگهيو. اچي ليڪڪن جو چوڻ آهي ته پنهنجي بادشاه جي هيءَ درگتي ٿيل ڏسي گريڪ فوج متوازن جهان شهر وادين جي مٿان ڪڙڪي اچي ۽ ٻار ٻڌو ۽ زال جوڙو سندن اڳيان ٿي آيو سو سندن تلوار جو شڪار ٿيندو ٿي ويو.

ڪجهه وقت آرام وٺڻ کان پوءِ ڪندو پنهنجي سڀا سان ٻڙين تي سوار ٿي واري ۽ جهلم نديءَ جي سنگر يعني هاڻوڪي بهاولپور رياست جي حد ۾ پهتو هتي سندس بحري ۽ ٻئي قسمن جو لشڪر بيٺو هو.

مالو ڪيترين جي هيءَ حالت ڏسي، پنهنجي اتهاسڪارن جو چوڻ آهي ته ڪمد وڪڙي ڄاڻي جا سنڌي سورويو لاس ٿي ويا. هنن جي دلين تي ڪندو جي دھشت ويهي ويئي ۽ انهيءَ ڪري هنن ڪيتريون قيمتي سوکڙيون ٻڌا ڏيئي ڪندو جي آڻ مڃي ۽ ڪندو به انهن ڏانهن دھر جي نظر سان ڏٺو.

۱. ملتان جي پگل قلعه کي ڏسڻ مان معلوم ٿيندو ته اهو قلعه ڪجهن سرن جو ٺهيل هو، انهيءَ مان به پڪ آهي ته گريڪ ليڪڪن جنهن شهر کي ملتان مڃڻ کان انڪار ڪيو آهي، سو حقيقت ۾ ملتان ئي هو.

گريڪ الهاس ڪارن هن ڳالهه جو ذڪر ڪندي ڏاڍي شدت مد سان لکيو آهي ته پراچين اندر سنڌ ۾ وهندڙ ڪيترائي جاڻي (جنهن کي هو Oxydrakai جي نالي سان سڏين ٿا) جا اٽڪل هڪ سو ايلچي سڪندرو جي شورا ۾ حاضر آيا. انهن جا جسم بلڪل قدامتو هئا جن تي ڪيترو سون پيل هو ۽ خود رڻن تي سوار هئا. انهن هڪ سو سنڌي ايلچين سڪندرو جي اڳيان جيڪي سوکڙيون وڪيون انهن ۾ ۱۰۳۰ چئن گهوڙن وارا رت هئا، هڪ هزار ڍالون هيون جي سڀ هندستان ۾ پهل هيون. ڪيترو ڪهڙي جو سامان، ڪچيون ۽ جي گل مان ٺهيل سهڻيون شيون ۽ شينهن توڙي چمتن جون ڪلون به هيون. انهن سوکڙين سان گڏ ئي سو گهوڙا سوار به هئا. اهو رايو ڪرئيس جو آهي. پر ائين جو چوڻ آهي ته سڪندرو کي فقط پنج سو رت سوکڙي طور ڏنا ويا. گريڪ الهاس ڪارن هن هنڌ سڪندرو جي اڳيان سوکڙي طور سنڌ واسين جي ڏنل ڪهڙي لسٽ کي عجيب اکر ڪتب آندا آهن، جن مان معلوم ٿو لڳي ته سڪندرو کي ڪيترائي سنڌ واسين جيڪي ڪهڙي مان شيون ڏنيون اهو ڪهڙو ڪجهه يا سڀي مان نه، بلڪ ڪنهن آسِي يا آسِي نالي قديم مان ٺهيل هو.

پروفيسر جوگيشچند راءِ ”جنرل آف بنگال اور ٽيٽل رسرچ“ نالي اخبار ۾ هڪ لکيل آهي ته ”هندستان ۾ اهو شاستر جي سمي (چندر گهٽ جي زماني) کان ڪي صديون ۴۰ ۽ ۵۰ پوءِ آسِي يا آسِي نالي هڪ سڀي مان ڪپڙو ٺاهيو ويندو هو جنهن کي ڪپڙو ۽ سڀي جو ڪپڙو ٺهيل لکيو..... پراچين سمي ۾

1 Curtius "Historiae (Ghap xxii and xxiv of Delphin Edition)

سٽيءَ کي ڪها ۽ سلوڻ سنگمن ڪهڙي کي ڏکول سڏيو ويندو هو^۱. ڪڇوڻءَ جي ڪل مان شمن لاهڻ جو هنر هندستان ۾ بلڪل آڳاٽي سمي کان هلندو ٿو اچي. پيريپلس جو چوڻ آهي ته عيسوي ٻهون صديءَ ۾ به الهيءَ ڪل مان ڪمريون شمن لاهيون وينديون هيون^۲. ۳. هن مختصر بيان مان پراچين سنڌ جي هنر ۽ ڪاريگريءَ جي ٿوري گهڻي سڌ پوي ٿي.

سڪندر پراچين سنڌ جي اتر وارو ڀاڱو فتح ڪري فلسطين لائي هڪ گريڪ سڀاڻيءَ کي ان جي مٿان گورلو مٿو ڪيو ۽ پاڻ پنهنجي فوج سان الهيءَ طرف وڌڻ لڳو جتي چناب، واري، جهلم ۽ ڀاس ندي، اسانجي سنڌو نديءَ سان اچي ٽپون ڪڍن. اچي ٽپڻ لڳو جو چوڻ آهي ته الهيءَ ۽ شمن ۾ سنڌ پوڻس جي ٻي ندي جنهن کي مون سرسوتيءَ جي نالي سان لکيو آهي، اتر ڀڄڻ جي لڳو ۽ مسلمان ٿواريخ لويسن ٽيڪرا يا رهيٽند جي نالي سان سڏيو آهي، سا ان وقت موجود هئي.

گهڻيءَ ڇنڊ ڇاڻ ڪرڻ تي به نه مولڪي ۽ نه ٻئي ڪنهن اتهاس لکڪي اها سڌ ٿي پوي ته سڪندر جي سمن ۾ ڪهڙي هنڌ ٿي پنجاب جون سڀ نديون اسانجي سنڌو نديءَ سان اچي ڪڍيون هيون. هاڻ، باقي جنهن وقت عربن سنڌ تي ڪاه ڪئي تنهن وقت اهي نديون هاڻوڪي بهاولپور رياست جي دوش-اي-آب يعني پاڻيءَ جي مٿاڇر واري هنڌ ٿي اچي ٿي ڪڍيون^۳. مسر راورٽيءَ جو چوڻ آهي ته اهي نديون پڪلا يا پاڪلا نالي

1 J. B. O. Res. Soc; vol iii June 1917 "Textile Industry of Ancient India"

2 Periplus:- Indian Antiquary viii,

3 Raverty- Mihran of Sind P. 473

جڳهه تي ڪڏ تي لمون. مشهور گريڪ الهاس ڪار ايون ۽ لدين جي مٿئين سکر جو پنهنجي ڪتاب ۾ ذڪر ڪيو آهي. ۱. مٿي جنهن فلس ڪورلر جو ذڪر ڪيو ويو آهي ان جي علائقي جي ڏکڻ جي حد الهيءَ هنڌ هئي جتي پنجاب جون لديون اچي لمون سنڌو لڏي سان گڏجن. هنڪي راج جي ڪاروبار هلائڻ لاءِ ڪيترو اهم ڪردار ڏنو ويو هو. الهيءَ ساڳئي وقت ئي سڪندرو پنهنجي سهري آڪسرس کي ڪابل جي پرڳڻي جو ڪورلر مقرر ڪري موڪليو.

سڪندرو پنجاب ۽ سنڌو لڏيءَ جي سکر وقت هڪ شهر اڏايو. اتي جهازن ۽ بوڙين جي بهت لاءِ ڊاڪ يارڊ به ٺهرايا. سڪندرو کي وشواس هو ته اهو شهر واپار ۾ جلد وڌندو ۽ ويجهندو. الهيءَ ڪالهره ايون جو لکڻ آهي ته سنڌ جي اتر ۾ وهندڙ امبست Abastonoi، ڪيترائي Oxothroi ۽ اڪواڪ Ossadioi ڄاڻي ۽ سنڌواسين سڪندرو جي آڻ مڃي ۽ هنڪي ڪيترا بوڙا ۽ بوڙيون بهت ڏنل آهن.

هن وقت ٽائين سينا پتي ڪريتمراس، جو پنجاب جي لدين جو ڪنهن وقت اڀرندو ڪنهن وقت الهندو ڪنارو ڏيندو هئي آيو، انڪي سڪندرو سنڌو لڏيءَ جي اڀرندي واري طرف روانو ڪيو جنهن حصي ۾ گريڪ الهاس ڪارن جي چوڻ موجب اهڙا سرويچ ماڻهو نه وهندا هئا، جهڙا سنڌو لڏيءَ جي الهندي ڪپ تي وهندا هئا.

سڪندرو فيصلو ڪيو ته مان سنڌ جي ايمالي ۽ زبور دست وڃا موڪراج، (جنهن کي ايون ۽ ايون گريڪ الهاس ڪارن Mousikanos جي نالي سان لکيو آهي)، تي اوچتي ڪاه

ڪري ان جو ڪنڌ هيٺ ڪريان ۽ ڇاڪاڻ ته سنڌ جي هن
 ڇڪروڙي راجا سڪندر تي ڪا به فلڪ نه آئي. هن سمجهيو
 ته هڪ خمس بادشاهه چڙهائي ڪري آيو آهي جنهنڪري مان
 ميدان جنگ ۾ ماري مارت ڪندس. سڪندر هن وقت تائين
 ڪن سنڌي قومن کي ماري مچايو ۽ ڪن هراس وڃان سندس
 غلامي قبول ڪئي، تنهن سنڌ جي راجا کي مغرور ڏسي بنا
 چٽاڇ جي مٿس حملي ڪري هڪ ڪرڻ جو لڙهه ڪيو. پڇم
 اتهاسڪارن جو چوڻ آهي ته سنڌ جي هن ڇڪروڙي راجا جي
 واڇڌالي سنڌ جي پراچين الور شهر ۾ هئي. انهن اتهاسڪارن جو
 اٿن به چوڻ آهي ته هتي جي سنڌواسين کي ڏسي گريڪ سپاهي
 حيران ٿي ويا. اهي سنڌواسي سوا سو بلڪه ان کان به وڌيڪ
 ورهين تائين جهيڙا رهندا هئا. انهن جو قد اڪامف، سولهن ۽
 تعداد تي صرف انگور هئي. جهيڙوڪ سنڌ ۾ ان وقت سون ۽
 چاندي جون ڪاٿيون هيون، ته به هتيجا رهواسي اهي ڏاڍو ڪم
 نه آڻيندا هئا. هندستان جي ٻين پراچين والڪر سنڌ ۾ ان وقت
 غلامن جي دسر چالو نه هئي. گريڪ اتهاسڪارن اهو به آڻيو
 آهي ته سڪندر جي سمي جا سنڌواسي وڳيان ڪين به ڏيندا
 هئا باقي حڪمت جي وديا ڏانهن سندن چڱو لاڙو هو. هنن ۾
 ڪوبه ديواني قانون چالو نه هو. سرڪاري ڪورٽن ۾ ڪو به
 خون ۽ ٻين اهڙن خوفناڪ هٿس ڏوهن تي فيصلو نه ٿو ٿيندا
 هئا.

پر سنڌ اتهاسڪار استارو جو چوڻ آهي ته هر دور اهو
 سچ نه آهي ته هندستان جي سڀني پراچين ۾ غلامن وڪڻڻ جي دسر
 چالو نه هئي. پر ميگسٽرو صاف لکي ٿو ته دليا ۾ هندستان تي

اهڙو ديس هو جتي سڀ ماڻهو آزاد هئا ۽ ڪنهن به پراڻي ۾ غلام موجود نه هو.

الور جو مهاراجا، سڪندر کي اوچتو پنهنجي مٿان ڪڙڪيل ڏسي گهٻڙائجي ويو. هي ٻيو دفعو هو جڏهن سڪندر سنڌ واسي سورديون تي، ڪيترين جي دسر خلاف اوچتو ئي اوچتو بي خبريءَ ۾ حملو ڪري ثابت ڪيو ته پهر جي وڏن وڏن بهادورن ۾ به جنگ جي موجودا موجود نه آهي. مهاراجا موڪراج پنهنجي فوج سان اڳتي وڌي تنهن کان اڳ سڪندر جي سيدا سندس سرحد ۾ لنگهي آئي. ڪريڪ الهاسڪارن جو لڪڻ آهي ته لاچار الور جو مهاراجا پاڻ سان ڪيتريون ئي ٻيا سوکڙيون ۽ چوڻڊ هائي وٺي سڪندر جي اڳيان آيو. سدا جهان سڪندر هن سنڌ جي چڪرورتي راجا کي ڪٿي ڪٿي سان لڳايو ۽ سندس ويرا ۽ ڪن جي ساراه ڪئي. سڪندر الور جي مهاراجا کي سنڌ جو چڪرورتي راجا پڻ تسليم ڪيو.

هنڌانهن پنهنجي راجا کي ٻڌل ماڻهن جهان هڪ ڌار تي بادشاهه اڳيان - جهڪائيندو ڏسي سنڌ جي پراڻن ۽ ڪيترين ۾ جوش جي لهر پيدا ٿي. پراڻن پنهنجن گهرن مان لڪري ڳوٺ ڳوٺ ۽ شهر شهر ۾ وڃي ڪمزور ماڻهن کي ڌارين جي خلاف جوش ڏيارڻ لڳا جنهن تي الور جي مهاراجا هڪدم سڪندر جي خلاف ميان مان تلوار ڪڍي ديس جي سونميرن جو جهنڊو بلند ڪيو.

سڪندر کي جنهن ويل خبر پئي ته سنڌ جي ايمالي راجا موڪراج سندس سامهون سيمو سر ڪيو آهي ۽ هنجي بغاوت لاءِ خاص ڪري سنڌ جا پراڻن، جوابدار آهن ۽ تنهن ويل هن

پنھنجي گريڪ سينا کي سنڌ جي پراھمڻن کي چوڻدي قتل ڪرڻ جو حڪم ڏنو. پلوٽارڪ جو لکڻ آهي ته هجاري سڪندرو ڪيترن وڏن فيلڻن پراھمڻن کي جبل ۾ وڌو ۽ آخر انھن کي ديش ڀڳتيءَ جي ڏوهہ ۾ لاسيءَ جون سزائون ڏنيون. پاڳران آھن اھي پراھمڻ جن پنھنجي ديش مٿان مھڪندي مھڪندي ساءِ صدق کيو. مگر جيڪي پنھجي انھاسڪار سڪندرو جي مھاوت جون سرڪيون پوئندي لڳا آھجن، انھن کي لاچار ٿي سڪندرو جي ھن ڪڏي ڪرلوٽ ٿي لعنت ۽ ڦٽڪار جو قلم واھڻو پوندو. سنڌ جي انھاس ۾ ھيءُ پھريون موقعو ھو جڏھن سنڌ ٿي ڌارين حملو ڪيو ۽ ڌارين جي غلاميءَ کي پورا شيع ڪرڻ وڌان ٻين سھني جالن کان اڳ سنڌ جي پراھمڻن پنھنجي جان جي قرباني ڏيئي، ڀارم وڙش جي انھاس ۾ پنھنجو لالو امر ڪيو. سنڌ جي پراھمڻن کي سچ پچ پنھجن انھن وڏن لاءِ ايترو نظر نہ ھئڻ گھرجي جن سنڌ وڌي ۽ جي ڪناري تي ويھي گمان ۽ وگھان جون ڌارائون وھايون، بلڪ ڪن انھن ٻين تي ايمان ھئڻ گھرجي جن پنھنجي خون جي ھڪ ھڪ بولد ديش جي سوليترا لاءِ مٿان پلڏان ڪئي.

پلوٽارڪ پنھنجي ڪتاب جي ۶۴ اڌ ۾ سنڌ جي پراھمڻن نسبت ھڪ بي عجب ۽ خوشي ڏيندڙ ڳالھ جو ذڪر ڪيو آھي ته: ”سڪندرو ڪن وڏن پندڻن کي قيد ڪيو جن سنڌ جي اولھ واري ھڪ پھاڙي راجا ”سباس“ (Sabbas) کي سڪندرو جي خلاف ڳڙو ڪيو. سڪندرو ٻڌو ھو ته سنڌ جا اھي وڏا پندڻ سڄي دنيا ۾ لائالي ماضي جواب آھن ۽ مھڪل ۾ مھڪل سوالن جا جواب اڪ چپ ۾ لا ڏين. انھيءَ ئي سڪندرو اتان

دوالي لٽ کان اڳ انهن گرفتار ڪيل پراهمڻن کي گهرائي چيو ته
اوهان مان جيڪو وڌيڪ سوال پڇي ٿو سو سوال جو ان ٻورو يا غير مڪمل
جواب ڏيندو انکي اڳ ۾ قتل ڪيو ويندو اهڙيءَ ريت سلسلو
سٺي جواب ڏيندڙ کي سڀني ڪالپوءِ ڦاسي ڏني ويندي. سوالن
جي جوابن ٻڌڻ ۽ انهن جي پريڪا وٺڻ لاءِ پنهنجن جي هڪ
ڪميٽي وهاري ويئي ۽ انکان پوءِ هيٺئين نموني سان سوال
پڇيا ويا ۽

هڪ کان - دل ۾ مثل ماڻهو ڪهڙا آهن ڪنهن جي؟
جواب - جهڙا انهيءَ ڪري ڇاڪاڻ ته مثل ماڻهو موجود ئي
ڪنهن آهن.

ٻئي کان - سڀني کان وڏا ڇو جهڙا ٿين ۽ ۾ آهن ڪنهن
سکي ڏهن تي؟

جواب - ڏهن تي ۽ ڇاڪاڻ ته پاڻي به ڏهن تي بيٺل آهي.
ٽئين کان - سڀني کان عقلمند حيوان ڪير آهي؟
جواب - اهو حيوان جنهن کي انسان اڃان - ڇاڻي يا ٻولي
نه سکيو آهي.

چوٿين کان - توهان پنهنجي سواس راجا کي ڪڪڙو جي
خلاف بغاوت ڪرڻ لاءِ ڇو ڪڙو ڪيو؟

جواب - انهيءَ لاءِ ته جهڙو وهي ته عرف سان، نه ته
عرف سان سر قربان ڪري هن دل ۾ مان هليو وڃي.

پنجن کان - سڀ کان اڳ ڏينهن ٿيو ڪنهن رات؟
جواب - ڏينهن ۽ پوءِ اهو ڏينهن رات کان فقط هڪ ڏينهن
اڳ ٻڌا ٿيو.

ههڙو جواب ٻڌي ڪڪڙو جون وايون بتال ٿي ويون.
هو واڙون وانگر سنڌ جي قومي پراهمڻن ڏانهن ٺاهڻ لڳو. انهيءَ

تي پراهمڻن کيس چيو ته سڪندرو! عجيب سوالن جا جواب به
عجيب ٿيندا آهن.

ڇهين کان - ماڻهو ڪيئن پاڻکي سهڻي جو سچو ثابتي
ڪري ٿو سگهي؟

جواب - طاقت مند هوندي به نهٿاڻي ۽ نهٿاڻي ۽ سان.

ستين کان - ماڻهو ڪهڙي ڊيس ڏيوتا ٿي سگهي ٿو؟

جواب - اهڙا ڪم ڪري جي سالن لاء ناممڪن هجن.

اٺين کان - حياتي وڌيڪ طاقت مند آهي ڪن موت؟

جواب - حياتي ۽ چاڪاڻ نه اهر هر طرح جي مصيبتن سهڻ
جي طاقت موجود آهي.

نائين کان - ماڻهوءَ کي ڪيستاءَ جيترو رهڻ گهرجي؟

جواب - اوستاءَ جهڙيءَ هو موت کي حياتيءَ کان وڌيڪ

اڻ ته سمجهي.

جواب ٻڌندي سڪندرو دلڪڙ رهجي ويو. ٻلا هين وقت

ٿا سندس لاڳاپو رڳو اوله جي ايران وغيره ملڪن سان پيو هو.

کيس اها ڪل ٿي ڪانه هئي ته ايترو هندستان ۽ سنڌ ۾ اهي

ودوان ٻڌا ڪيا آهن جن پنهنجي ويد گمان سان سڀار ڪي

حورن ۾ وجهي ڇڏيو. ليڪ سڪندرو لاچار ٿي سنڌ جي انهن

ٿورن قمندي پراهمڻن کي العام ڏيئي ڇڏي ڏنو.

ساڳيو ليڪ پلوتارڪ پنهنجي ڪتاب جي ۶۵ اڌ ۾

لکي ٿو ته سڪندرو 'ولسڪريٽس' نالي پنهنجي ماڻهوءَ کي

موڪليو ته هندستان جي ڪن ٻڌن کي گريس هلڻ لاء تيار

ڪري. اهيءَ گريس سڀاڻيءَ 'ڪالائوس' ۽ ڊڊمس (ڊنڊي

سواميءَ) کي هنڪ ٻڌي عرض ڪيو ته اوهين سڪندرو سان

گڏجي سندس ملڪ ڏانهن وڃو. انهن ساڌن پهرائين ته اڪار

ڪيو ٿو پوءِ ٽڪيلا جي راجا آهيءَ جي چوڻ تي ڪالائوس

سڪندرو سان گڏجي هليا لاء تيار ٿيو. هنجو اصل نالو پارٿاؤس
اسپنس لکيو آهي. الهيءَ ساڌو سڪندرو وقت اڀدي شرط
هڪ وڏي ڪل گهرائي. هن ڪل جي هڪ ڪنڊ تي پير رکيو ته
ٻاٺي ٻيا ئي پاڻا معي ڪڙا ئي ٻڌا. ٻيءَ ڪنڊ تي پير رکيائين،
نه ٻاٺي ئي ڪنڊون معي ڪڙيون ئي ٻڌيون. ٽيون ڪنڊ ڇڏهن اهو
ساڌو ڪل جي وچ تي ئي ٻڌو ٿڌهن اها ڪل جهڻن جو ٿيڻ هڪ
هنڌ ٻڌي رهي. الهيءَ ڪرامت جي دستي الز سنڌ جي الهيءَ
ساڌو سڪندرو کي اهو اڀديش ڏيڻا ئي گهرايو ته هو پنهنجي
واڇڏائيءَ ۾ ويهي چڱيءَ وقت لاءِ سان راج ڪري، لکي
هيڏانهن هوڏانهن دنيا جي ڪنڊ ڪنڊ ۾ پتڪندو وٺي.

ٻيو دورس لکي ٿو ته (ڪتاب ۱۷ اڌ ۱۰۷) سڪندرو
ڪالائوس کي پاڻ سان وٺي ويو. جنهن وقت هو ايران جي
سوشانا پراڻي جي سرحد تي پهتو تنهن وقت هن ساڌو هڪ عجيب
لموئي سان پنهنجو موم آڏو ڏي هڻي عمر ۷۳ سال هئي ۽ آخر
ٿا هو آڏو ٻڌي رهيو هو. هاڻي هو پنهنجيءَ حواليءَ کي رار
سمجهڻ لڳو. هن سڪندرو کي چيو ته هڪ وڏي چڪما تيار
ڪئي وڃي جنهن ۾ پير ٿيندو. سڪندرو پهرائين ته الهيءَ
ڳالهه کي قبول نه ڪيو، پر پوءِ ٽيڪ قبول ڪيائين. هڪ
وڏي چڪما تيار ڪئي ويئي. الهيءَ غير معمولي ڳالهه کي ڏسي
لاءِ هزارين ماڻهو اچي گڏ ٿيا. ڪالائوس نهايت گهٽ ٿا سان
اکيون بند ڪري پاڻ کي پرلڏو چڪما ۾ پير ڪري ڇڏيو.
سڪندرو کي هن ٿا ڏاڍو غم هو. ڪن وڏالن جو چوڻ
آهي ته سڪندرو جنهن وقت هندستان ڏانهن ڪاه ڪرڻ لاءِ
ڊوالو لي ٿيو تنهن وقت سندس ڪمان گرو ائرسٽائل (ارستو)
کيس چيو هو ته هندستان کان ڪنهن وڏوان کي گريس ۾ وٺي
اچڻ جو اچي هتي جي ماڻهن کي آڻ ڪيان ڏئي.

پراهمڻن جي پکڙيل باه ڏسي سڪندرو، پهاولهورو، ملتان ۽ الور جي مٿان مقرر ڪيل گورنر پيٿان Peithan کي وڏي لشڪر مان انهن کي دٻائڻ لاءِ روانو ڪيو. گريڪ اتهاسڪارن جو چوڻ آهي ته سڄيءَ سنڌ جي مٿان مقرر ڪيل گورنر پيٿان کي روانو ڪري خود سڪندر ڪن وڏن شهرن تي ڪاهي پيو ۽ جن مان ڪي شهر نه بيهه لاهڻ ڪيا ويا ۽ ڪن کي سڪندر جي فوج وڃي هٿ ڪيو.

هتي ياد رکڻ گهرجي ته گريڪ اتهاسڪار، جنهن وقت ڪن شهرن جي لاهڻ ڪي ۽ جو ذڪر لا ڪن، تنهن وقت الاهيءَ جو اهو مطلب آهي ته انهن شهرن جي دهراسمن جهڙي سڪندر جي غلامي قبول نه ڪئي. هو پاڻ نه مائڻ پويءَ لاءِ لڙندي لڙندي ميدان جنگ ۾ ڪم آيا، يا نه ماڳهين پيو ڪو چارو نه ڏسي وطن جا وڻ ڇڏي ويا، پر سڪندر جي جهنڊي هيٺ دهرڻ هڻن قبول نه ڪيو. نه ته ڪن شهرن تي قبضو ڪرڻ ۽ ڪن کي بيهه لاهڻ ڪرڻ جي بي ڪابه معذرت ٿئي نٿي ڪري.

گريڪ اتهاسڪارن جو چوڻ آهي ته گريڪ سينا پتي پيٿان الور جي مهاراجا موڪراجا کي جنگ ۾ بالندي بڻايو، جنهن کي ڪيترن پراهمڻن سان گڏ سڪندر جي آڳاٽا سان ڦاسي ۽ ٽي لشڪار وٺو. الاهيءَ کانپوءِ سڪندر سنڌ جي ٻي ڪيترن جالي تي اوچتو حملو ڪيو. گريڪ اتهاسڪارن الڪي Oxykanos جي نالي سان سڏيو آهي. ڪريٽس جو چوڻ آهي ته هن جاليءَ جي راڄ ۾ رهندڙ ڪن ماڻهن کي موسيڪي Musicani (موسيڪرن) چولدا هئا. Oxykanos کي پورٽيڪامنس Porticamns ۽ دعويس کي پريستي Praesti (پوسٽي) چولدا هئا. گريڪ

1 Ante P 104 note 1

2 Mc Crindle "Invasion of India"

اهاڪار جي چوڻ موجب آڪسندر ڪالي جاليءَ کي قتل ڪيو ويو. ڪريڪ سماهين سنڌ واسي سمجها ٿا ته انهن ڏهري لٽوارن سان مقابلو ڪيو. پر ڪن اهاڪارن جو چوڻ آهي ته هن سنڌي جالي کي باندي بڻايو ويو. هنجي ٻن مکيه شهرن کي بهه لايون ڪيو ويو. الهيءَ ڪري باقي ٻيا شهر پاڻهي اچي پيش ٿيا.

هڪ ٻئي سنڌي جالي، جنهن کي ڪريڪ اهاڪارن سمجهاس Sambos (سواس) جي نالي سان ياد ڪيو آهي، جنهنجي راجڌانيءَ کي سنڌي ٻيڙا Sindhimana ڪري سڏيو آهي. ان جالي نسبتاً انهن جو چوڻ آهي ته هوءَ وچان بنا مقابلي وٺي لڳي ۽ آخر اُن مڃائين. ڪن اهاڪارن جو چوڻ آهي ته اهو سنڌي ٻيڙا شهر اڄ ڪلهه جو سوهڙو آهي. پر الهيءَ لاءِ ڪافي ثابتون ميسر ڪنهن لهن ٿي سگهن. هاڻ سوهڙو سنڌي ٻيڙا اکر جو پهرين اکر بيشڪ هڪجهڙو آهي. پر فقط الهيءَ سبب ڪري سنڌي ٻيڙا ۽ سوهڙو کي هڪ سمجهڻ درست نه ٿيندو. جنهنجي نظر ۾ اهو سنڌي ٻيڙا شهر سنڌو نديءَ جي اولهه طرف هالوڪي لواب شاه ضلع ۾ ڪنهن هنڌ هوندو. هاڻ، اهو به ممڪن آهي ته سوهڙو شهر سڪندرو جي زماني ۾ اڄ ڪلهه وانگر دونهه جي اولهه ٻڌڻ اولهه ۾ هجي. خبر سنڌي ٻيڙا جي راجا يا ڪيترين سڪندرو اڳيان سر جهڪايو، سڪندرو هن هنڌ وري پنهنجي سڄي صورت ڏيکاري. يعني جهڪي پراڻي ڪس سامهون نظر ٿي آيا تنهن لٽوار جي گهاٽ ٿي بليڊان ڏيندڙ ٿي ويو. اهاڪارن جو رايو آهي ته فقط هالوڪي سنڌ جي حد ۾ سڪندرو اٽڪل اسي هزار سنڌواسين کي قتل ڪيو يا ٿاسيءَ تي ڇاڙهيو ۽ ايتري انداز کي ئي غلام بڻائي پاڻ سان وٺي ويو!!!

الود جي چڪرو وٺي مهاراجا موڪراجا ڪالوڙ ڏکڻ سنڌ جو ٻيو مکيه راجا هو جنهن کي ڪريڪ پٽاليني Patalene سڏيو آهي،

ڇاڪاڻ تہ سندس راجڌاني پٽال شهر هو. هو سڪندرو جي
 لشڪر ۾ لنگهي آيو ۽ اچي هندي آڻ مڃائين. هتي ياد رکڻ
 گهرجي تہ پٽال جي شهر جو چمڪو ذڪر اسانکي ملي ٿو تنهن
 مان ثابت آهي تہ اهو شهر درياھ جي ڪپ ۽ سمنڊ جي ويجهو
 هو. ڪن الهاسڪارن جو چوڻ آهي تہ سڪندرو جي سمي ۾
 هاڻوڪو حيدرآباد جو شهر سمنڊ جي ويجهو ۽ درياھ جي ڪپ
 لسي هو ۽ الهندي ڪري هن کي پٽال شهر سڏيو لي
 ويو. جو گهڻو پوءِ لهرن ڪوٽ يا لارائڻ ڪوٽ جي نالي سان
 پو سڏيو. سڪندرو هن راجا جي ويٽي قبول ڪئي. هنکي
 حڪم ڏنو ويو تہ تون سڪندرو جي اسهڻ جي آڇيان جون
 تماريون ڪر.

لنگهه الهندي وقت سڪندرو جي سڀ کان وڌيڪ وشواس ٻارو
 سينا پتي ڪريٽراس کي حڪم ڏنو تہ آڇوسيا Arachosia يعني
 درندار ۽ ڊرونگيانا Drongiana يعني سهيءَ جي رستي مان لنگهي
 ڪري سينا ڏانهن روانو ٿي. ڪريٽراس کي طرح طرح جي سينا
 ڏني ويئي ۽ بلڪ ڪي اهڙا بہ سهاڻي ڏنا ويا جهڪي وڌيڪ
 وڙهڻ لائي تہ هئا. هن فوج سان ڪي هاڻي بہ هئا.

سڪندرو شخصي ريت بحري فوج کي پنهنجي هٿر رکيو.
 باقي سڄي سينا جو نالڪه هيفائسٽن Hephaestion مقرر ڪيو
 ويو. هو سنڌو نديءَ جي اوڀر وارو ڪنارو ڏيئي هلڻ لڳو.
 ڪريٽراس، جنهنکي اهر سنڌ ۾ درياھ جي اولھ پاسي ڏانهن
 بدلي ڪيو ويو هو، سو درياھ پار ڪري وطن ڏانهن رخ وٺڻ
 لڳو. سيناپتي پٽان کي گهوڙيسوار فوج ڏني ويئي، جنهن
 ڪن مکيه قلع بند شهرن ۾ کڙي ٿيل بغاوت کي دٻائي امن امان
 قائم رکي ۽ آخر پٽال (حيدرآباد) شهر ۾ اچي سڪندرو سان گڏجي.
 پٽال شهر جنهن هنڌ لسي اڏيل هو انجي اهميت کي

ڌيان ۾ رکي سڪندرو پنهنجي مها سيناپتي هفتين کي حڪم ڏنو ته الهيءَ شهر ۾ هڪ وڏو قلعو ٻڌايو وڃي ۽ شهر جي آسپاس ڪوه کوٽايا وڃن. هنجي اها به مرضي ٿي ته جنهن هنڌ سنڌولنديءَ مان به ڦاٽ لڳي اني هڪ سھڻو بندر ٺهرايو وڃي. الهيءَ مراد سان ئي هو پنهنجي سر سنڌولنديءَ جي ٻنهي ڦاٽن جو سمنڊ ٺاه ڪندو ڇڏيو. هڪ ڦاٽ هالوڪي ٿي شهر جي ڏکڻ ۾ پندرهين ميلن جي مفاصلي تي ديول بندر وٽ سمنڊ ۾ وڃي ٿي ڇريو ۽ ٻيو ڦاٽ وري هالوڪي اتر حڪومت طرف ٿي ويو.

هتي مولڪي الن لوڏ سڻ ۾ اچي ته ٿرپارڪر ضلع جي اترندي ٺاري کي سڪندرو سنڌولنديءَ جو هڪ ڦاٽ سمجهيو آهي، جو پراچين سمي ۾ ڪنهن وقت ڪنڀات جي ٺار ۾ وڃي پيو. ۽ ٻيو ڦاٽ اهو ساڳيو آهي جيڪو ڪراچي ضلع جي لاڙ ۾ ويڙن مان ٿيندو مليل ٻن وٽ عربي سمنڊ ۾ وڃي ٿي مليو. مليل ٻن جو اهو شهر آهي جتان بادشاهه اڪبر جو سنڌي گورنر سمنڊ جو ڏيڍار ڪندو هو. الهيءَ ڪري ئي هن شهر کي جو ڪنهن وقت سمنڊ جي ڪناري ٿي هو، تنهنڪي همل ٻين جو نالو ڏنو ويو. هيءَ شهر هالي سمنڊ کان گهڻو پري آهي، ڇاڪاڻ ته گذريل صدين ۾ سمنڊ ٻلتِي هتي ويو آهي.

مان هن ٺاري ۾ چوٿين ٻاڱي ۾ هلي وستار سان بيان ڪندس. باقي سنڌولنديءَ جي اترندي وارو ڦاٽ اهو آهي جنهن لاءِ ته ڪمول گريڪ بلڪه ٻين اٿاسڪارن به اهي اشارا ڏنا آهن ته ڪنهن پراچين سمي ۾ سنڌولندي ڪنڀات جي ٺار ۾ وڃي ڇڙندي هئي. جنهن درياهه جي مک ڦاٽ کي پراچين اٿاسڪارن سنڌولندي سمجهيو آهي، سو اڄ ڪلهه جو شايد اتر ڏو ٺارو هجي، لڪي خود وڏو درياهه، جو هالي گدو بندر کان

وهي وڃي ٿو عربي سمنڊ ۾ پوي ۴ جنهن تي ڪنهن وقت
ديول جو بندو هو. ڪرٽيس، سڪندرو جي هن دلچسپ
مسافريءَ جو چڱو احوال ڏنو آهي. سر لاس هرلوت جو
سترهين صديءَ ۾ سنڌ ۾ آيو، الهاس جوڻ آهي ته سندس
وقت ۾ ديول بندو ئي سمنڊ جو پهريون سنڌي بندو هو. اهو
ديول بندو هن وقت ڏسڻ لڳو آهي. پر وڏالن جو چوڻ آهي
ته اهو ديول بندو هالوڪي پير پٽي جي مقبري وٽ يا الهاسي
ٿورو ڏکڻ اوڀر طرف بکهاڙ واه جي لڙديڪ هوندو. پير هيڪ
جو چوڻ آهي ته ديول بندو ٿئي ڪان ڏکڻ اولهه اٽڪل ويهه
ميل پري جي هالوڪن کنڊهڙن وٽ هوندو. منهنجي انومان
موجب مستر هيڪ دوست آهي ۽ مستر راوڊئيءَ جو انومان غلط
آهي، جو اها به ڀل ٿو ڪري ته سر هرلوت ڪو وائس مان
انڊي اول ديول Diul بندو ئي لڳو. حقيقت ۾ هو سويل Swellay
جي بندو ئي لڳو هو.¹

گريڪ الهاسڪارن جو چوڻ آهي ته سڪندرو پنهنجي سڀا
سان جڏهن ديول بندو وٽ آيو، تڏهن سندس سپاهي عربي
سمنڊ جي دهشت ڏسي ڏڪي ويا. ٻلا هنن ويچارن سان ڪو
پولوچ سمنڊ ڏٺو هو، ڪن عربي سمنڊ جي ڪرڙي نظر جي
سپڪ ٿي ڪانه هئي. پر ليم ڪن لڙ پڙن ۽ غوراين ۾ چڙهي
سڪندرو ڪافي عربي سمنڊ تي اچي پهتو. اتان موٽي سڪندرو
اچي ڏٺو ته پٽال ۾ سندس چالو ڪم ڪر گهڻي قدر واس ٿي
چڪو آهي. الهاس بعد هن درياه وڌي جي اهرلدي ٿاڻ
جي چوڙ ڏانهن رخ ڏنو.

1 Raverty-“ Mihran of Sind” P.327-32

2 Holdich-“Gates of India” P. 310

3 Travels, Ed. 1677 P 42

ڪن الهاسڪارن جو الزمان اهو آهي ته سنڌونديءَ جو
 اڀرندو ڦاٽ هائوڪو اڀرندو ٿارو آهي جو هاڻي ٺاري ٻوڏين
 ۾ وهي ٿو. اهو الزمان انهيءَ ڪري ڪڍيو ويو آهي جو قلملي لاڙ ۽
 نه ڪڇ طرف وڃي ٿي چڙهي. پر ممڪن آهي ته پراڻي
 قلملي سڪندرو جي سمي ۾ لاڙ بدران ٺاري ۽ امرڪوٽ طرف
 ڏانهن وهندي هجي ۽ سمنڊ جي صورت هن وقت کان گهڻو
 ڦريل هجي. الهاسڪارن جو چوڻ آهي ته درياه جو اهو
 اڀرندو ڦاٽ جنهن هنڌ وڃي ٿي چڙهي، انکان اڳتي ساماره
 ٺالي هڪ شاهي ٻيٺ هئي، جا امرڪوٽ کان اوله طرف هئي.
 ائين جو ٻه چوڻ آهي ته اها ساماره ٻيٺ سنڌونديءَ جي
 اڀرندي ڦاٽ جي چوڙ کان ٿورو اڳيان هئي. انهيءَ ٻيٺ جي
 مٿان ٺهيل شهر منهنجي نظر ۾ هائوڪو ساماري جو شهر آهي.
 ڪريڪ الهاسڪارن جو چوڻ آهي ته انهن ڏينهن ۾ سمنڊ هائوڪي
 جڳهه کان گهڻو اڳتي وڌيل هو ۽ هاڻي جنهن هنڌ ڪڇ جوڙ
 آهي، اتي سڪندرو جي سمي ۾ سمنڊ هو جنهن سنڌونديءَ
 جو اڀرندو ڦاٽ وڃي ٿي ٿيو. آخر سڪندرو ساماري ٻيٺ جا
 سڀ ڪندو، اڀرندي ڦاٽ جي چوڙ وٽان سمنڊ جو ڏيڍاو
 ڪندو، ٽي ڏينهن آرام ڪري وري پٽال ڏانهن موٽيو. ڪريڪ
 الهاسڪارن اهو به اشارو ڏنو آهي ته پٽال بندو ٿي سڪندرو بندو
 ڪوڊيون لهرائون. آخر پنهنجي فوج لاءِ چئن مهينن جو سڀ
 گڏ ڪري، پنهنجي فوج کي ٻن حصن ۾ ورهائي سنڌ مان ڪوچ
 ڪيائين. سڪندرو جو بحري لشڪر سمنڊ جي رستي ايران جي ٿار
 ڏانهن روانو ٿيو ۽ پاڻ هائوڪي ڪراچي ضلع ۽ لس ٻيلي جو
 وستو ڏيئي، گڏوگڏ ڏانهن روانو ٿيو. ڪريڪ الهاسڪارن

جي گدروشا ملڪ کي هن وقت مشهور معروف مڪران جو علائقو
 ٿو سڏيو وڃي .

گريڪ الهاسڪارن جو لکڻ آهي ته سڪندر پنهنجي بهري
 فوج ۽ پنهنجي ماسٽريءَ لاءِ نهايت هوشياريءَ سان رٿا تيار
 ڪئي هئي . هن پنهنجي بهري سپهه سالار Nearchos کي حڪم
 ڪيو هو ته اٺن يونٽس لڏي جي چوڙ ٿاڻ سمند جون سڀ
 حالتون جاچيندو اچ ۽ جيڪي وجهه ٿي عجيب نوان ملڪ
 ڏسڻ اچن تن کان مولڪي واقف ڪر، جيئن مان انهن جو به
 سڀ ڪريان .

سڪندر پنهنجي سڀ عملي سنڌ کان ۳۲۵ سال اڳ
 آڪٽوبر مهيني جي شروعات ۾ وطن ڏانهن اسهيو، پر سندس
 بهري ڪمانڊر ٻن ٽن مهينن لاءِ ديول بندر ۾ ئي رهجي پيو، جو
 الوقت پوساڻ سبب سمند بالڪل ڪهوڙو هو. اڻسوٺو پوئس ۱ جو
 چوڻ آهي ته سڪندر پٽال ۾ جولاءِ يا آگسٽ مهيني ۾ آيو ۽
 سندس بهري ڪمانڊر پٽال مان آڪٽوبر مهيني جي ۲۰ تاريخ
 ڌاري سنڌو لڏيءَ کان لنگو ڪيو. يعني پٽال ۾ سڪندر کي
 جهجهوئي وقت لڳو. هيڏانهن سڪندر جي بهري ڪمانڊر کي
 سنڌو لڏيءَ ۾ ٿي ڪيترا ڏينهن لڳي ويا. نيٺ ڪهڙي مشڪلات
 کان پوءِ هن صحيح سلامت اچي سمند تي پهتو. خراب هوائن
 لڳڻ سبب سڪندر جو بهري ڪمانڊر اٽڪل چوويهه ڏينهن
 سمند جي ڪناري تي به رهجي پيو جنهن ڪناري واري بندر
 کي هن ”سڪندر جو سرڳڙه“ نالو ڏنو. هن وقت سمند جي
 صورت اهڙي به بدلتجي ويئي آهي جو چئي نٿو سگهجي ته اهو
 ”سڪندر جو سرڳڙه“ نالي سنڌي بندر ڪهڙي هنڌ هو پر

ايترو اڻوڻ اوس ڪندي ڪهڙي ڳوٺ اندر بندو هائوڪي
ڪراچي بندو کان گهڻو پري نه هوندو.

ڪڪڙ جو بهري ڪمالڊر پنهنجي لشڪر سان ڏاڍي
خيرداريءَ سان سمنڊ جو ڪنارو ڏيئي هلڻ لڳو ۽ هڪ سو
ميلن جي مسافري ڪري لنگ Arabis يعني هائوڪي حب
لڏيءَ جي چوڙ وٽ پهتو. الهيءَ وڃر ڪڪڙ جي هن بهري
خوج جو کاڌو ۽ منو پاڻي کڻي ويو. هتان اڀرائي Arcitai جاليءَ
جي سنڌ واسين جو ملڪ شروع ٿي ٿيو. جي هندستان جا سڀ
کان اوله واري آزاد جاليءَ جا ماڻهو هئا. اهو ملڪ حب لڏيءَ جي
اوله يعني مڪران ۾ آهي. جنهن ڪڪڙ جي سمي ۾ سرويچ
راجپوت رهندا هئا. جن جي نسل مان لومڙي جاليءَ جا مڪرائي
۽ ڪوٽڙي وغيره جي طرف جا ملڪ اڃان به موجود آهن.
مگر هائي الهن جو ڌرم اسلام آهي.

ڪڪڙ جي بهري ڪمالڊر کي هتي پهچڻ سان معلوم ٿيو
تہ سندس بادشاهه اڀرائي قوم جي سنڌي راجپوتن کي ماري
مات ڪرڻ لاءِ ليونٽاس نالي سڀ سالار کي موڪليو آهي ۽
هن وقت الهيءَ ملڪ ۾ مسيڊولمن يعني گريڪ فوجن ۽ پنهنجي
سنڌين جي وڏي خوفناڪ لڙائي لڳي وهي آهي. گريڪ
الهاڪارن جو لڪڻ آهي تہ الهيءَ لڙائيءَ ۾ اٺن هزار اڀرائي
سياهن مان ڇهه هزار سياهي مارجي ويا. ڪڪڙ جي سياهن
جيتوڻيڪ ايتري قدر نه مئي، پر هن جا وڏا وڏا بالڪا بھادر
سيماپتي ميدان ۾ مارجي ويا. ڪن الهاس لکڪن اڀرائي

۱- ڪراچيءَ جو شهر سنه ۱۷۲۵ ۾ ٻاهران مڙجيءَ جي واپارين

ٺاهيو. ڏسو Ibnu Batuta in Sindh, reprint P. 410

from Geographical Journal.

2 Curtius Historiae x P. 9

جائيءَ جي ماڻهن کي آريه هندو مڃڻ کان انڪار ڪيو آهي، ڇاڪاڻ ته انهن جي پاشا ۽ ڪي ريتون رسون پنهنجن پاڙيسري سنڌي آريه هندن کان جدا نموني چون هيون. ڊاڊڊوريس جو چوڻ آهي ته اهي اڀرندي پنهنجن مري ويل ماڻهن جا لاش جهنگلن ۾ ڇڏي ڇڏي ڪاٺ لاءِ ڪٽي لٽا ڪندا هئا ۽ ٻين هندن وانگر ساڙيندا نه هئا. مان هن وٽهه تي پهريون ڀاڱي ۾ لکي آيو آهيان ته ڪنهن وقت آريه هندو پنهنجن مري ويلن جا لاش ڪلڻ مڊالن ۾ ڇڏي ڇڏيندا هئا. الهه ڪري اڀرندي جائيءَ جي ماڻهن کي لاش نه ڇڏائڻ ڪري غير هندو نٿو چئي سگهجي. هيڏانهن ساڳيا ڪريڪ الهاسڪار لکن ٿا ته اهي ماڻهو پون سنڌ ۽ هندوستان ڇڏي پرشاد ۽ همداد ڪم آڻيندا هئا، جا ڳالهه منهنجي الهه راه جي پٿرائي تي ڪري ته اڀرندي جائيءَ جا ٻنهي سنڌي لڄ آريه هندو هئا.

هاڻي ڏسڻ گهرجي ته سڪندر پٽال شهر مان ڪهڙي دستي کان ڳوٺ وڌو آيو. مان هولد سڪندر جي ڪاه جو بيان هڪجي بند ڪريان، پر جنهن صورتحال هن سر وٽ بادشاه پٽال کان پوءِ آيو، سنڌ جي پراچين ڏکڻ اوله سرحد تي وهندڙ ڪن آريه هندو قومن سان زور آزمائي ڪئي ۽ انهن جي تلوار جو مٿو چڪو ٿيڻ صورتحال سنڌ جي الهاس کي پنهنجي شڪستيءَ آهر پوري ڪرڻ لاءِ ضروري آهي ته مان هنجي سنڌ ۾ ڪم ڪيل سڀني ڪاروانن جون ڳالهيون قلم جي حوالي ڪريان.

سڪندر جنهن وقت هندستان تي ڪاه ڪئي ڪي ٽنهن وقت هنجي اڳيان مصر جي راڻي سميرامس ۽ سئرس جا مثال پيش هئا. هن انهن ٻنهي حاڪمن کان اڳتي قدم وڌائڻ تي گهريو. اهوئي سبب هو جو هن پنهنجي سر الهه ساڳي دستي کان وطن وڌڻ جو پڪو ره ڪيو جنهن دستي کان سنڌ جي

سپنا کان شڪست کائيندڙ وائي سيميرامس ۽ سمرس موٽي ماڳ ويا هئا. الهاس ليکڪن جو چوڻ آهي ته ”پنجاب کان سنڌ وڌيڪ جي چوڙ لاءِ پنهنجي شاهي سپنا سان گڏجي گهمڻ ۾ سڪندر جي فقط اها مراد هئي ته جيئن کيس هنن ديس جي ڀوڳول (جاگرافيءَ) جي خبر پوي.“¹ اهوئي سبب هو جو سڪندر پٽال شهر کان سنڌ وڌيڪ جي عراقي سمنڊ واري چوڙ ۽ پٽال شهر وٽان سنڌ وڌيڪ مان ڦٽندڙ ٻن مکيه ڦاٽن جي پنهنجي سرٿواس ڪئي. ”الهيءَ ڇاڇڻا ۾ هنجو گهڻو مطلب سنڌ لاءِ.“

مٿي لکيو ويو آهي ته سڪندر جو بهري ڪمانڊر سٿائي هئا جي انتظار ۾ ڪي ڏينهن پنهنجي فوج سان پٽال ۾ رهجي پيو. پر سڪندر هڪدم پنهنجي ٻيڊل ۽ گهوڙا سوار سپنا سان ڪوچ ڪيو. هو سمنڊ جو ڪنارو ڏيئي هلڻ لڳو. الهيءَ لاءِ ته هو ڪناري واري زمين تي سولائي سان کوه کوٽائي پنهنجي فوج لاءِ پاڻي ميسر ڪري سگهي. الهيءَ رستي کان وڃڻ ۾ سڪندر جو پيو اهو به مطلب هو ته جيئن هو سنڌ جي الهيءَ پرڳڻي ۾ رهندڙ اربنائي جانيءَ جي آزاد ملڪه تي اوچتو حملو ڪري. ڇاڪاڻ ته الهيءَ سوزوڻو سرواڇو قوم سڪندر تي ڪاهه ملڪه لئي آئي.²

”اڳتي وڌڻ کانپوءِ سڪندر کي اڳيان آرابيوس Arabius (حب) نالي ندي لنگهڻي پئي، جنهن ان وقت بلڪل ٿورو پاڻي هئي. حب ندي لنگهي رات تي رات جو وڏو پٽ جو وڏو حصو لٽائي سڪندر ۽ سندس سپنا وسندڙ ملڪه ۾ اچي پهتي. هتي سڪندر پنهنجي ٻيڊل سپنا کي ٽولڻ ۾ پکڙجي وڃڻ جو حڪم ڏنو ۽ رسالي کي پاڻ سان وٺي وڌو. انهن

1 Arrian- Anabasis of Alexander 6, xix-xx

2 Anabasis 6 xxi 3

ڪرڻ ۾ هن جي اها مراد هئي ته جڏهن سندس لشڪر سنڌ جي هن پوکي جي وڏي پاڻي ۾ پڪڙجي وڃي. جن سنڌواسين يعني اڀرڻا ئي جاتي جي ماڻهن مقابلو ڪيو، انهن کي سڪندرو جي گهوڙيسوارن قتل ڪيو، باقي ٻين کي جيتري قابو ڪيو ويو.^۱

ڪن اتهاسڪارن، جهڙوڪ سر ٿامس هولڊيچ^۲ ۽ ڊاڪٽر ڪنگهام^۳ جو رايو آهي ته اڀرين جي ذڪر ڪيل اڀريس لڏي پوراني نالي لڏي آهي جا لس ٻيلي جي ڏکڻ ۾ آهي. پر اڀرين جو لکي ٿو ته سڪندر اڀريس لڏي لنگهي بميان ۾ آيو ۽ والواه اهو بميان لنگهي هڪ وسندڙ هنڌ اچي پهتو، تنهن مان ظاهر آهي ته اها لڏي پوراني نه پر سب هولڊي، جنهن کان پوءِ ئي بميان جو وڏو نڪر اچي ٿو.

انهيءَ کان پوءِ گريڪ اتهاسڪار چون ٿا ته ”سڪندر هڪ لڏي پاڻيءَ جي وهڪري وقت منزل طئي ويٺو، جتي سائس هفلسين نالي سڀاڻي اچي گڏيو. پر آريل اسٽين جو چوڻ آهي ته اهو هنڌ سر ڀندا نالي هاڻوڪي ڀرڻ هولڊي، جتان ٻيلي ڏانهن سڌو رستو ٿو وڃي.

اها ڳالهه ساد رکڻ گهرجي ته سڀ گريڪ اتهاسڪار، سڪندر جي سنڌ واري هن پاڻي جي ڪاهه جو هڪجهڙو ذڪر لڳا ڪن. ڪروئيس جو چوڻ آهي ته ”سڪندر پنهنجي بحري لشڪر کان (پنال وقت) جدا ٿي ارٿائيس ۽ گوڊروسو ميدانن مان لنگهي انهيءَ لڏيءَ وقت پهتو جنهن کي ڏسي ماڻهن اڀريس ٿي سڏيو. ان کان پوءِ اهڙي ڏهن هئي جنهن ۾ نه پاڻي

1 Anabasis 6xxi 3

2 Sir Thomas Holdich- A retreat from India

3 Cunningham Anciant Geography of India P 360

هو ۽ نه وسند هئي. الهی ۽ زمين کي ياد ڪري هو هوراڻي پوائس ۾ ڪهڙيو. هتي هن پنهنجي فوج جو وڏو حصو هٿسڻ جي حوالي ڪيو ۽ باقي لشڪر پنهنجي، ٿالي ۽ ليوپٽس جي حوالي ڪيو. انهن فوج جي ٽنهي حصن ملڪ کي خوب ٽٽيو ۽ ٿريو ۽ ڪيتري ملڪن هڪ ڪئي. ٿالي سمنڊ جي ڪناري واري ملڪ تي حملو ڪيو ۽ خود بادشاهه ۽ ليوپٽس ملڪ جي اندر ٿي ڪاهه ڪئي. هن هنڌ به سڪندر هڪ شهر وسايو جنهن کي Arachasians جي ماڻهن کي وهائين ۱. ساڳي ليکڪ جو چوڻ آهي ته پٿال يعني حيدرآباد کان وٺي اريوس يعني حب ٿي ۽ ٿاهه پهچڻ ۾ سڪندر کي ٽنهي ڏينهن لڳي ويا. ڊانڊورس سنڌ جي اڇوڪي سڄي ٿاڻي مان سڪندر کي هڪ آيل جنهن ملڪ ۽ ٿاڻي جو حساب ڏنو هو. الهی پڙهڻ مان معلوم ٿو ٿئي ته ڪراچي جي اتر اوله واري لس ٻيلي جي ٻاڻي ۾ جتي هن وقت مسجد پئي واکا ڪري ۽ ڪن ڪوهن ۾ ڪو ماڻهو نظر ٿو اچي، اتي سڪندر جي سمي ۾ چڱي خاصي آبادي ۽ وسڻ هوندي، ۽ اهو ملڪ چڱو شاهوڪار ۽ مالدار هوندو.

مٿي ڏڪر ڪمل ڪرڻس لاءِ گريڪ الهاسڪار جي ڊانڊورس به پنهراڻي ٿو ڪري. هو لکي ٿو ته ”هڪ ٻيائڻ لٽاري سڪندر اڀرائي ڄائي ۽ جي هندواسين جي ملڪ ۾ پهتو. هتي هن پنهنجي فوج کي ٽن حصن ۾ ورهيو. هڪ حصو ٿاليءَ جي حوالي ڪيو ويو جنهن سمنڊ جي ڪناري واري حصي تي ڪاهيو، ٻيو حصو ليوپٽس جي حوالي ڪيو جنهن اندر ٿي ٿاڻي تي ڪاهيو ۽ ٽيون حصو سڪندر جي اڳواڻيءَ هيٺ ٽڪرائي

ملڪ تي ڪاهه ڪئي.^۱

اٺين جو لکن آهي ته ”هفتمن نالي سونايتيءَ سان گڏجي سڪندر اڀتالي جاليءَ جي رام بگيا نالي وڏي ۾ وڏي ڳوٺ ۾ اچي پهتو. جنهن هنڌ تي اهو ڳوٺ هو، سو سڪندر کي ڏاڍو وڻيو. هن خيال ڪيو ته الهيءَ هنڌ چمڪو شهر وسايو ويندو سو جلد ئي وڏي ويندو، الهيءَ ئي هن پنهنجي هفتمن سونايتيءَ کي الهيءَ هنڌ تي شهر وسائڻ لاءِ ڇڏيو.“^۲

اٺين جي ڳوٺ ۾ رام بگيا شهر جو چمڪو بيان آهي، تنهن مان سمجهجي ٿو ته اهو شهر هالوڪي ويل پٽ ۽ ٻيلي جي شهر پورسان ڪنهن هنڌ هوندو. باقي ڪنهن خاص هنڌ ڏانهن اشارو ڪري ٻيڪ سان لقو چئي سگهجي ته الهيءَ هنڌ تي سڪندر لقي شهر جو حڪم ڏنو. البته ٻيلي جو هالوڪو شهر هڪ وڏي دڙي تي ٺهيل آهي ۽ هيءُ اهو شهر آهي جنهن کي محمد بن قاسم جي زماني جي مسلمان الهاسڪارن ارهڊيل جي نالي سان لکيو آهي. هتان محمد بن قاسم مڪران مان لنگهي سند تي ڪاهه ڪئي ۽ پوءِ اهو شهر سڪندر جي سمي جو جهولو شهر لقو چئي سگهجي. سو اڀل اسٽين جو چوڻ آهي ته ”ٻيلي شهر جي اتر اولهه ۾ ٽن ميلن جي مفاصلي تي ٻه ميل پراچين دڙا آهن ۽ انهن جي کوٽائي ڪندي معلوم ٿيو ته اهي ٻن هزارن ورهين جا جهولا آهن، پوءِ الهيءَ مان انهن وقت کان اڳ جون هڪي ٻه ليغاليون ڪمن مليون. پوءِ ڪڙني جي ٺهر جي ويجهو ٻه هڪ دڙو آهي جتان بلڪل آڳاٽي سمي جي پوتن جا ٽڪر ڏسڻ ۾ اچن ٿا. الهيءَ دڙي مان سالن راج

1 Dio-dorus-Bibliotheca 27, civ, 4sq

2 Anabasis of Alexander 6, xi, 5

ڪي چالديءَ جا سڪا به لڌا ويا آهن.^۱ ممڪن آهي ته الهن ڌڙن مان ڪنهن هڪ ڌڙي تي سڪندرو جي حڪمرانن جون شهر اڏيو ويو هجي.

اربائيءَ جي واپاري راميڪيا جي نالي مان الهن ڪنهن خاص هنڌ تي هجڻ جي خبر ڪانه ملي. سڄي لس ٻيلي ۾ هن وقت ڪوبه اهڙو ڳوٺ نٿو ملي جو هن ڳوٺ جي نالي سان تعلق رکندڙ هجي. اليڪسندر ڪينگهام^۲ الهن ٻنهي سر لاس اهو الزمان ڪندڙو آهي ته ڪراچيءَ وارو رام باغ اڪر سڪندرو جي سمي راميڪيا نالي سان ملي ٿو اچي.^۳ انهيءَ الزمان ڪندڙ جو الهن مشهور الهاسڪارن کي اهو سبب ڏسڻ آيو جو لس ٻيلي جي الهيءَ حصي جي لوڏو پريان هنگلاج نالي هنڌن جو بلڪل پراچين ٿرڪ آستان آهي. انهيءَ رام باغ نالو گهڻو پوءِ جي زماني جو آهي.

الوين لڪي ٿو ته هفلسمن کي ٽي شهر جي شهر ۾ ڪري سڪندرو پنهنجو لشڪر وٺي اربائيءَ ۽ مڪران جي الهيءَ حد تي آيو جتي سنڌ واسي اربائي ۽ ٻين مڪرانن گڏجي سڪندرو سان مقابلي ڪرڻ جا ساليها ڪيا هئا. پر جنهن وقت الهن کي سڪندرو جي ٿرڊ ٽڪ اچڻ جي خبر ملي تنهن وقت هو ٻڌي وڃي ڪنهن پوئتي هٽي هڻڻي لڳا. باقي سنڌ واسي اربائيءَ جي مکيه سردارن سڪندرو جي اڳيان اچي آڻ مڃي.^۴ سر اسٽين جو چوڻ آهي ته هيءُ اهو هنڌ آهي جتي هالي قلات جي رياست ۽ لس ٻيلي جي رياست جون حدون اچي ٿيون هڪ ٻئي ۾

1 Alexander's route into Gedrosia P 216

2 Cunningham-Ancient Geography of India P 354

3 Anabasis of Alexander 6, xxii 1sq

ملن. انهيءَ هنڌ تي جبلن جي قطار لڳل آهي ۽ انهيءَ ڪري
سپاويڪ سڪندرو جي ڏم کان پڳل سرحدي سنڌين انهن مهاڙن
تي پناهه ورتي هوندي. پيءُ حالت ۾ لس ٻيلي جي ڏڪڻ واري
حصي ۾ سمنڊ آهي جنهن جي ڪناري تي مدد جانيءَ جا مڇي
ماريندڙ مهاڻا رهندا هئا. انهن مان اها اميد رکڻ ۽ انهن سڪندرو
جو مقابلو ڪندڙ آريتان کي پناهه ڏئي هوندي. سو عجب آهي.
هيءُ جو آريائي سنڌ واسين هڪدم سڪندرو جي آڻ مڃي ان
مان سر اسٽين جو اهو الزمان آهي ته سڪندرو انهن آزاد
سنڌ واسين تي اوچتو حملو ڪيو هوندو.

بس آريائي هندن کي شڪست ڏيڻ کانپوءِ سڪندرو جو
مڪران فتح ڪرڻ سولو ئي پيو ۽ ڇاڪاڻ ته مڪرانن کي جنهن
وقت پتو پيو ته کائون وڌيڪ سوڍو ۽ سرويڪ سنڌي ئي سڪندرو
پوئجي نه سگهيا، تڏهن هنن گهڻي مقابلي کان سواءِ ئي هنجي
اڳيان پنهنجي شڪست قبول ڪئي.

مشرق جو رايو

سڪندرو نسبت معي جيڪو بيان ڏنو ويو آهي سو گريڪ
۽ ٻين مغربي الهاسڪارن جي بيان تي آڌار ٿو رکي. پر مغربي
ليکڪن جي انهن جي خلاف واءِ آهي. مان هن بيان جي شروعات
هتي لکي آيو آهيان ته گريڪ الهاسڪارن سپارڪ پنهنجي بادشاهه
جي جوڳي اڻ جوڳي ساراهه ڪئي آهي ۽ اها ڪوشش ڪئي آهي ته
ڪيئن به پنهنجي بادشاهه جا ڪارناما اهڙي صورت ۾ پيش
ڪريون جيئن دنيا تي گريڪ جانيءَ جي طاقت جو رعب وهي.
منهنجو اهو الزمان فقط خيالي نه آهي. پر جنهن وقت جدا جدا
گريڪ الهاسڪارن جي الهاس جي پيمت ٿي ڪجي تنهن وقت
اهو الزمان سچو ثابت ٿيو پوي. هن سوڍو بادشاهه جي جنگين
جو بيان اوڻهن ليکڪن ڪيو آهي. پر خاص ڪري گريڪ ليکڪن پنهنجي

بادشاهه کي آسمان تي ڪٽي ڇاڙهيو آهي. مٿا جنهن وقت
سڪندر ايران تي ڪاهه ڪئي تنهن وقت جو بيان ڏيندي هڪ
گريڪ ليکڪ اهو گهروڙو هنيو آهي ته ايراني فوج جا ويهه هزار
پيدل ۽ اڍائي هزار گهروڙيسوار قتل ٿي ويا، پر سڪندر جي سڀا
مان وڏو ۴۳ ماڻهو مئا.¹ ڇا، سڪندر جا سپاهي غلبي ٿوڻي
پاڻي تي وڙهيا جو هنن پنهنجن دشمنن کي ڏسي ماريو پئي،
پاڻي سندن دشمنن کي ڏٺوئي ڪنهن؟ هيءُ ڪل جوڙي ۽
ڪوڙي حقيقت آهي.

ايران کي ڇڏي هندستان تي اچو. هتي گريڪ الهاسڪارن
پنجاب جي راجا پوروش (پورس) سان سڪندر جي لڙائيءَ
جو بيان ڏيندي لکيو آهي ته ”هندستاني ۱۲ هزار سپاهي مئا،
پر گريڪ وڏو اڍائي سو مئا.“² هڏانهن الهيءَ لڙائيءَ نسبت هود
سڪندر جي ٿاڻيءَ سان پلوٽارڪ لکي ٿو ته ”اها لڙائي هڪون
هڪ يعني دوڀرو ٿي. ڏينهن جو الوقت السون ڪلاڪ هو
جڏهن هنن شڪست کاڌي.“³ هاڻي سوال آهي ته ڏينهن جي
الن ڪلاڪن ۾ پنجابي فوج فقط اڍائي سو گريڪ ماري سگهي
هيءُ نه لڳو ڪوڙو آهي. گريڪ الهاسڪار ڊاڊيڊورس لکي ٿو
ته ”هندوآسي سپاهي ٻارهن هزارن کان به وڌيڪ مئا، پر
سڪندر جا ۲۸۰ گهروڙيسوار ۽ سٺ سو کان ڪي ڪجهه وڌيڪ
پيدل سپاهي قتل ٿيا.“

ايرين جنهنڪي يورپ جي الهاسڪارن ٻن سهي ٻوليائي
الهاسڪارن کان وڌيڪ سڃاڻ ۽ وشواس جوڳو مڃيو آهي، تنهن
اهو گهروڙو هنيو آهي ته ”پارٿواسن جا ويهه هزارن کان ڪي

1 Plutarch's Urdu Translation P 113

2 Plutarch's Lives (modern Library Series

3 Diadorus Bibliotheca xvii 89

گهٽ ٻڌل ۽ ٽي هزار گهوڙيسوار معاً ۽ سڪندرو جا ۸۰ ٻڌل، ۱۰ گهوڙيسوار ڏاڻا ڏاري، ۲۰ گهوڙيسوارن جا وڳو ۽ ۲۰۰ ٻيا وڳو گهوڙيسوار معاً، يعني سڪندرو جا فقط ۳۱۰ ماڻهو معاً. وري اهرج جي اها ڳالهه آهي جو خود ائرين جي لکت موجب الهيءَ لڙائيءَ ۾ ڪنهنجي به مڪمل جيت ڪا نه ٿي، يعني لکي سڪندرو ڪٿو لکي پوئو.

ياد رکڻ گهرجي ته ملڪن ڳالهه هڪ الهيءَ گريڪ اٿاسڪار لکي آهي جنهنڪري ٻين کان وڌيڪ وشواس پائو سمجهو ٿو وڃي ۽ جنهنجي آڌار تي ئي پهر جي اٿاسڪارن سڪندرو جي ساراهه جون سرڪمون پيون آهن. الهيءَ ڪري سنڌ يا هندوستان کي سڪندرو جو مهم ۽ شان ايترو نه سمجهڻ گهرجي جهڙو هائوڪا پڇي لکڪ لا ٻڌائن. سڪندرو کي خود به پنهنجي ساڳي وڏا ڪروڙ جو مرض هو. پلوٽارڪ لکي ٿو ته: “To exaggerate his glory with posterity”.^۱

هيءَ جو ڪن پڇي ۽ ڪن ملڪن اٿاسڪارن لکيو آهي ته سڪندرو پنهنجي سر ڳڻا ۽ جيتا لڏي واري پرامن ڏانهن وڌڻ لاءِ آيو هو، پر سندس سٺا لکڪي پڇي، يعني هندستان ۾ پنجاب کان اڳتي نه وڌڻ جو پوڄو سڪندرو جي غريب سپاهين تي مڙهو ٿو وڃي، سو به اجابو آهي. حقيقت ۾ راجا پوئو جي پنجابي ۽ ملتان جي مالو جائيءَ جي سنڌي سرويرون جي تلوار جو خولڻو ڪم ڏسي سڪندرو جو جوش ڏرو ٿي ويو. هوڏانهن ڳڻا جي ڪناري تي Praesian ۽ Gandaritan جائيءَ جي ٻن راجائن جا اسي هزار گهوڙيسوار، به لک ٻڌل به هزار يا هٿيار وٺي ۽ ڇهه هزار ٺهڻ مسٽ يعني هالي سڪندرو

1 Anabasis of Alexander Partvch 18

2 Plutarch's Lives P 845

کي مزد ڇڪائي لاءِ پيدا هئا، ۽ سڪندرو جي سينا انهن سان
سمنو سهائو ۾ اسسٽ هئي. ممڪن آهي ته خود سڪندرو
جي همٿ به نٿي پئي هجي. پر الهندي ڪلڪ لاهڻ لاءِ سندس
گريڪ الهاسڪارن واپس موٽڻ جو سڄو بار کڻي غريب
سپاهين تي وڌو.

ساڳي ڳالهه سنڌ جي سورونين سان مقابلي لڳندڙ سمجھڻ
گهرجي. گريڪ الهاسڪارن جي لکڻ موجب سواءِ ملتان جي سنڌين
جي باقي سنڌي سڪندرو جي اڳيان ڇٽڪ ڪڍڻ ثابت ٿيا.

حقيقتون ۽ حالتون مغربي ليکڪن جي بيانن جي برخلاف
آهن. جيئن جهڙي جهولي ليکڪ نه عجب ۾ پئجي لکيو آهي
ته جنهن صورتحال ملتان جي قلع ۾ سڪندرو کي هڪ خوفناڪ ڏاڍ
چاليءَ ۾ لڳو، ايتري قدر جو هو بهوش ٿي ويو، جنهن ڪالهه
سنڌي سورمن مٿس لوه جي ڪڏائن سان حملو ڪيو ۽ تنهن حالت ۾
سڪندرو ڪيئن جيلرو رهي سگهيو. جيئن کي نه اهو شڪ آهي
ته سڪندرو ملتان جي سنڌين هٿان مارجي ويو هوندو.

سڪندر جي مشهور يورڪ آچار به پڇڻي ۽
يورڪ سنڌواسي ڪيڊوڪن ۽ سڪندرو جي لڙائيءَ جو بيان
قلم بند ڪندي صاف لکيو آهي ته ”ايڪاڪ اي ڪيڊوڪٽور
چتر“ يعني ملتان جي مالون ۽ اڳي آسپاس رهندڙ ڪيڊوڪن
ٻاڻڙ ڪڍجي سڪندرو جو مقابلو ڪيو ۽ ڪيڊوڪن سڪندرو کي
شڪست ڏني.²

سڪندرو جي ديس واسي انهن ليکڪن جو ڪو احوال
پنهجن ڪتابن ۾ لکيو آهي ۽ تنهن ۾ هو ان سڌيءَ طرح انهن

Plutarch's Lives P 845

2 Patanjali on P., v.3. 52 Prof. Keilhorn, 11 P 412

لکي ويا آهن جنهن مان اها ڳالهه ثابت ٿي ٿئي ته سنڌواسين جو ڪڏهن سڪندرو کي شڪست نه ڏني ته هنن سڪندرو کان شڪست نه کاڌي. ملتان جي مالوين ۽ ڪمڊوڪن جي سڪندرو سان لڙيل جنگ جو احوال ڏيک ڏيک بعد مهينو ويا جي مورخن لکيو آهي ته: ”الهين بهي (سنڌواسين) ڪمڊوڪن جا هڪ سو ايلچي وٺي ٿي ڇڏي سڪندرو وٽ آيا. الهين جو بدن ۽ ٻهڪ ٿورس ۾ وجهندڙ هئي ۽ سندن چهري مان ڪنهن ٿا پڻ ظاهر ٿي ٿي. هنن جي بدن تي چمڪي ڪوڙا پيل هئا، الهين جي ڪناري سولهي ۽ واڳڻائي رنگ جي هئي، جا چمڪي پئي. هنن صاف چوڻ اسين ديوتائن جو رخ ڏسي اوهان وٽ آيا آهيون. باقي ڏپ وڃان ڪمن آيا آهيون. هنن الهين نه چوڻ ته اسان کي پنهنجي آزاديءَ تي نظر آهي جنهن کي اسين صدين کان قائم رکندا آيون.“

ياد رکڻ گهرجي ته سڪندرو هڪ ويڙهه وٺندڙ صدي ماڻهو هو. جنهن قوم سندس مقابلو ڪيو الهين کي هن ڏاڍو ستايو. پر ملتان جي مالوين ۽ ڪمڊوڪن جي ايلچين سان هن تمام سٺي هلڪ ورتي ۽ ڪمن غير معمولي آڇان ڏنائين. هنن، الهين ايلچين کي هڪ شاهي ٻارڙي ڏني. هڪ هڪ ايلچيءَ کي وهڻ لاءِ هڪ هڪ سولو ڪوچ ڏنو ويو. الهين ڪوچن جي چوگرد سولهي ۽ واڳڻائي وٺي جا سهڻا پڙا ٺاهيا. سڪندرو الهيءَ جهڙو لالچ ۽ ڳالو ٻه ڪرايو، ۽ ايلچين کي عجب مولوي جو شراب پياريو.“

مان پڇڻ ٿو گهران ته ههڙي مولوي جو بيان ڇا ٿو ڏيکاري؟
جڳڏهن سڪندرو سڄي ملتان يعني پراچين الڙ سنڌ جي

مالون ۽ ڪمندوڪن کان ڪٽيو هجي ها، نه پوءِ ملتان ۾ مالون جي هٿان ڌري ڪهڪ ماڙجي وڃڻ کان بچندي، هو انهن سڌين سان ههڙي سهڻي هٿ ڪيئن وٺي ها؟ هو نه هڪ مضمت بي وجر انسان هو، جا ڳالهه الور جي اسي هزار پراڻن کي قتل ڪرائڻ مان بطوري ظاهر ٿي ٿئي. سڪندرو جي سنڌواسي ايلگن سان وڙتل معن فراعڌلاد هٿ ٿي ثابت ٿي ڪري نه هن اتر سنڌواسي ڪنهن کان ڪٽيو نه، بلڪه انهن سان دوستي ڳنڍي. ڏسڻ ڪهر جي نه ملتان مان جيترو چئي سڪندرو سچ پچ سنڌ لي ڪا فتح پائي؟ هڪ ڳالهه خاص ڏيان ۾ وڪڻ ڪهر جي نه سڪندرو سنڌ کي فتح ڪرڻ نه آيو هو. هنجي نظر هندستان جي ٻين ڳاڻن تي هئي. هن سنڌ ڏانهن فقط پنهنجي وطن ڏانهن ورڻ سبب لاڙو ڪيو. هنجي اهائي خواهش هئي نه سنڌولديءَ مان غورابن دستي سمند لاءِ پهچان ۽ پوءِ سمند جي مسافري ڪري پهچڻ لاءِ ڏانهن وڌڻو ٿان. هنجي اهڙي خواهش ڏسي سنڌ جي راجائن هڪي خوشيءَ سان سنڌولديءَ مان لنگهي وڃڻ جي اجازت ڏني هوندي. پر پوءِ ڏسجي ٿو نه الور جي راجڌانيءَ جي سولهن ۽ ملڪيت هن بادشاهه کي بي ايمان بڻائي ڇڏيو ۽ هن اوچتو ڪٽي ٻاري ڪندڙ راجپوت ويڙن تي حملو ڪيو. اها ڳالهه ڏيان ۾ وڪڻ ڪهر جي نه اڳئين زماني جا جيڪي سپاهي گهرو ۾ يعني جنگ جي وقت کانسواءِ ٻين وقتن تي به ڪڍڻ ڪڍڻ لاءِ ڪٽيءَ جو ڏنڊو ڪندا هئا، ۽ جنهن وقت راجا کي سندن گهرو ۾ لهندي هئي تنهن وقت سڏ ٿيڻ تي هو هلڻا ايندا هئا.

پر هتي الور جي راجا کي سڪندرو سان وڙهڻ جو ڪوبه خيال ڪونه هو، جنهنڪري هو پنهنجن سپاهين کي هڪ هنڌ گڏ ڪري نه سگهيو. اهو موقعو ڏسي سڪندرو الور جي مهاراجا

موڪرواڄ تي حملو ڪيو ۽ هنڪي آڻ مڃڻ لاءِ لاچار ڪيو. پر پوءِ پراچين جي بغاوت پيدا ڪرڻ تي سنڌ جي مورمن سڪندرو کي پنهنجي لٽار جو جوهر ڏيکاريو ۽ سڪندر پنهنجو منهن وٺي لوئر سنڌ ڏانهن وڌو.

اچو ڏکڻ سنڌ تي. سنڌ جي هن حصي ۾ قدم رکندي سڪندر جيڪو هتيا ڪالڊ يعني ساراماري ۽ سولري ڪئي سا دنيا جي الھاس ۾ پنهنجو سٺ پاڻ آهي. سڄي سنڌ اڻوڻ پراچين جي اثر هيٺ سڪندر جي خلاف ئي پئي هئي. جنهن ڪري جڳهه جڳهه تي جتي سڪندر کي ڪو پراچين تي مليو تنهنڪي هن ڦاسي ڏيئي عام لنگهه جي رستن تي ٽنڪي تي ڇڏيو! شهرن کي ٻاهيون ڏيئي، بي همادان، ڏالن ۽ ٻارن سان وڙهي ڪريڪ فوج سنڌ ۾ پاڻ کي ڪافي بدنام ڪيو. الهه ڪري جنهن وقت سڪندر پٽال (حيدرآباد) شهر ۾ پهتو تنهن وقت کيس سڄو شهر سڄو نظر آيو. هن سڄي شهر ۾ کاڌي جي ڪا به شين ڪانه ڏٺي. اتي ڪريڪ فوج اچي پڪ وڳهي مرن لڳي. لڳ ڀڳ ڪو چارو نه ڏسي سڪندر ڪانه جون ڪي ٻيڙيون لهرائي سپٽمبر جي مهيني ۾ سمنڊ جي ڪناري تي پهتو. اتي به کيس پگوان ٻاڻن جو ٻڌلو ڏٺو. جنهنڪري هو موٽي وري پٽال شهر ۾ آيو. لڳ ڀڳ سڪندر مڪران جي دستي وٺو ۽ جتي اڻڻائي ڄاڻي جي راجپوتن سان سندس سخت مقابلو ٿيو. هن اڻڻي جي نالي پنهنجي هڪ اڻڻي ۽ اتي رکندي وڌڻ جي ڪوشش ڪئي ته مڪرائي راجپوتن اتي قتل ڪري ڇڏيو، جنهنڪري سڪندر جي سڀا کي کاڌو نه ملي سگهيو. ڏينهن جا ڏينهن سڪندر جي سڀا بنا کاڌي ٽڪڙا لڳي. گهوڙا مرن لڳا جنهنڪري ڪريڪ ساهيون ماڳهن الھن کي کائي پوک ڇڏي شروع ڪيو. اڻڻي وڌندي ڪريڪ ساهي پڪ جي وڳي وڃ

ٻيڪ ۾ الڏاڻي ڪرڻ لڳا. اتي سڪندرو جي سينا ۾ بشار به اچي پيدا ٿيو. ٻئي پاسي مڪران جي راج ٻيڪ ۾ رهندڙ راجپوتن لکي لکي سڪندرو جي سپاهين تي زهر ۾ ٻڌل ٿور ڇوڙڻ شروع ڪيا، جنهنڪري هزارين ماڻهو مري چڪا ٿيا. سڪندرو جو سڄو خيالو ٽٽو ۽ ڦريو ويو.

مڪران جي ديگستان ۾ ان زماني ۾ هڪ زهريلو وڻ ٿيندو هو، سڪندرو جا سپاهي کاڌي لاءِ ٻوڙ ڪجهه نه ملڻ تي الهيءَ دڙي جا پن پٽي کائڻ لڳا، جنهنڪري الهيءَ ٽڙي ٿوري ٻنهي ڏهاڙا. هزارين سپاهي مڪران جي ٽوڙڙ واريءَ تي ڪري ساهه ڏيڻ لڳا. هنن جي سائمن وڏي الهن ڏانهن منهن وڌائي نه ٿي ٺهاريو. ڪنهن هنڌ جهڪڻ ٻاڻي ملو ٿي نه ڪريڪ سپاهين ايترو ٻيڪ ڏلهي ٿي پيو جو الهجو اتي مري ٿي ويا. پراچين ۾ مهينا الهن آفتن مان پار ٿيندي ٻيڪ سڪندرو، ايران جي حد ۾ پهتو.

معيون ڳالهون جيڪي مٿي اها ڪارڻ مان نه ڪن قبول ڪيون آهن پر نه سڌيءَ طرح. هنن نه سڪندرو کي هڪ لائالي سور موڙ ۽ ايترا ڪند جو شهساز ٿاڻي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. پر ائين چوي ٿو ته ”سڪندرو کلي هندن (سنڌ) جا ڪي شهر هڪ ڪيا، مگر سندس دشمن اچيڪ ٿي ويا، يعني الهن سڪندرو جي ٻيڪ آڻ نه مڃي.“

ايران جي هاڻوڪي زماني جي ”حسن پور ٿاڻي“ ٿاڻي هڪ مشهور اها ڪار ”ايران-پاڪستان“ ٿاڻي هڪ ڪتاب پڻهجي ملڪ تي لکيو. الهيءَ ڪتاب جا ٽي جلد آهن، جي ٻار ٻيڪ ڪوچا سان پراڻ آهن. هن سڪندرو جي ڪارنامن تي راه ڏي ڪندي لکيو آهي ته:-

”سڪندرو جي اها ڪار ٿيڪن، جن ٻيڪ پري سندس

ساراهه ڪئي آهي، تن لکيو آهي ته سڪندرو عقلمند، بهادر، بي ڏاڍو لازم وقت تي دلور، ڏيوج وارو، پو اميد ۽ ناموس جو بکيو هو. هن جا خيال ايڏا ته اعليٰ هئا جي ڪنهن وقت چوڻائيءَ کي لي پهتا. پر حقيقت ۾ سڪندرو هٽيلو، شرابي، لهنت ڪروڙي، ايمالي، باغسي، بد مزاج، هولي ۽ بي دحس هو. زالن ۽ مردن کي مارڻ، بالڪن ۽ ٻڌن کي غلام بڻائي وڪڻڻ، شهرن کي ڦرڻ ۽ ساڙڻ هينجا عام رواجي ڪم هئا.

”جيڪڏهن هن جي ڪمن تي ويچار ڪبو وڃي ته سوال پيدا ٿيندو ته هن ڪروڙن سالن جو خون وهائي پنهنجي ملڪ کي ڪهڙو فائدو پهچايو؟ ڪوبه نه. ڇاڪاڻ ته هن ايران حبش ۽ هندستان جي ماڻهن کي ڪڏهن دغا باريءَ سان ۽ ڪڏهن ويساهه ڪيائيءَ سان ماريو. سندس ٻه هزارين سوڍا مري ويا. ڪن ماڻهن جو چوڻ آهي ته هو جلد مري ويو ته نه دلها لاءِ ڪجهه نه ڪجهه ڪري وڃي ها. پر اهو عام خيال آهي. هو جيڪڏهن پنجاه سال به جيئرو هجي ها ته به هڪ ملڪ کان ٻئي ملڪ تي حملا ڪندو وڃي ها ۽ انهن حملن ۾ يا ماريو وڃي ها يا مري وڃي ها. ڪن ماڻهن جو چوڻ آهي ته سوگند ۽ هندستان جي ڪن ماڻهن هينجي خلاف بغاوت ڪئي، الهيءَ ڪري هن انهن تي حملو ڪيو، پر وڏيسن کان پنهنجي مائو پوي جي دڪا ڪرڻ بغاوت نه آهي. جيڪڏهن هن هندستان جي سرحدي راجا آلهيءَ ۽ پورس سان چڱو سلوڪ ڪيو ته الهيءَ ۾ سندس ئي فائدو هون ۽ هن اهو سلوڪ الهيءَ ڪري ڪيو ته معاف هئدسائي غصي ۾ اچي سندس ڪيند ٻيئي ڇڏين.“

مٿين هڪ غور واسطدار ۽ بي دٻاءُ مشهور مسلمان تواريخ

۱ ”ايران - باستان“ پاڻو پو بيان پنهون

خوڀس جي واءِ مان ظاهر آهي ته سڪندرو کي مغرب جا ليڪه جوڪا اهميت نه ڏين ۽ سا مشرق جا ليڪه ٿي ڏين. هو مغربي مودخن جي نظر ۾ هڪ اعليٰ انسان آهي ۽ مگر مغربي الهاسڪارن جي نظر ۾ سڪندر هڪ ڏاڍيل، دغا باز، فریبي، ڪوڙو ۽ بداخلاق انسان آهي.

منيندر

سڪندر کان اٽڪل هڪ صدي پوءِ، بئڪٽريا جي بادشاهه يوڪرٽائڊس Eukratides جي پٽ منيندر، ڪابل ۽ پنجاب جي دستي سنڌ ۽ هند تي ڪاهيو. ڪلپن سنڌ جي ڏکڻ اوڀر وارو ٽوٽا ديس ۽ بئڪٽريا عمومي سنڌ کان اٽڪل ٽي سو سال اڳ سيلوڪس لڪاڙ جي حڪومت ۾ شامل هئا. اهي پوءِ آزاد ٿي ويا ۽ انهن تي گريڪ وڃائيءَ جي مڪن وڃائڻ وڃ شروع ڪيو جو افغانستان جي حد سان اچي ٿي مليو. وڃا منيندر انهن گريڪ وڃائڻ مان هڪ هو جنهنجي وڃاڻي قابل ۾ هئي. هن سڪندر جهان هندستان تي حملي ڪرڻ جون وڏيون وڏون وڏيون هيون ۽ انهن وڏن موجب هن ڪابل پنجاب، سنڌ، ڪالهاواڙ، مٽرا، مڌيڪا (لکري شهر جو هن وقت هتوڙ جي پورسان کنڊهڙ جي صوبو آهي) ساڪمتر يعني ڏکڻ آئونڊ ۽ پانجهتر تي ڪاهون ڪري اهي ملڪ هڪ ڪيا. انهيءَ سميت ۾ هندستان جي چڪروڙي وڃائڻ مان مهاراج پنه مٽر مڪڙ تي وڃ ڪندو هو. منيندر جنهن وقت اتر هندستان هڪ ڪري اوڀر طرف بهار پراڻي يعني مڪڙ ڏانهن رخ رکيو تنهن وقت مهاراجا پنه مٽر جي سڀا اچي وڏي نه ڪمڊل سدس مقابلو ڪيو، بلڪه جيڪو جي ميدان مان ٿي کيس هڪالي ڇڏيو. اناسڪارن جو چوڻ آهي ته هو ايوڊي ۽ اتر

هندستان مان جمبوئيڪ جلد ٿيو ويو، پر پنجاب، سرحد ۽ سنڌ تي هن چڱو وقت راج ڪيو.

ميمندر ڪهڙي سمي پر هند ۽ سنڌ تي ڪاه ڪئي، تنهن لسٻت جدا جدا ودوائن جا جدا جدا رايآ آهن. باقي الهيءَ ڳالهه پر سڀ ودوان يڪراه آهن ته هو سنسڪرت جي مشهور يوگ-آچار، پتندجلیءَ جي وقت پر هندستان ۾ آيو. باقي پنجابي ڪڏهن پيدا ٿيو تنهن لسٻت ودوائن جو باطن من پيدا آهي. الهيءَ واري پر هڪ طرف ويهر ۽ ٻئي طرف ڊاڪٽر پالڊاڪر ۽ گولڊاسٽڪر جي هڪ ٻئي پر چڪتاڻ آهي. لوت ويهر کي ڊاڪٽر پالڊاڪر اڳيان اهو قبول ڪرڻو پيو ته پنجابي عيسوي سنه کان ۱۵۰-۱۳۰ سال اڳ پيدا ٿيو. پروفيسر وڪلداس بئر جي، بهور نالي ڪنڊهڙ مان لڌل ڪروشنئي اکرن پر هڪ ليک جي آڌار تي لکيو آهي ته چڪروولي مهاراجا بهه متر عيسوي سنه کان ۱۵۹ سال اڳ مغو ۽ ميمندر ۱۶۳ سال اڳ مڪڙ تي ڪاه ڪئي. الهيءَ ڪروشنئي اکرن واري ليک پر اهي لفظ لکيل آهن نه:- ميمندرس مهر جس ڪٿس دوس ۱۴..... شڪ مس

”يعني راجا ميمندر ڪٿيءَ واري مهني جي ۱۴..... شاڪ مدي (گولڊ ٻڌ) هيءَ ليک نهايت اهميت وارو آهي ۽ چاڪتاڻ ته هندستان ۾ هن وقت تاءِ جن ڪرپڪ بادشاهن راج ڪيو آهي، انهن مان سڀني کان هيءَ وڏي پر وڏو مک ليک لکيل آهي. راجا ميمندر جو بيان پڇمي پراچين اتهاسڪارن مان فقط اسٽاربو ڏنو آهي. باقي اسانجي يوگ-آچار، رشي پتندجلیءَ هن بادشاهه جو ذڪر اهڙيءَ ريت ڪيو آهي جو چٽڪ هن پنهنجن اکين سان ميمندر کي ڪاه ڪندي ڏٺو. سنسڪرت جي ڪارڪي سڀهه نالي ڪر لک پر به ميمندر جو بيان اچي ٿو.

استارو کي منهنڊر جي هنڌ ۽ سنڌ تي ڪيل ڪاهه جو احوال ڏيندڙ الهولودورس Apollodoros جو رايو هو ته منهنڊر پنجاب جي بهاس ندي پار ڪئي جتي سڪندر اڳتي وڌڻ کان روڪجي پيو هو. انهيءَ بعد هن سامس نالي شهر هڪ ڪيو. اهو شهر ڪهڙي هنڌ هو، تنهن باري ۾ خاطريءَ سان نٿو چئي سگهجي. باقي انهيءَ شهر کان پوءِ منهنڊر پٽاليءَ (حميرآباد سنڌ) يعني سنڌونديءَ جي زمين تي ڪاهيو. جتان هو ڪالهاواڙ ڏانهن وڌيو ۽ وري مٿي راجپوتنالي تي قبضو ڪندي گنگا ۽ جمنا ڏانهن رخ رکيائين. استارو جي هن راءِ تي پيريپلس Periplus به تصديق ڪري ٿي جنهن عمومي سنڌ جي پهرين صديءَ ۾ ورتو هندستان جون حالتون اکين سان ڏٺيون هيون. هنجي زماني ۾ به گجرات جي پڙوچ شهر ۾، جنهن کي گريڪن پارگرا نالي سان لکيو آهي، منهنڊر ۽ الهولودورس جا سڪا چالو ڏنا.

منهنڊر جا سڪا راجپوتنالا جي چوڙ شهر کان اٺ ميل اتر ۾ بيل لاگري نالي ڪنڊهڙ مان به ڳولي لڌا ويا آهن. انهيءَ شهر کي اڳي مڌمڪا نالي سان سڏيو ويندو هو ۽ جنهنجو ذڪر پينجليءَ جي مهاپاش وياڪرڻ ۾ چٽيءَ ريت آيو آهي. ڪن وڏوارن جو رايو آهي ته مهاراشٽر ۾ لاپ سنگھ وارو چوڙو جو قلعو انهيءَ مڌمڪا شهر جي سرن ۽ مال مان ٺاهڻ ڪيو ويو هو. سندسڪرت جي چوٽس شاستر گره سوتر ۾ منهنڊر جو ذڪر آيو آهي، اتر سنڌ تي سندس ڪاهه جو بيان قلم بند ٿيل نه آهي. انهيءَ چوٽس گرنت ۾ منهنڊر مڱڻ، گنگا ۽ جمنا طرف چمڪي ڪاهون ڪيون، فقط انهن جو ذڪر اچي ٿو.

1 D.R.Bhandarkar-Prog. Rep. A.S.W.I; 1916-18 P.62

۽ ڏسو Cunningham, Reports, vi, 1 A

سند مان هن وارا جو اڃا ڪو به سڪو هڪ نه آيو آهي. باقي پنجاب مان ڪيترا سڪا لڌا آهن. جيڪا لڌي جي ڏکڻ ۾ هميرپور ضلع مان به ڪيترا سڪا هڪ آيا جن مان ڪي نه يوڪرٽالڊس، وٽس، سوئر ۽ الٽيمڪوس لڪمپورس وغيره يون يعني گريڪ بادشاهن جا به سڪا هئا. ڪيئن به منمندو جي راج جون اسان وٽ هن وقت ڪٿي ڪٿي به لڌايلون موجود نه هجن، پر اها هڪ حقيقت آهي ته هن شاڪ جائيءَ جي راجا سال ۱ يا ڪي ڪجهه وقت وڌيڪ، سند تي به راج ڪيو.

اسانجن پراڻن ۾ منمندو کانسواءِ ستن ٻين يون يعني شاڪ واراڻن جو به بيان آهي. ٿو. انهن واراڻن هندستان جي اتر ۾ اوله واري پاڻي تي ڪل ۸۷ سال راج ڪيو. مئٽر ٿاڻن انهن واراڻن جو پنهنجي گولف ۾ ذڪر ڪيو آهي^۱. مئٽر وٽس به هن ٻاري ۾ گهڻو ڪجهه لکيو آهي. پر مون هن وقت تاه انهن واراڻن جا ذڪر ڪيل ٿاڻن (ٿامي جي ٺڪرن تي لکيل مضمون) يا سڪا نظر مان نه ڪڍيا آهن ۽ اهيءَ ڪري مان هر ٻيو انهن واراڻن جي ٻين ڪيل ثابتين کي سڄو يا ڪوڙو چوڻ لاه نٿا ته آهيان.

اهيءَ کان سواءِ ٻين يون واراڻن جو اسانجن پراڻن يا الڪريوي ڪرڻن ۾ ذڪر آهي ٿو انهن مان ڪهڙن واراڻن سڏيءَ يا ان سڏيءَ طرح اسانجي سند تي راج ڪيو، پنهنجي ٻوري سند تي بهجي سگهي. البت ڊيمٽريس ٿاڻي واراڻن جا اتر هندستان جي سڪن ڪندڙن مان ڪيترا سڪا هڪ آيا آهن. پر انهن سڪن مان ڪو خاص ڪو لڌل ٿو لڪري سگهي. انهن نه مهن جي ڌري مان عراق جا ڪيترا سڪا هڪ آيا يا عراق جي

1 The Greeks in Bactria and India.

ڪيترن کنڊهڙن مان سنڌ جا سڪا هڪ آيا آهن. الهيءَ ڪري هر دور وائين نه چئي سگهيو ته سنڌ تي عراق وارن يا عراق تي سنڌ جي راجائن جي حڪومت هئي.

يورن ڪالپوءِ اسانجن پراڻن مان ڏسار (شاڪ) ڄاڻي جي ڌارين راجائن جو به ذڪر ملي ٿو. الهيءَ ڄاڻي جي راجائن کي ڪن هنڌ لغار ڪانسواءِ ٽڪار، ٿر شڪ ۽ ديويتر به سڏيو ويو آهي. ٿر شڪ شبد پراڻن جي ٻالن مان ٿي ٿو ۽ ديويتر نالو ڪنهن راجائن جي لڌل ليڪن مان ٿي ٿو. ڪن پراڻن ليڪن ۾ گهن، گهن، گهار ۽ ڪهان وغيره نالا به ٿين ٿا. اهي ڪهان وغيره نالا چيني ٻاشا جا ٿا ڏسجن ۽ هندستان ۾ لغار ڄاڻي جي راجائن کي گهڻو ڪري چيني ٻاشا جي ڪهن نالي سان لکيو ويو آهي.

مٿي ذڪر ڪيل لغار يعني ڪهن ڄاڻي جي ڌارين راجائن جهڙي وقت راج ڪيو آهي. جن مان ڪڇل (ڪڍ فمس پهرتون) نالي راجا جا اتر هندستان جي ڪن شهرن مان ڪيترا ٿاڻي جا سڪا لڌا آهن. انهن سڪن تي هن وديسي راجا کي يوگه مهاراج ۽ راجا تيراج جو لقب ڏنل آهي.

يور وٽر (ڪڍ فمس ٻيو) هن راجا جون ڪي سوليون مهرون يعني سڪا هڪ آيا آهن. انهن سڪارن جو پڪو راپو آهي ته هن وديسي راجا عيسوي سنه کان اڏائي يا ٽي صديون اڳ سنڌ تي راج ڪيو.

مٿين مهيني وديسي راجائن کان مهاراجا ڪنڌڪ جو نالو سنڌ سان گهڻو سڃاتو ٿو وڃي. انهي انهن سڪارن مان جنرل همڪ، مڃل - التواوڀڄ نالي هڪ مسلماني انهن جو حوالو ڏئي چوي ٿو ته ”سنڌ ۾ جيڪي ٻڌ ڌرم جا پراچين کنڊهڙ ۽ مڙهيون لڌيون ويون آهن، سي مهاراجا ڪنڌڪ نالي ڪهن

گهراڻي جي راجا جون ٺهيل آهن. جنهنجي راج راجڌاني سنڌ کان اٽڪل ٽيڏسو سال اڳ پوڻاڙو (پهاڙو) ۾ هئو ۽ جنهن ٺهڪ ٻڌ ٿورم اختيار ڪيو. مان جنرل همڪ جي الهيءَ راءِ سان شامل نه آهيان. الهيءَ مضمون تي مان هن ڀاڱي ۾ ئي ڪنهن هنڌ ٻاريڪ ڇنڊ ڇاڻ ڪندس. باقي هن هنڌ ايترو اوس لکڻ گهرجي ته مهاراجا ڪنڪ جي راج سنڌ ۾ نه هو.

ڪن وڌوائن جو رايو آهي ته مان جنهن ڪڏهنس ٻڌي جو ملي ڏڪر ڪري آيو آهيان، اهوئي راجا ڪنڪ هو. مان اها ڳالهه قبول نٿو ڪريان، ڇاڪاڻ ته انهن ٻنهي راجائن کي هڪ ثابت ڪندڙ ڪافي سامگري اڃا تاءِ ڪان ملي سگهي آهي. اسانجي آڙاڻڪ نالي اتهاس ۾ ڪنڪ هڪ پرڳڻو راجا تي ويو آهي. هندستان جي راجپوت ننگڻي نالي هڪ پراچين اتهاس ۾ انجي ليکڪ پنڊت ڪلهوڙو جو لکڻ آهي ته:-

”..... ٿڌهن پنهنجي نالي تي ئي شهر وسائيندڙ راجائون ٿيا. انهن جا نالا هئا هڪ، جھڪ ۽ ڪنڪ. راجا جھڪ جھڪورو ۽ ٻيهار وسايو. هن جڳهه سوامي پورو نالي شهر به وسايو..... انهن ٽنهي راجائن جي ٽيڏهن ۾ ڪنڪ پرڳڻو ٿڌر جو مرڪز ٿي پيو.“

راجا ڪنڪ جي زماني نسبت وڌوائن جا ٻاڙو وڏا سنڌ ٻيڏ آهن، پڇم جا عالم چون ٿا ته ڪنڪ عيسوي سنڌ کان اٽڪل ۱۲۰ سال پوءِ اتر هندستان جو چڪر ورتي راجا ٿيو. ٻاڪٽر ولسٽنڪ اسڪ به الهيءَ راءِ جو آهي. هن نه پنهنجي آڪسفورڊ هسٽري آف انڊيا ۾ صاف ڄاڻايو آهي ته ڪڏهنس ٻيو سنڌ ۷۸ کان ۱۱۰ عيسويءَ لاءِ راج ڪيو ۽ ڪنڪ سنڌ ۱۲۰ عيسويءَ

۾ راجا ٻڌو. پر هنن ٻچي پنڊتن راجا ڪنھڪ جون جهڪي
 مٿيون ٽاريون حساب ۾ آنديون آهن، سي سڀ خيالي آهن.
 جيڪڏهن گهٽ ۾ گهٽ حساب ڪيو وڃي ته ٻه ٽيهه ٻه سئو
 راجا ڪنھڪ عيسوي سن کان هڪ سو سال اڳ سنڌ، پنجاب ۽
 ڪشمير تي وڃ ڪيو.

چيني گزٽن جي واء موجب راجا ڪنھڪ، گوئر ٻڌ جي
 لرواڻ يعني ٻرلوڪ وڃڻ کان سٺ سو سال پوءِ مهڊان ۾ آيو.
 پروفيسر پوٽر چندر باگچي ۽ چيني گزٽن جي آڌار تي ٻڌايو آهي
 ته آچاريه سنگهه ڪريم ٻه گوئر ٻڌ جي لرواڻ کان سٺ سو سال پوءِ
 پيدا ٿيو. انهيءَ آچاريه سنگهه ڪريم جي هارنگه ٻه هي سو ٽي لائي
 گزٽ جو ترجمو چين جي هڪ پڪن - شي - ڪالو لائي سياسي ۽
 سن ۱۴۸ کان ۱۷۰ عيسويءَ جي اندر ڪنهن وقت ڪيو. چيني
 گزٽڪار ۽ اٿاڪار، گوئر ٻڌ جي ٻرلوڪ واس کي عيسوي سن
 کان ۹۰۰ کان ۱۰۰۰ ورهيه اڳ جو واقعو مڃيندا آهن. انهيءَ
 حساب موجب ڪنھڪ عيسوي سن کان اٽڪل ڏيڍ يا ٻه سو
 سال اڳ ٿيو هوندو. مشهور چيني مسافر هيون سانگ سن ۶۳۹ ۾
 هندستان گهمڻ آيو. هن لکيو آهي ته ”ٻڌ پگوان جي ٻرلوڪ
 واس کان لڪ ڇار سو سال پوءِ راجا ڪنھڪ سڄي جمهوريت
 (هندستان) جو چڪر ورتي راجا ٿيو.“ خبر ته آهي ته جنهن
 وقت هيون سانگ مٿيون وايو ظاهر ڪيو تنهن وقت هن گوئر ٻڌ
 جو لرواڻ ڪڏهن تي مڃيو.

1 S. Levi, Notes Surles Indo Scythes. J. As. 1896
 P.463 and K. B. Pathak Commemoration vol. 1934
 P.99

2 K. B. Pathak Commemoration 1934 PP.98-99

3 Watters Translation PP.203,270

مهورو مسلمان اتهاسڪار ابوالرحمان البرولي لکي ٿو ته شاهي ڪل ۾ هڪ ڪنڪ راجا هو. هو ڪابل ۾ راج ڪندو هو. هو وڏو زبردست راجا هو. هن پهاور ۾ پنهنجي راجڌاني لاهي. هڪي ڪنگ جي پٽ ۾ سڏيندا هئا. مهاراجا سمندر گهٽ جي پوٽيءَ ۾ ”ڏيو پٽو شاهي شاهان“ شاهه شڪ درند ۽ اهو نالو اچي ٿو. ممڪن آهي ته البرولي ۽ الهيءَ ڪري ئي ڪنڪ کي شاهي ڪنگ نالي سان به سڏيو آهي.

هڪ يا شاڪ جائيءَ جي ڪن ڪهرائي جا ڪل چوڙهان راجائون ٿيا آهن ۽ جن مان بهريون ڪنڪ بهر واشڪ، ٽيون هو شڪ ۽ چوٿون واسديو آهي راجائون ته تمام مهورو ٿيا آهن. باقي ٻيا اند شايد واسديو کان پوءِ ٿيا آهن. انهن مڙهي راجائن عيسوي سنه کان اٽڪل هڪ سو سال اڳ سنڌ تي سوڀ حاصل ڪري اتي راج ڪيو. انهن ٻئي راجائن مان راجا ڪنڪ سڀني کان وڏو راجا ٿي ويو آهي. هنجي راج جون حدون ڪشمير، پنجاب، سنڌ کان ويندي مٿي ٿاءِ پڪريل هيون. پنجاب جي لڏيالي شهر جي فريڪ ڪنڊهڙن مان ڪن ڪهرائي جي ملڪن راجائن جا ڪي سڪا لڌا آهن. مٿي جي شهر مان به ڪن ڪهرائي جي راجائن جون گهڻيون ئي ٺهڻيون لڌيون آهن. راجا ڪنڪ جي هڪ وڏي مورلي به اٿان لڌي وئي آهي. راجا واسديو نه ماڳهن مٿي ۾ راجڌاني ڪري رهي پيو هو.

الهيءَ ۾ ڪو شڪ نه آهي ته مٿي ذڪر ڪيل يون ۽ ڪنڪ راجائون اصل ۾ ٻاهريان راجائون هئا، پر انهن جي نالن ۽ ٻي حقيقت مان معلوم ٿيندو ته انهن جو ڏور، ڀارتواسين ۽ سنڌواسين کان نرالو نه هو. هو گهڻي قدر شو پست ۽ پوءِ ٻڌ ڌرم جا پوئلڳ ٿيا. ڪن راجائن کي به دهيشاڪير يا دهيش جي لقب سان لکيو ويو آهي. انهن ٻنهي لفظن جي معنيٰ آهي هو مهراج. راجا

واسديو يعني راجا ڪنھڪ جي پو پوئي جي - ڪي ئي شرمهراج
 ۽ سندس ننڍي ڳڻن جي تصوير اُڪريل آهي. راجا ڪنھڪ ٻڌ
 ڌرمي هو ته سندس ابو ڪنھڪس پيو ۽ سندس پو پو ٿو ما ڳڻهن
 شو پڻي هئا. انهيءَ ڪري انهن ڌارين راجائن جي راج جو هند
 يا سنڌواسين جي ڌرم يا سڀيتا ئي ڪو به اثر نه پيو. اٽلندو آهي
 ڌاريا راجائون هند ۽ سنڌ هر اچي ويدڪ هندو لي ويا.

باب چوٿون

ٻڌ ۽ جين ڌرم جو سنڌ تي اثر

انجمن بيان پڙهڻ سان انهن نه سمجهڻ گهرجي ته سنڌ تي عيسوي سنه کان به اٽڪل ٻه ٽي هزار سال اڳ ڌارين راجائن ۽ راجن جيڪي حملا ڪيا، فقط انهن جو ئي سنڌ جي راجپوتن تي اثر پيو. پر عيسوي سنه کان اڳ هندستان جي مڪن جدا جدا راجائن به سنڌ تي ڪاهون ڪري ان کي پنهنجي وس ۾ رکيو ۽ انهيءَ ڪري انهن راجائن جي ڌرم ۽ راجپوتن جو به اثر سنڌ تي ڪافي پيو. هندستان جي انهن وس ۾ جن هندستان راجائن جو لاڳاپو سنڌ سان ڏيکاريو ويو آهي، اهي ٻڌ ڌرمي يا جين ڌرمي هئا، انهيءَ ڪري هن بيان ۾ مان اول ٻڌ ۽ جين ڌرم جي سڃاڻپ ڪرائي پوءِ انهن راجائن جو ذڪر ڪندس.

مغرب جي عالمن جو رايو آهي ته عيسوي سنه کان ۴۶۷ يا ۴۷۷ سال اڳ جين ڌرم جو پايو وجهندڙ آچاريه مهاوير، بهار علائقي جي وڻيالي نالي شهر ۾ پيدا ٿيو. انهيءَ شهر کي بسا به ڪري سڏيندا آهن جو پاننا جي اتر ۾ آهي. ڊاڪٽر اسمڪ پنهنجي انهن ۾ لکيو آهي ته گهڻا انهن لکڪه چون ٿا ته آچاريه مهاوير عيسوي سنه کان ۵۲۷ سال اڳ گڏو ڪري ويو. پر مان مغرب جي انهن لکڪن جي راءِ سان شامل نه آهيان. منهنجو رايو

آهي ته ڄمن ڏور ۽ سندس ٻارو وجهندڙ آڇاري، عيسوي سنه کان
الڪل ۹۰۰ سو سال اڳ پيدا ٿيا .

اها ڳالهه ياد رکڻ گهرجي ته ڄمن ڏور ۽ ٻڌ ڏور هڪ ئي
وقت ۾، هاڻ ڪن ٿورن سالن جي وچوڻيءَ تي پيدا ٿيا . الهيءَ
ڳالهه صحيح کان خود يورپ جا الهاسڪار به منهن لڳا موڙين .
مان ٻڌ ڏور جي آڇاري کولڻ ٻڌ جي ڄمون ڇوڙ تي مختصر ڏيس
لهندي الهيءَ پيدا ٿيڻ واري سال جي ٿوري ڇڏ ڇاڻ ڪندس،
جنهن مان اڙ ڪوڊ ثابت ٿيندو ته ڄمن ڏور جي آڇاري مهاڀو
جي پيدائش نسبت منهنجو ظاهر ڪيل مٿيون واپو ڪيئن
دوست آهي .

آڇاري مهاڀو ڪيتري ڪل جي ٿوري شاخ ۾ پيدا ٿيو .
هن پهرئين پارو لاک کي پنهنجو گرو ڪيو . پوءِ هن ڏلو ته
سندس گرو جا سڌا سندس آتما کي سڳي لڳا ڪري سگهن،
الهيءَ ڪري جنهن وقت سندس چار چاليهن سالن جي هئي،
تنهن وقت هن پنهنجو ٿورن پٽ ٻولي ڪڍيو، جنهن کي ڄمن
پٽ چيو ويو . هو ٻارو ٿيو، سال بهار علائقي ۽ آسپاس ۾ رٿن
ڪندو ۽ پنهنجي پٽ جو پوڄار ڪندو رهيو . پٽ ستر سالن
جي عمر ۾ پاڻا ضلع جي پاوا يا پاپا شهر ۾ ديهه ڇڏيائين .

مهاڀو جو پٽ هندستان جي حدن کان ٻاهر نڪري نه
سگهيو، ڇاڪاڻ ته سندس پوڄارڪن ۾ ٻڌ ڏورين وانگر ايتري
جرائم ڪانه هئي . باقي هندستان جي ڪهڙي ڀاڱي ۾ سندس
پٽ جو پوڄار ٿيو . ڄمن ڏور خاص ڪري گجرات، راجپوتانا ۽
بهار علائقي ۾ چڱو زور ورتو . سنڌ به الهيءَ پٽ جي ائڙ کان
آزاد نه رهي سگهي . هن وقت سنڌ ۾ ڄمن پٽي ماڻهن جو فقط
نالو وڃي رهيو آهي . پاڻا ۽ اوسوال جي ڏکڻ سنڌ جي ڪن
جوي شهرن ۾ رهن ٿا، الهيءَ پٽ جا پوئلڳ آهن . باقي ڪنهن

جنهن پنهنجي راجا سنڌ تي راج ڪيو، تنهنجو ڪو به ذڪر نٿو ملي. هتان، جنهن ڪرڻن ۾ هڪ اديبن نالي چڪروڙي سنڌي راجا جو بيان آهي ۽ انهن کي ڏسي ديوان پيرو مل مهر چند به پنهنجي ”هندن جي قدير تاريخ“ نالي تازو ڇپايل ڪتاب ۾ انجو ذڪر ڪيو آهي. پر راجا اديبن سنڌ جو راجا نه هو. جنهن ڪرڻڪارن ۽ ديوان پيرو مل هندستان جي اتهاس جي باريڪ ڄاڻ ڪرڻ ۽ سنسڪرت ڪرڻن ڏسڻ يا انهن جي پٺت ڪرڻ کان سواءِ وري اهو ئي پڙهيو آهي. انهيءَ ڳالهه جو ذڪر ۽ سوالو چنا مان اڳتي هلي ڪندس.

اهو ساڳيو زمانو هو جڏهن ٻڌ ڌرم جو نالي ڪوٺر ٻڌ ڪيل ويستوءَ ۾ هڪ ننڍي راجا شوروڙن جي گهر ۾ پيدا ٿيو. هو ڪيتري جالسيءَ جي شاڪه شاخا ۾ پيدا ٿيو، جنهن ڪري هنکي سنسڪرت ڪرڻن ۾ شاڪه مٺي نالي سان به ياد ڪيو ويو آهي. هن پهرئين نه رواجي راجڪمارن وانگر جهون ڳڏايو، پر سهار جا دڪ ڏسي اوچتوئي اوچتو هنجي حياتيءَ ۾ ٿورو آيو. هڪ رات هو پنهنجي مھل مان منهن سر ڏيئي وٺي پڳو. هو سالن جا سال جهنگل ۾ ٽپسا ڪندو رهيو ۽ پوءِ پنهنجائيه سال سڄي هندستان جو وڻن ڪٽائين. چندو گهٽ جي ڏينهن ۾ آيل مڪسٽيمز ۽ ٻين جو چوڻ آهي ته ڪوٺر ٻڌ سنڌ ۾ به آيو ۽ هتي هن ڏور شور سان ٻڌ ڌرم جو پوڄو ڪيو. سلون، بهار ۽ اتر سرحد وانگر انهيءَ زماني ۾ سنڌ به ٻڌ ڌرم جو مرڪز هئي، ۽ ٻڌ ڌرم جو اهو ڏور پوهڻن جي حڪومت يعني عراسن جي آخرين ڪامياب ڪاهه ٽائين ٿاڻو رهيو. ٽپت اسي سالن جي ڄمار ۾ هن مهال سراسر ڪيو. ڇو ته وڃي هن کان پوءِ سندس مڪه پوڄا ڪرڻ ڪٿ به سنڌ ۾ پيو پاتا.

مغرب جي وڌوالت جو چوڻ آهي ڪوٺر ٻڌ عيسوي سنڌ

کان ۵۴۳ سال اڳ۔ نرواخ ٻڌ حاصل ڪيو، يعني سرگواس ڪيو، مگر مشرق جي وڌوالتن جو اهو راپو نه آهي. مشهور چيني يارلي هوملسالڪ، چر لالندا جي وڌو ڊيالو (يولورسٽي) ۾ سالن جا سال پڙهندو رهيو ۽ هندستان جي ڪيترن ٻڌ ڌرمي آچارين سان ملاقاتون ڪندو رهيو، تنهنجو چوڻ آهي ته جنهن وقت مان هندستان ۾ گهٽ ۽ ٻڌ ڌرم جو ايماس ڪرڻ آيس، تنهن وقت هتمجي وڌوالتن گوئر ٻڌ کي عيسوي سنه کان ۹۰۰، ۱۰۰۰، ۱۳۰۰ بلڪه ۱۵۰۰ سال اڳ پيدا ٿيل لي سمجهيو. ان کانپوءِ شاهيان چيني يارلي هندستان گهٽ آيو. هو سنه ۳۰۱ ۾ آيو ٿو ڏسجي. هنجو وري اهو راپو آهي ته گوئر ٻڌ عيسوي سنه کان يارهان سو يا گهٽ ۾ گهٽ ۱۰۵۰ سال اڳ نرواخ ڪيو. ليڪا مان جهڪو ٻڌ ڌرمي سلسلو ملي ٿو ان مان وري ظاهر آهي ته اتي گوئر ٻڌ کي عيسوي سنه کان پنج سو سال اڳ پيدا ٿيل سمجهيو ٿي ويو. مغرب جي وڌوالتن وري ٻين سڀني کي ڇڏي سلون واري وقت کي کڻي ڳڻڻ ٻڌو آهي، باقي ايتا ڪند جي جهجهن وڌوالتن ٻڌ ڀڳوان کي عيسوي سنه کان ٿو سو سال اڳ پيدا ٿيل سمجهيو آهي. اهيءَ حساب ۽ منهنجيءَ راه موجب ڄمن ڏورم جو آچار ۽ مهاو ٻڌ عيسوي سنه کان اٺ ٿو سو سال اڳ پيدا ٿيل سمجهڻ گهرجي.

گوئر ٻڌ يا مهاو ڪڏهن به پيدا ٿيا، پر اها ڳالهه صاف آهي ته عيسوي سنه کان ڪي صديون اڳ انهن جي ڏورم جو سنڌ تي ڪافي اثر ٿيو. ٻڌ ڌرم نه سنڌ ۾ ايترو ڏور وڌو جو خود راجائي گهرائي جا پالي به! اهيءَ ٻنڪ ۾ اچي ويا، جن وقت بوقت سنڌ جي ڪيترن هندن تي ٻڌ ڌرم جون مڙهيون کڙيون ڪيون، جن جي معرفت اهيءَ ٻنڪ جو ڏور وڌو سان پوڄا ٿيندو رهيو.

سنڌ ۾ ٻڌ ڌرم اهڙو نه ڏور وڌو جو راجا اشوڪ، گوئر ٻڌ

جي هالن مان ڪي هالنون سنڌ ۾ موڪلي الهن جي مٿان وڌا شاهي مندر ڪڙا ڪيا. الهن مندرون مان هڪ مندر مهن جي دڙي، هڪ ميرپورخاص جي اتر واري ڪاهوءَ جي دڙي ۽ هڪ حيدرآباد جي ڏکڻ ۾ اٽڪل ڏهن يارهن ميلن جي مفاصلي تي، يعني ٽنڊي محمد خان تعلقه ۾ بيل سنڌ سڏيون جي دڙي مان کوٽي ڪڍيو ويو آهي. الهن ٽن هنڌن تان سون جون ٽنڊيون ۽ ٻيون هڪ آيون آهن، جن ۾ پگوان گولر ٻڌ جون هالنون پيل هيون. منهنجي نظر ۾ اهي هالنون پراچين آباد ۾ ۽ هولديون ۽ ڇاڪاڻ ته ڪنهن وقت الهيءَ شهر ۾ ٻڌ پست جو وڏو مرڪز هو. جيڪڏهن کوائي ڪئي ويندي ته گهڻو ڪري گوئر ٻڌ جون پوتر هالنون الهيءَ ڪنڊهڙن مان يعني شهدادپور جي اتر اوڀر مان به ملي وڃن.

هاڻي ڏسڻ گهرجي ته جيئن يا ٻڌ ڌرم جو سنڌ تي ڪهڙو اثر ٿيو. اهي ٻئي ڌرم سڀاڻي مٿا لا سمجهن، الهيءَ ڪري الهن جو ستاس ٿي ڌور آهي. ٻئي پٽن اهڙا ٿي حد کان وڌيڪ ڌور ڏٺو آهي. هيءُ جو پراچين ڪال اندر هوم بگهه ۽ بلبدان جو ڌور وڌي ويو، الهيءَ ڪري ٻئي فرين جي ٻالن جو من هنسا کان ٻاهر جي ويو. منهنجي پست کي ڌور ولالڻ لاءِ ٻڌ ڌرمي پڪو ويا ٿين وڌن کي ڏڙا ڏڙا پنهجي پست ۾ داخل ڪندا، جنهنجو تصور اهو لکتو جو ٻڌ پست ۾ الڻ ڏهن سالن جا چوڪرا ۽ چوڪريون به ستاس وٺي پڪو ٿيڻ لڳا. ٻئي پاسي خود سنڌ جا ڪي وڃائون يا سنڌي وڃائون ڪي وس ۾ وڪندڙ هندستان جي چڪر وٺي وڃائون به جو ٻڌ ڌرم اختيار ڪيو تنهنڪري به ڪيترا ماڻهو هن پست ڏانهن ڇڪجي هڪدم سياسي ٿيڻ لڳا. ٻي انداز ۾ جوان چوڪرن ۽ چوڪرين جي ستاس وٺڻ ۽ الهن جي وري گڏجي رهڻ سبب اڄ ڪلهه جي

ڌالن ۽ مردن سان پورو ٽڪائڻ والڳر ويچار ۽ بداخلاقي وڌي ويئي. ٻڌ ڌرمي مڙهيون ويچار جا وڏا اڏا ٿي پيون.

اها ڳالهه ياد رکڻ گهرجي ته هندستان توڙي سنڌ مان ٻڌ يا ڄمن پٽ هڪدم غالب ڪن ٿي ويا. الهه پرهمن جي اثر هيٺ آيل ڪن وڃائڻ ٻڌ ڌرمين سان سڌيون به ڪيون، پر اهي ڪي اهڙيون نه هيون جو ماڻهو ڏيئي الهه پٽ ۾ داخل نه ٿين. هيءُ جو وڃائڻ وقت وقت ٻڌ پٽي سڃاڻي يعني پڪڙڻ کي وڌائون ۽ ڌرمون پئي ڏنيون تنهنڪري الهه جي سڃاڻي يعني مڙهي ۽ مندرون ۾ عيش پوسه وڌندي ويئي. ماڻهو ٻڌ ڌرمي سڃاڻي کي عزت جي نظر سان ڳهڙي وقت نه ڏسي سگهيا ۽ الهه جو زور ڏيئي ڏيئي ڪن صدين ۾ گهٽجي ويو. پر سراسري الهه بن پٽن اسانجي سنڌ تي اهو اثر ضرور وڌو جو هتي عام ماڻهو اهڙو ڪو عايش ۽ لاغرض ٿي پيا، جنهنجو نتيجو ڪم اهو پوکيو جو هندستان جي ٻين ڳوٺن کان وڌيڪ سنڌ کي ڌارين جي ڏڪڻ جو شڪار ٿيو ۽ پٽ پنهنجي آزادي وڃائي پئي.

انهيءَ ساهتي مان ڪنهن به مڪه ڄمن ڌرمي راجا جي سنڌ معان ڪم وڃي هر ڪان ٿي پوي. الهه گهڙڻ ۽ خيالي ڳالهه ٿي پيل ڪن ڄمن پٽي ڪتابن مان اهو پيو پوي ٿو ته عيسوي سنه کان اٽڪل پنج ڇهه سو سال اڳ، (پنهنجيءَ ڪيف موجب اندازو سو سال اڳ) ڄمن آچاريه مهاوير ۽ گوتم ٻڌ جي زماني ۾ ادين نالي هڪ چڪر ورتي راجا سنڌ تي وڃي ڪندو هو. هنجي وڃڻ جون حدون ڄمن گوتم موجب اڀرندي ۾ اڄين، اتر ۾ ڪشمير ڏکڻ ۾ گجرات جي چوڌي ٿاه، اولهه ۾ بلوچستان جي اولهه ٽائين پکڙيل هيون. ڄمن وڌوائڻ جو چوڻ آهي ته اهو راجا ڄمن جي آڏي آچاريه مهاوير جو پالڻو هو!

سڄي هندستان جا راجائون هن کان ڏهندا هئا. هڪ ڏينهن هن جي ڌارمڪ ڌاڻيءَ کيس گهرائي چيو ته مولڪي سڀني ۾ موت جو سنڌ ٿيو آهي، الهيءَ ڪري موڪل ڏي ته سنڌاس وٺان. راجا هنڪي موڪل ڏني. ڌاڻيءَ وٽ هڪ مورتي هوندي هئي جنهنجي هوءَ پوڄا ڪندي هئي، ڪجهه وقت ڪالپوءِ ڌاڻيءَ جو سر ٽپو ٿيو ۽ هنجي اها مورتي الهيءَ داسيءَ کي هٿ آئي، جا پاڻ سان کڻي راج کان ٻاهر لڪري وئي. مورتي جيئن سنڌ جي سرحد کان ٻاهر لڪي ٿيئن سڄي سنڌ ۾ طوفان اچي لڳو، جنهنڪري سڄي راج ۾ هاءِ هالڪار مچي ويو. راجا ادين کي خبر پئي ته هيءُ سڀ ڦهڙ ڦڙو الهيءَ ڪري ٿيو آهي جو منهنجي ڌاڻيءَ جي سولي مورتي چورائي اٿئي سنڌ کان ٻاهر ڪڍيو ويو آهي.

هنڌالهن راجا ادين جي ڌاڻيءَ جي داسيءَ مورتي کڻي وٺي پڳي. اولتي ديس جي راجا کي جڏهن اها خبر پئي، تڏهن اها مورتي هٿ ڪرڻ جي لالچ تي وٺي الهيءَ داسيءَ سان شادي ڪيائين. راجا ادين اها ڳالهه ٻڌي غصي ۾ اچي ويو ۽ پنهنجي زبردست سڀا وٺي سنڌ جي اڀرندي واري حد کان ڪي ڪجهه پري وڃي اولتي ديس جي راجا تي ڪاهه ڪيائين. سنڌي سڀا جي سامهون الهيءَ راجا جي فوج گڏڻ وائڻ وٺي پڳي ۽ راجا کي فٽار ڪيو ويو.

راجا ادين، اولتيءَ جي راجا کي پڪڙي پنهنجي سڀا جي اڳيان ڪري واپس سنڌ ڏانهن موٽڻ لڳو. اولتيءَ جي راجا جي پٺاڻيءَ تي سنسڪرت ٻاشا ۾ ”مر داسي پتي“ آهي ٿي. سولا اکر لکيا ويا. ٽيڪ جڏهن هن راجا سنڌ وڃڻ جي چوڻ تي سندس اختيار ڪم ٻڌڻ جي ڏيکيا وري، تڏهن کيس آزاد ڪيو ويو. راجا ادين سمجھ ۾ ٿيڻ جو چوڻ

آهي ته هو اول ڄمن پئي هو، پر پوءِ ٻڌ ڏور اختيار ڪيائين. هنجي واهڙائي ”وٽها پتن“ نالي هڪ اهڙو شهر هو جو درياه جي ڪناري تي هو. الهيءَ ڪري ڪن ماڻهن جو اهو الزمان آهي ته شايد اهو وٽها پتن شهر، منهن جو ڏڙو هجي، جو اڍائي ئي هزار سال اڳ سنڌو درياه جي ڪپ تي هو. مان الهيءَ الزمان کي دوست لئو سمجهان. وڏو درياه جي ڪناري جو ذڪر پڙهي ائين چوڻ ته اهو شهر موهن جو دڙو هوندو سو اهو الزمان سمجهيو ويندو. ائين نه پوهڻ آباد، الور، سوسٽان، يعني سوهڻ لوڙي ابا ڪهترا شهر سنڌولديءَ جي ڪناري تي هئا. مهاراجا ادين اهو هر جهنگي انڪريز ليکڪن ۽ لاڙو مسٽر ايمروئل مهر چند پنهنجي هندن جي تاريخ نالي ڪتاب ۾ اديان جي نالي سان لکيو آهي. شهر

مان ڄمن پئي ڪتابن جي ڏنل واهڙائي ادين جي مٿئين احوال سان شامل راه نه آهيان. الهيءَ لاءِ هيٺيان دليل آهن. (۱) مهاراجا ادين نسبت ڄمن ڪرڻ تي ائين لا لکن ته هو مهاوڻو ۽ گوتم ٻڌ جي وقت ۾ هو. الهيءَ ساڳئي زماني ۾ اهو واهڙائي ادين، ڪوشالبيءَ جو واهڙائي هو. (۲) سنڌ جي واهڙائي ادين کي آچاريءَ مهاوڻو جو پاڻو سڏيو ويو آهي. ڪوشالبيءَ جو واهڙائي ادين به وڏي پئماني تي لکيو ويو آهي ۽ يعني ڪوشالبيءَ جو واهڙائي ادين، مهاوڻو جي ڪل ۾ پيدا ٿيل واهڙائيءَ جو اولاد سمجهيو ويو آهي. (۳) سنڌ جي واهڙائي ادين نسبت ڄمن ڪرڻ کي ڪالساوا پئي ڪنهن به هنڌ ذڪر نٿو ملي. پر ڪوشالبيءَ جي واهڙائي ادين نسبت سنسڪرت جي مهور ليکڪ ٻاڻ ڪويءَ پنهنجي ڪاڌليري نالي ۾ ۽ ڪوي ڪالساوا، ڪاڌليري، پاس ۽ واهڙائي ڪيٽ وڌائين پنهنجن استادن ۾ ذڪر ڪيو آهي. جيڪڏهن سنڌ جي واهڙائي ادين کي ڄمن ڪرڻ ۾ هڪ وڏو ڀڃڪڙو وڃي

راجا لکيو ويو آهي ته ڪوشش ڪئي وڃي راجا ادين جي به ڪهف وڌائي ظاهر ٿيل ڪالهي. جيڪڏهن قبول ڪجي ته راجا ادين مهاوير ۽ گولر ٻڌ جي زماني ۾ سنڌ اندر چڪر ورتي راج ڪيو آهي، ته ٻين اتهاسڪ ثابتين موجب ساڳئي وقت ۾ ڪوشالي جي راجا ادين کي به قبول ڪرڻ کان انڪار ٿيو ڪري سگهجي. هندستان جي ايراني ۽ الهندي ۾ ساڳئي وقت ٻنهي ادين راجائن جو هڪ منهنجي عقل موجب هڪ ڪل جهڙي ڳالهه آهي. منهنجي سمجهه موجب ڪوشاليءَ جي راجا ادين کي ٻيل وچان ڄمڻ ڪرڻن ۾ سنڌ جو راجا سمجهيو ۽ لکيو ويو آهي. الهيءَ هوندي به ممڪن آهي ته ڪو مهاراجه ادين، سنڌ جو به چڪر ورتي راجا ٿيو هجي جنهنجو ذڪر ڄمڻ ڪرڻ ٿا ڪن. الهيءَ راجا ادين کانسواءِ ٻئي ڪنهن به ڄمڻ پٺڻي راجا جو ذڪر ڪون ٿو ملي سگهي، جنهن لاءِ ائين چيو وڃي ته هن سنڌ تي راج ڪري ڄمڻ پٺڻ جو سنڌ اندر پڪو پاتو ڪيو.

سنڌ ۾ ٻڌ پٺڻ جو پراچين اول خود ڀڳوان ڪرڻ ٻڌ ڪيو. هن سڄيءَ سنڌ جو سر ڪيو. هن کان پوءِ سندس مشهور شش لنگهه به سڄيءَ سنڌ ۾ گهمي مڪو، مڪو، شهرن ۾ مڙهون ٻريا ڪيون، جن ۾ الهيءَ پٺڻ جا پڪو رهندا هئا. انهن ٻن ڪالهيءَ سنڌ ۾ ٻڌ پٺڻ جو وڏو پراچين مورخه وٺس جي ٿيون ٿيون راجا اشوڪ ڪيو. الهه راجا اشوڪ جي ڏاڏي مهاراجا چندر گهٽ جنهن ڪندو جي سڀاڻي ساهوڪس کي هندستان جي سرحد تي ڏليل شڪست ڏيئي کائڻ سندس ڏيئي جو سنگ ورتو، ان جو به سنڌ جي خاص ڪري اثر ۾ چڱو اثر پيو ۽ چندر گهٽ ڪالهيءَ منهنجي پٺڻ يعني راجا اشوڪ جي پٺڻ ۽ چڪر ورتي راجا ٻڌ وٽس به سنڌ ۾ ڌرم جو پراچين ڪيو، ڇاڪاڻ ته سنڌ انهن ٻنهي چڪر ورتي راجائن جي حدن ۾ هئي، پر اهي ٻڌ ڌرم جا مڃيندڙ نه هئا.

سنڌ ۽ هندستان ۾ سڀني کان وڌيڪ ٻڌ ڌرم جو پرچار اشوڪ ڪيو. هن هندستان ۾ ڇا بلڪ سلون، نرما وغيره دور ڏينس ۾ به پنهنجا پرچارڪ موڪليا. هن سنڌ جي ڪيترن شهرن ۾ ٻڌ پٿر جا وڏا شاهي مندر ڪرا ڪيا ۽ ڪيترن پڪهن کي سڄي ملڪ ۾ وڌائو ڪيو. سمجهو اهو لکتو جو سنڌ مان اڳتي هلي، بلبلان وغيره ٻيهر ڌرم گهڻي قدر غالب ٿي ويو. ٻڌ پٿر سنڌ اندر خاص ڪري راجائي گهراڻي، ڪيترين ۽ وڌيڪن ۾ ڏور ورتو. باقي پورهين پنهنجي پراچين ويدڪ ڌرم تي قائم رهيا. سنڌ ۾ ٻڌ پٿر انهيءَ ڪري نه ڏور ورتو جو راجا اشوڪ سنڌ جي راجائن کي شڪ ڏيئي ڪن پنهنجو ڏاڏي بڻايو. مغرب جي انهن ليکڪن جو چوڻ آهي مهاراجا اشوڪ عيسوي سنه ۲۷۳ سال اڳ پيدا ٿيو. ٻڌ پٿر ڪولن ۾ وري انهن لکيل آهي ته هو عيسوي سنه ۲۱۸ سال اڳ گڏي ٿي ويٺو. پر پراڻن جي ڪفا موجب هو ڪولر ٻڌ کان ۳۰۷ سال پوءِ گڏي ٿي ويٺو. ڪيئن به راجا اشوڪ عيسوي سنه کان اٽڪل اڍائي صديون اڳ وڃي گڏي ٿي ويٺو ۽ هن ۳۶ سال وڃي ڪيو. انهيءَ ڪري سنڌ اندر هن جيڪي ٻڌ پٿر مندر ۽ مڙهيون ٺهرايون سي به ايتروئي جهوليون هونديون. اشوڪ کانپوءِ سنڌ ۾ ٻڌ پٿر جو جنهن راجا پرچار ڪيو سو نه هندستاني، بلڪ ماڳهيون ڌاريو هو جنهنجو نالو هو ڪنڪ. هو شڪ يا ڪنهن جائيءَ جو هو، جا جائي عيسوي سنه کان به صديون اڳ وڃي ايترا ڪندا مان لکري اول ڪري جي بهڪري يا ملڪ مٿان چانهي ويهي، پوءِ ڪي ٿولون اولهه ڏانهن ۽ ڪي ڏکڻ ڏانهن وڌائون ٿيون. جيڪي شڪ جائيءَ جون ٿولون ڏکڻ ڏانهن وڌائون ٿيون، انهن افغانستان رستي هندستان ۾ اچي پور ڪوڙيو. انهيءَ جائيءَ جو پهرين راجا ڪڏهن پيو هو، جنهن سنڌ جي ڪنهن حصي تي قبضو ڪيو. هن کانپوءِ شڪ يا

يا ڪنهن جاليءَ جو پيو راجا ڪنهنڪو نه، جنهن اتر هندستان ۽ سنڌ تي راج ڪيو. ڪنهنڪو جي پيءُ جو نالو وجهيڪو هو، هو جهيٺو ٿيڪو هو ڪنهن جاليءَ جو، پر ڪڏهنيس پئي کان سندس لک ٿريل هئي. ڏاکڻو ولسيٽ اسمڪ جو چوڻ آهي ته ڪنهنڪو ۱۲۰ عيسوي سنڌ ۾ راجگديءَ تي ويٺو، پر مون هڪ کان اڳئين بيان ۾ ڏيکاريو آهي ته چيني گرنٽ اها ڳالهه ثابت ٿا ڪن ته هو عيسوي سنڌ کان ۱۵۰ کان ۲۰۰ سال اڳ راج گديءَ تي ويٺو. هيون سالڪ به هڪي عيسوي سنڌ کان اڳ جو راجا قبول ڪيو آهي، الهيءَ ڪري سنڌ گريٽر ۾ موريو خاص جي ڪاهو جي دڙي لسٽ جو ائين لکيو ويو آهي ته ڪي ڄاڻو ماڻهو ائين ٿا چون ته اهو ٻڌ ڌرمي ٿل يا مڙهي نه راجا اشوڪ بلڪه راجا ڪنهنڪو لهرائي، الهيءَ حساب موجب به سنڌ جا ٻڌ پئي مندر عيسوي سنڌ کان اڳ جا لهرل ثابت ٿا ٿين.

راجا ڪنهنڪو لسٽ مون اڳئين بيان ۾ ڪافي روشني وڌي آهي، الهيءَ ڪري هن هنڌ وري الڪي دهرائي مان واجب ٿيو - جهان. مان، هن هنڌ ايترو لکڻ واجب ٿيندو ته چڪروڌني راجا ڪنهنڪو ڪالهر پئي اهڙي مشهور ۽ زبردست راجا جو نالو ڪونه ٿو ملي، جنهن بسبب ائين چئي سگهجي ته ان سنڌ ۾ ٻڌ ڌرمڪ جو پوچار ڪيو، الهيءَ ڪري هن بيان کي هتي ختم ڪيو ٿو وڃي.

باب پنجنون

عيسوي سنه کان اڳ، راجنپوتڪ حالت

مان اهي ڀاڱي ۾ ڏيکاري آيو آهيان ته مها يادت توڙي دامايڻ ۾ راجائن سان گڏ ڪن راجن جو به ذڪر آهي. مها يادت جي زماني جو زمانو قلمبند ڪندي مون ڏيکاريو آهي ته راجا چندوتڪ کان سواءِ سنڌ ۾ ڪي ڪن راجا به هئا. ممڪن آهي ته هن وقت تائين هن انهن جي پڙهندڙن کي ڪن راجن لفظ جي خبر نه پئي هجي. مسڪرم ڪرڻ جي اها س ڪرڻ سان معلوم ٿيندو ته ڪن راجا معنيٰ لوڪهاڻي راج. اهو اڄ ڪالھ لوڪهاڻي راج جي صورت پي آهي، نو پوڄن ڪال ۾ لوڪهاڻي حڪومت جي ئي شڪل هئي.

ويڌن ۾، خاص ڪري رگ ويد ۾ سڀا ۽ سميت جو اکر ڪنهن دفعا ڪم آيل آهي. اتي انهن ۾ ڏيکاريو ويو آهي ته سڀا ۽ سميت اهي ٻه نون هون، جي هن سڀا جي وچ ۾ وقت پوڄا پتيءَ کي ڇڏيون. هن مان اها ڳالهه ثابت ٿي ته سڀا ۽ سميت اکر اسانجي يادت وٽس ۾ ويڌن جي سميت کان هليو ٿو اچي. هاڻي ڏسڻ گهرجي ته سڀا يا سميت اکر جي معنيٰ ڇا آهي ماڻهن جو موڙ آهي يا ڪنهن خاص موڙ کي سڀا ۽ سميت سڏيو ٿو وڃي.

وگويڊ جي ڏهن منڊل سوڪم ۱۷۳ ۽ اتر وويڊ جي منڊل ۶ جي منتر ۸۷ ۾ ڏيکاريل آهي ته سميءَ ۾ ملڪ جي راجا کي چولڊيو ويڊو هو. وگويڊ ۾ ته اتين ڏيکاريل آهي ته راجا جو ڌرم آهي ته سميءَ جي منڙ ۾ ضرور حاضر رهي (منڊل ۹ سوڪم ۹۲ منتر ۶) آهستي آهستي ڌرم سولر ۽ چالڊوڪم ايندڙ ڀڙهڻ سان اتين به معلوم ٿو ٿئي ته سميءَ ۾ راجپوتن کي ڳالهين کان سواءِ ٻيون ڌرمي ۽ پنکتي ڳالهون به اچن هين ائين ٻين هون. پر اها ڳالهه وسارڻ نه گهرجي ته سمي يعني راج جي چولڊيل عيوضن جي سڀا جو رواج وڌڻ جي شروعاتي زماني ۾ ايترو ڪون هو. ياد ڪر ڪريو سولر ۾ وڏي سمي يعني اڄ ڪلهه جهڙي جهولي اسمبليءَ ۾ پريزيڊنٽ (اسپيڪر) چولڊيل جي به سر هئي. الهيءَ پريزيڊنٽ کي تمام گهڻيون اختيارون مليل هونديون هيون. اها ڳالهه به خيال ۾ رکڻ لائق آهي ته سمن ۾ شهرن جا عام ڄام ماڻهو نه بلڪه ”گرامي“ يعني شهرن جا مڪي ماڻهو شريڪ ايندا هئا، جن ۾ ڪي واپارين جا عيوضي به هئا.

سنسڪرت ڪوٽن ۾ سڀا اڪثر يورگ ۽ وڏن ماڻهن جي مجموعي لاءِ ڪتب آندل آهي. انهن سڀالن کي وڏي گهڻو ڪري عدالتي اختيارون مليل هيون. سڀالن ۽ سمن کان سواءِ سنسڪرت ڪوٽن ۾ ”ودلا“ اڪثر اهي لوجهنجي معنيٰ آهي اها جماعت جنهن کي مڪالي، فوجي ۽ ڌرمي اختيارون مليل هيون. انهن کانسواءِ ڪي پوڻهه به هئا، جنهن ملڪ جا وڏا وڏا ودوان اهي شريڪ ايندا هئا.

بقي جن سمن، سڀالن، ودالن، ۽ پوڻهن جو ذڪر ڪيو ويو، اهي سنڌ ۾ ڪيتري قدر چالو هيون تنهن جو هن وقت لاءِ ڪنهن به ڌرمي يا الهاسي ڪرڻ سان پتو نه پئجي سگهيو آهي. باقي لوڪهائي راج سان تعلق رکندڙ هڪ جماعت جو

نالو سند سان ڳنڍيل پيشڪ اچي ٿو. اهو آهي ڪڻ راج لفظ. ڪڻ معنيٰ گهڻا راج معنيٰ راج. انهيءَ ڪري ڪڻ راج جي معنيٰ ٿي گهڻن ماڻهن جو راج. مشهور ويا ڪوڻ آچاره پالني دشي ڪڻ راج لاءِ ٻيو اکر سڳو ڪم آندو آهي جنهنجي تفريح ڪندي لکي ٿو ته سڳو معنيٰ لوڪهاڻي راج.

ماتر ولیمس پنهنجي ڊڪشنريءَ ۾ ڪڻ جي معنيٰ ٿيل لکي آهي: جنهن موجب ڪڻ راج جي معنيٰ ٿيلن جو راج. ڊاڪٽر فلیمت ڊ ولیمس سان هان ۾ هان ملائي آهي. پر ڊاڪٽر لاس جنهن وقت هنن ٻنهن کي لکڪار ڪئي ته ڪنهن سڳو ڪتاب مان پنهنجي ڪڍيل معنيٰ ثابت ڪيو ته ٻنهن خاموش ٿي ويا.

مها لارنس جي شاعري ۾ ۱۰۷ اڏاڻا ۾ ڪڻ راجن جو چئو احوال ڏنو ويو آهي جنهن ۾ لکيل آهي ته انهن ڪڻ راجن (لوڪهاڻي راجن) ۾ اعتماد ڪيل ڌارين ملڪن جي ٻنهي بلڪل ڪامياب هئي. انهن جا خزانو ٻيل هئا انهن جي فوج هميشه تيار ۽ چست رهندي هئي. انهن ڪڻ راجن ۾ قاعدا ۽ قانون بلڪل سڌريل ۽ منجهن اعظم بلڪل سٺو هو. ڇا، اهو سڀ احوال ڪن ٿيلن سان ٿو لڳي؟ اوڏان ڪهڙو ۾ لکيل آهي ته ڪڻ راج، راجاڻي راج جي ٻيو اٻڙ آهي. ٻلا انهيءَ سٺ جي معنيٰ ڇا؟ گوئر ٻڌ جي وقت ۾ اتر هندستان جا مڪي واپاري ڏکڻ هندستان جي هڪ راجا وٽ ويا. راجا انهن کان پڇيو ته ”هن وقت اتر هندستان ۾ ڪهڙا راجا آهن؟ هنن چيو ته ”مها راج! مڪي ملڪ راجائن جي هٿن ۾ آهن ۽ ڪي ڪڻن جي هٿ هيٺ آهن.“ هن جواب مان ظاهر آهي ته گوئر ٻڌ جي

زمانی ۾ به الر هندستان جي ڪن ڀاڱن ۾ راجاڻي راج ۽ ڪن ۾
لوڪهاڻي راج قائم هئا.

مان هن بيان ۾ مهاڀارت جي جنگ کان پوءِ واري زماني
کان وٺي عموي سن جي شروعات تاءِ سنڌ جي راجدھتيءَ تي
لکڻ ويٺو آهيان. انهيءَ ڪري مون کي مهاڀارت جي زماني
ڏانهن به تيار ٿو پوندو. وياڪرڻ آڇاري ڀاڱي وڌي هندستان
جي لوڪهاڻي راجن جو بيان بھت ھمڪ آئندي لکي ٿو تہ
اھي لوڪھاڻي راج واھيگ ديس ۾ ھوندا ھئا. پروفيسر سلوين
لموي چوي ٿو تہ واھيگ ديش مهاڀارت ۾ پنجاب کي چيو ويو
آھي. ۱. پو اھن تہ آھي. واھيگ لفظ پنجاب ۽ سنڌ سان ڪڍيل
آھي. مهاڀارت جي ڪرڻ پوءِ صاف چيو ويو آھي تہ
اھي لوڪھاڻي راج

پنجابا سندو و شتالا، لندي ٿاينتر اشرا

ڀاڱي وڌي تہ صاف چوي ٿو تہ پنجاب جي پنجن لندين ۽
سنڌ وٺنديءَ جي وچ ۾ جوڪو ديس آھي تنھن کي واھيگ ديس
سڏيو ٿو وڃي. مسٽر جالسوال به پنهنجي ڪتاب ۾ لکيو آھي
تہ ملتان جا مالو ۽ انھن جا پاڙيسري ڪندوڪ ڪٽري پنجاب
۽ سنڌ جا رهاڪو هئا ۽ اھي ٻئي قومون بلڪل آزاد لوڪھاڻي
راج ۾ ھيون. ولسليگ اسٽيڪ به ۱۹۰۳ جي جنرل آف رائل
ايشياٽڪ سوسائٽي جي ۶۸۵ صفحي ۾ قبول ڪيو آھي تہ مالو ۽
ڪندوڪ سنڌ جا رھواسي ھئا.

جنھن صورت ۾ مهاڀارت ۾ صاف طور الر سنڌ جي ڀاڱي
۾ لوڪھاڻي راج کي قبول ڪيو ويو آھي ۽ خود عموي سن
کان اٽڪل ۵۰۰-۶۰۰ سو سال اڳ ابتدا ٿيل ڀاڱي وڌي پنھنجي

سنسڪرت وياڪرڻ ۾ لکيو آهي ته واهيڪ ديس يعني ڏکڻ پنجاب ۽ اتر سنڌ ۾ اهڙا لوڪهاڻي راج هئا جن کي ”آڀڙ جهون“ سڏيو ويندو هو. الهيءَ ڪري اسان کي قبول ڪرڻو پوندو ته عموي سد کان اٽڪل ٽي هزار سال اڳ ويندي ڀاڻڻي وڃي. تاه سنڌ جي اتر واري حصي ۾ لوڪهاڻي راج قائم هئا. سڪندرو سان گڏ آيل مسيحي وٽا جي الهاس لکڪن به لکيو آهي ته اسانجن ڏينهن ۾ به سنڌ جي الهيءَ حصي ۾ لوڪهاڻي راج قائم هئا. الهيءَ ڳالهه جي خلاصي اهڙا مان اڳتي هلي ڪندس. باقي هفت اهڙو لکڻ واجب ٿيندو ته مهاڀارت کان عموي سد جي شروعات واري زماني تاءِ يعني انهن ٽن هزارن سالن جي عرصي ۾ سنڌ جي اتر ۾ مالو ۽ ڪنڊرڪ جاڻن جا ڀرڻا سن لوڪهاڻي راج قائم هئا.

هتي اها ڳالهه صاف ڪرڻ گهرجي ته ڀاڻڻي وڃي سنڌ جي انهن لوڪهاڻي راجن کي ٻن قسمن ۾ ورهايو آهي. هڪڙا اهي راج جيڪي ”آڀڙ جهون“ هئا، يعني جن لوڪهاڻي راجن ۾ هٿياربند ڪيترين جي ساري سر هئي، مٿا ملتان جا مالو ڪنڊرڪ ۽ ٻيا ”آڀڙ جهون“ مٿا الور لواسي سنڌي. الهيءَ لوڪهاڻي راج ۾ انهن ماڻهن جي سڀني هئي جن جو ٿورو مدار هٿيائون تي هو، باقي ڪيتي وغيره جو ڏنڊو ڪندا هئا. مسيحي وٽا جي لکڪن به سڪندرو جي ڪاھ جو احوال لکندي اها ڳالهه ڏيکاري آهي ته جنهن وقت سڪندرو الور جي علائقي ۾ آيو تنهن وقت ان علائقي جا وهاڪو موسيڪناس (سنسڪرت - مڃو ڪرڻ) ڪيئي ۾ وڌل هئا.

مٿين بيان مان اها ڳالهه به ظاهر ٿي ٿي ته راجڻيڪ سنڌ

جي اتر واري ٻاڻي ۾ يعني ملتان ۽ ان جي آسپاس وهندڙ ڪيترائي فقط هيٺيان جو ڏنڌو ڪندا هئا، باقي پراچين سنڌ جي وچ جا رهواسي يعني الور ۽ روھڙي لواسي هيٺيان سان گڏ ڪمٽي ٻاري جو ڪم نه ڪندا. انهيءَ مان اهو الزامان نه لڪري ٿو ته ملتان طرف ڪيترين جو، ۽ الور ٿوڙي روھڙيءَ طرف وڌڻ يعني ٻالهندن جو زور هو. ڪيئن نه پراچين مغربي ودوانن اتر سنڌ ۾ پراڻي ڍنگ جا لوڪاهي راج تسليم ڪيا آهن.

مان هائي ٻاڻي ۽ مهاڀارت واري زماني کي ڇڏي سڪندر جي سڄي ئي ٿو اچان. مغرب جي اتهاسڪارن سنڌ جي راجپوتيءَ جو پنهنجن ڪتابن ۾ چڱو ذڪر ڪيو آهي. هنن پنجاب جي وڃائڻ ۽ رياستن جو احوال ڏيندي سنڌ جي ڪيڊوڪ، مالو ۽ شبي جائيءَ جي علائقن جي راجپوتيڪ تصوير چٽا شروع ڪئي آهي. مٿي ڪافي پراساڊ جالسوال جو چوڻ آهي ته سڪندر موت کانپوءِ سنڌ وڌي، جي ڪناري بلڪ بلوچستان جي سرحد تاءِ جن ملڪن مان لنگهيو انهن ۾ لوڪاهي راج هئا.¹ انهن سڀني ۾ طاقتور مالو ۽ ڪيڊوڪ هئا، جن کي گريڪ اتهاسڪارن ملوئي ۽ آڪسيڊوڪائيءَ جي نالي سان لکيو آهي. انهن ٻنهي جاڻن جي هڪ ئي حڪومت هئي. انهن ساڳئي ئي پري نه آهي ٻئي جالمون بهادريءَ ۾ لائالائي هيون ۽ سندن طبيعت جنگي هئي. سڪندر سنڌ ۾ اول ملوئي يعني مالون جي علائقي (ملتان) ۾ ويو جتي ڪمڻ پور ۾ وسيل سهولي (شبي) ڏسڻ ۾ آيا.² ڏاڍو ڊورس چوي ٿو ته انهن ۾ ڪو راجا ڪو نه هو باقي سڀ عهدا شهزادسمن ئي سنڀاليا.³ هن مان ثابت ٿيو

1 Hindu Polity P. 62

2 Curtius Bk. IX; 4.

3 Diodorus xvii, P. 96

۽ سنڌ جي الز ۾ وهندڙ مالو ۽ ڪنڊوڪ ماڻهن جي علائقي سان گڏ شيءِ (هائوڪي سٽي) ۾ به لوڪهاڻي راج هو. پر هتي اها ڳالهه ياد رکڻ گهرجي ته مالو ۽ ڪنڊوڪن جي گڏيل لوڪهاڻي راج ۾ ڪو اڌ ڏند لڳل ڪو نه هو. ٻه جدا جدا ڄاڻيون هوندي به انهي قسمن جي ڪيترين جي پاڻ ۾ اعڙي نه اٿڪتا هئي جو سندن هڪ لک فوج جون لال اکيون ڏسي ”گريڪ فوج جي ڌوڏ ڏکي ويئي جنهن وقت سڪندرو جي گريڪ فوج کي خبر پئي ته پنجاب ڇڏڻ کان پوءِ به اسان کي (سنڌ جي) الهه ۽ زبورست سڀا سان مقابلو ڪرڻو پيو آهي جنهن جو نالي شايد ئي سڄي هندستان ۾ ڪو هجي، تنهن وقت هو اڳتي وڌڻ کان ماڻهن ڏي ڪڍي پيا ۽ پنهنجي بادشاهه خلاف بغاوت کڻي ڪڍڻ لڳا. اهي آهن اڪو جيڪي ڪرئس پراچين الههڪار لکيا آهن، جيڪي معصوم دل ڏهرايو آهي.

هتي ٻي ڳالهه ڏيان ۾ رکڻ لائق آهي. مغرب جو پراچين الههڪار ڪرئس لکي ٿو ته مالون ۽ ڪنڊوڪن جي گڏيل فوج جنهن سڪندرو سان مقابلو ڪيو، ان جو هڪ دلور سڀاڻي چوانڊو ويو. هن جي معنيٰ ته سرڪاري وڏا وڏا عهدا به فقط لياقت جي خيال کان چونڊ ڪري ڏنا ويندا هئا، ڇا ڳالهه اڄ ڪلھ جي لوڪهاڻي حڪومت ۾ به نظر لڳي اچي.

اٺين لکي ٿو ته جنهن وقت مالون ۽ ڪنڊوڪن سڪندرو سان صلح ڪرڻ لاءِ ڳالهون هلايون تنهن وقت هنن پنهنجن علائقن جي گورنرن ۽ شهر جي چوڌايل عيوضن کي سڪندرو ڏانهن روانو ڪيو. انهن کي صلح ڪرڻ جون مڪمل اختيارون ڏنيون ويون هيون. مالو نالي سنڌي ڪيترين لسٽ نه گريڪ الههڪارن ايتري قدر به لکيو آهي ته اهي ڊائيسيس (شايد

شري ڪرشن جي ڀاءُ بلرام) جي زمالي کان بچڻ لاءِ آزاد ڏنل هئا. اها مالو، ملتان ۽ ڪڍڙو ملتان جي اتر ۾ ڏنل هئا. جنهن مان اڳي لکي آيو آهيان.

ڪڍڙو جنهن ڏکڻ ڏانهن وڌيو تنهن کيس ۴۰ هزار پيدل ۽ ۳ هزار گهوڙيسوار اکر سڀني گڏيا. گريڪ الهاسڪارن هنن کي انگريزي ڪري لکيو آهي. ڪرنيس جو چوڻ آهي ته هو جنهن وقت ڪڍڙو جو مقابلو ۽ ڪري سگهيا، تنهن وقت هنن واپار جي جوهر دسر جي مدد ورتي يعني سرد ۽ زالون چڪائڻ تي چڙهي ملڪ ملتان ڦيرائي ويا. ڏلهه آهن آهي سنڌوادي جي غلاميءَ جي زندگي پر ڪرشن کان موند ڪي جي جنهن تي رکيو. گريڪ الهاسڪارن ۽ ڪرنيس وڌيڪ هن علائقي کي ۽ دعويٰ راج لکيو آهي.

الهي علائقي کان پوءِ گريڪ سينا کي انگريزي نالي لوهڪاهي راج ڏنو ۽ آيو. الهي راج کي سنڪريف راجست سڏيو ويو آهي. ڪرنيس الهي لوهڪاهي راج جي ماڻهن جو ڏڪر ڪندي لکي ٿو ته ”هي هندستان جي ڪنهن به دور کان بهادريءَ ۽ شجاعت کيس هئا ۽ انهن جي حڪومت لوهڪاهي اصول تي هلي وئي هئي. انهن جي فوج ۶۰ هزار پيدل ۶ هزار گهوڙيسوار هئا. تنهن کان سواءِ وڏن پٿرن سڙو وقت به هئا. هن ڪڍڙو سان مقابلي تي وڏا بالڪا بهادر سڀاڻي چولڻا هئا.“

ڪڍڙو جنهن وقت هن سان لاه ڪيو تنهن وقت پنجاهه عيوضن سان ايلجي طور ڳالهون ڪيون. انهن عيوضن ڪڍڙو کي ٻڌايو ته اسان وڏن ٻورڪن سان ڪي جنگ نه ڪرڻ جو حڪم ڏنو آهي. الهي مان اها معدي ٿي لکي ته سنڌ جي الهي حصي ۾ ان وقت به ڪائونسلون هيون. هڪ

وڏي هڪ ننڍي. ننڍي ڪالونسل جا عمومي وڏي ڪالونسل (يعني اڳ هائوس) جي حڪم ۽ صلاح مڃڻ لاءِ ٻڌل هئا.

انهن ايمپٽ سنڌي راجپوتن نسبت پنهنجي ۽ مهاڀارم ڪهڙو ڏڪر ڪيو آهي ۽ اتي انهن لکيل آهي ته هنن وقت راجپوتي حڪومت هئي. پر ڏسجي ٿو ته وقت گذرڻ تي شي علائقي والڪر هو ته لوڪهاڻي راج جا خانيق ٿيا آهن. انهن جي پوسان ڪمروئي جي علائقي ۾ به لوڪهاڻي راج هو. هتي جي ماڻهن کي سنسڪرت ۾ ڪيتري سڏيو ويو آهي. ڪوٽل ۾ اوت شاستر ۾ به هنن ماڻهن کي ڪيتري سڏيو ويو آهي. مسٽر ڪاشي پوساد جا سوال پنهنجي الڪريزي ڪرڻ ۾ لکيو آهي ته اڄ ڪلهه جا سنڌي ڪيتري انهن ڪمروئي جي سڃاڻپ آهن. ڪوٽل ۾ صاف لکيو آهي ته انهن کي راجا ٿيندوئي ڪونه هئا. (اوت شاستر اڌ ۽ ۱۱ صفحو ۳۷۶) ڪيتري علائقن ڪالپوءِ سنڌ جي اسانوي علائقي ۾ به لوڪهاڻي راج هو. پر انهن کانسواءِ ٻيو ڪو به راجپوت الهاسڪار اها ڳالهه قبول نٿو ڪري. ڏي. سينٽ مارٽن چوي ٿو ته انهيءَ علائقي ۾ رسالي ڄاڻي جا راجپوت رهندا هئا، جن جو مهاڀارم جي سڃاڻپ ۾ ڏڪر آهي. مهاڀارم ۾ انهن راجپوتن کي ڪمروئي ۽ مالون جو پاڙيسري لکيو ويو آهي. ڪوٽل ۽ پنهنجيءَ رسالي ڄاڻي جي ماڻهن کي شي ڄاڻي جي سڃاڻپ جي پاڙي ۾ رهندڙ چيو آهي. ڪيئن به، اهي ماڻهو سنڌواسي هئا تنهن نسبت ڏيا جو ڪوبه وڏو اعتراض نٿو ٿاري ۽ بلڪه پويان به هندستان آچاريه ته انهن کي لوڪهاڻي آزاد قوم اعلان ٿا ڪن.

وسائن ڪالپوءِ موسيڪالي علائقي ٿي آيو. هن علائقي نسبت هڪ سان نٿو چئي سگهجي ته اتي ڪو لوڪهاڻي حڪومت هئي. سڪندر جي سالن موسيڪالي ڄاڻي جي هندن جي

علائقي يعني الور جي راجا جي قاعدي قانون جي ڏاڍي ساراهه ڪئي آهي. ”هو هنر کي ڏاڍو پسند ڪندا هئا ۽ لڙائيءَ کي بي رحمي سمجهندا هئا.“ الهيءَ جي معنيٰ اها ئي ته شايد الور ۾ سڪندرو جي سمي ۾ پڻ ڌرم جو ڏاڍو زور هو. الهجا ماڻهو ٻاٽر گڏجي، کاڌو کائيندا هئا، جنهن رسر جو اٿرو ويد ۾ ذڪر آهي. لوسن مهاشم ۽ سنڌ جي هاڻوڪن ڪن اڻ ڄاڻ الهاسڪارن هنن کي موشڪ يعني ڪوئي جي ڪنن وارو ڪري سڏيو آهي، پر مون اڳيئي لکيو آهي ته الهن جو دوسرو نالو (سنگرت جي ڪاٽڪا موجب) موهو ڪرڻ هو، ۽ سندن علائقي جو نالو موهو ڪرڻڪا هو.

الور جي ويجهو سڪندرو جي سمي ۾ سومباس ۽ پريستي علائق هئا جنهن راجائي راج هو. مهاڀارت ۾ گوپڪن جي هن پريستي علائق کي پريسلا ڪري لکيو ويو آهي.

ملهن حڪومتن کانپوءِ گريڪ الهاسڪارن جو چوڻ آهي ته سڪندرو پوچمنوئي (Braehmanoi) قوم کي تباھ ڪيو. ڏاڍو ڏروس ۽ ايرين الهيءَ ملڪ لاءِ لکيو آهي ته اهو ڏيس پوچمن جو هو. پنجابي ۽ سنڌي مهاڀاش ۾ هن اکر جي تفريح ڪندي لکيو آهي ”پراهمناڪو ناما جنهداه“ منهنجي نظر ۾ اهو شهر پوءِ جو مشهور ٿيل پوهن آباد آهي جنهن کي مسلمان ليکڪن ايران جي هڪ بادشاهه بهمن جو وسيل سڏيو آهي. گريڪ الهاسڪارن هن شهر يا علائق جي سڀني ماڻهن کي پوهن سڏيو آهي، ڇاڪاڻ ته هنن جي مٿس اها هوا ويٺل هئي ته هتي ڪن جانن جي نالن تي علائقن جا نالا پوندا هئا. درحقيقت ۾ سنڌ يا هند اندر علائقن جي نالن تي الهجي ماڻهن کي سڏيو ويندو هو. مٿي سنڌي، پنجابي، مارواڙي.

مڃڻ ۾ اچي ٿو ته ڪل ٻه هزار آباد جي آزاد علائقي، ڪنڊر
 کي ماءُ جي لڳ ڀڳ ٽي هزار ڇڏي هئي. ٻيو ٽي هزار ڪنڊر
 جي حواليءَ تي لکي ٿو ته ٻيو آهي ته الهيءَ علائقي جي فلاسافرن
 (ودوائن) ڪنڊر کي گهٽ ٿيڻ ڪري هٿ آيو. هنن آسمان جي
 سڀني علائقن کي ڪنڊر جي خلاف بغاوت جي جهنڊي بلند
 ڪرڻ لاءِ تيار ڪيو، جنهنڪري هن هزارن راجپوتن کي ڦاسيءَ
 تي چاڙهيو.

سندو ٻڌي، جي دواڻي ۾، سنڌ جي ٻيڙ ڏکڻ ۾ پٽال
 لائي هڪ رياست هئي. ڪنڊر الهيءَ شهر ۾ اچي وارد ٿي
 تنهنڪن اڳ سڄي شهر جا ماڻهو شهر خالي ڪري ويا. ڪن ٻيڙ
 هو ته منان ڪنڊر ڪن ٻيڊجي اڏين پٽالي. هند ۽ سنڌ جي
 ٻنهي دعوتن راجن جو اهو هڪ دستور ٿي ويو هو جو هو
 ڪنهنجي به غلامي قبول ڪرڻ کان ماڻهن ملڪ مان لڏي
 هجڻ ڪري ويندا هئا. مها ڀارت جي زماني ۾ پٽال شهر واسين
 وانگر ورهين جاتيءَ جا ڇنڊوڙ هئي، شري ڪرشن جي اڳواڻيءَ
 هيٺ مڪڊ جي راجا جڙا سنڌ جي غلامي قبول ڪرڻ کان ماڻهن
 مورا ڇڏي دواڻي ۾ وڃي ويا. سڀني جاتيءَ جا ڪيترائي راجپوت
 سنڌ ۽ پنجاب ڇڏي راجپوت لالا ۾، ۽ ملتان جا مالو، مالوا ۽ الهن
 ساڳين سڀني ڪري هجڻ ڪري ويا ٿا ڏسجن. ڪرٽوس جو چوڻ
 آهي ته پٽال جو راجا مورو (Moeres) هو. شايد سنسڪرت جي
 ڪن ٻڌ ۾ ڪم آيل مراهيد مان اهو اکر ڪڍيو ويو آهي.
 ڪن ٻڌن مهود ڏي ڪرٽس جي لکڪ، وڏ مان ۾ لکيو آهي ته
 پٽال رياست ۾ راجا چوڻ ٿو ويندو هو. ٻيو ٻيو وس پٽال شهر
 جي سياسي قانون ۽ نظام جو ذڪر ڪندي لکي ٿو ته: ”الهيءَ
 شهر ۾ اسٽارٽن جهڙو قانون هالو هو. چاڪاڻ ته هن
 هند نوچن جي اڳواڻي بن خانداني راجائن کي ڏسي ويندي

فوجي معاملي ۾ دست اندازي ڪرڻ جي اختيار تي ڪاڌ آهي. هيڏانهن پوڄهن اڀر سڌ جي اميدت علائقي جي لوڪسهاڻي راج ۾ ماڻهو جنگ جي موقعي تي پنهنجا سڀاڻي ڇوڏ ڏندا هئا. جا ڳالهه ڪريڪ لڪڪن جي حوالن ۽ سڪندرو سان لڙل سڌواسن جي جنگين مان چڱيءَ وقت ثابت ٿي ٿئي. الهيءَ زماني ۾ هر ڪنهن بالغ ماڻهوءَ کي وائي يا ووت ڏيڻ جو سڌو حق هو. پٽال (حيدرآباد) شهر جو قانون، هن وقت جي انگريزي لوڪسهاڻيءَ سان ٻه ملي ٿي آيو. جيئن انگلنڊ جو سڄو راج ڪاروبار الهجي پارليامينٽ ۽ سندس وزارت هلائيندي آهي، جي باقي بادشاهه وڳو ٿالي جو قانوني اڳواڻ آهي، تيئن سڪندرو سڄي ۾ پٽال رياست (حيدرآباد) ۾ راجا فقط ٿالي جو هو، باقي ڪاروبار جون مڪمل واڳون ٿوڙڪن جي ڪائونسل کي سوليل هيون. انگلنڊ جي هائوڪي بادشاهه ۽ پٽال رياست جي راجا جي وچ ۾ تفاوت فقط اهو هو جو انگلنڊ جو هڪ بادشاهه پڙهي ۽ ٻيو پڙهي هليو ٿو اچي، پر سڪندرو جي زماني ۾ پٽال پوريءَ ۾ ٻن راجائن کي پڙهي ۽ ٻيو پڙهي ۽ گديءَ تي وهاريو ويندو هو، جي جنگ جي موقعي تي فوج جي ڪمان ڪندا هئا. مهاراجن ۾ اهڙين حڪومتن جو به بيان آهي جتي لوڪسهاڻي راج ۾ خانداني راجائون به هوندا هئا.

پٽال رياست جا راجائون، عام ماڻهن جي ڇوڏيل معرزي ماڻهن جي ڪائونسل سان جوابدار هوندا هئا، جي وري عام ڇوڏڪن سان جوابدار هئا. مطلب ته پٽال ۾ الوقت لوڪسهاڻي ۽ آبهڻيءَ جو ڪڏيل راج قائم هو، جيئن هن وقت انگلنڊ ۾ آهي. پر اها ڳالهه هرگز وسارڻ نه گهرجي ته آخرين اختياري وري نه ڪن يا سگهه يعني عام ماڻهن جي عيوضن جي هٿن ۾ هئي.

سنڌ جي ڪن لوڪهاڻي حڪومتن ۾ ڪاروباري اختيار يون وڏي ڪائونسل جي حوالي هيون ۽ ڪن حڪومتن ۾ راجي پارليامينٽ يا ڪنن جي حوالي هيون. ڪريڪ انھاسڪارن لکيو آهي ته پٽال وياسٽ اندر وڏي ڪائونسل کي سڀ کان وڌيڪ اختيار يون آهن.

مهاڀارٽ ۾ چيل آهي ته ڪن راج يعني پراچين ڏيگ جي لوڪهاڻي حڪومت ۾ سڀ کان وڌيڪ ڏکيائي اها هئي ته ڪيئن ڪائونسل اندر ملل ڪارودائي ۽ مصلحت مندي رکيا وڃن. انهيءَ ڪري انهيءَ ڪرٽ ۾ اها صلاح ڏني ويئي آهي ته حڪومت جي لمعي وغيره اهم ڳالهين تي عام ڪنن يعني لنڊي ڪائونسل ۾ ويچار نه ڪيو وڃي، بلڪه اها ڳالهه فقط وڏن بزرگن ۽ اڳواڻن سان پريل وڏي ڪائونسل اندر ذري ويچار آڏي وڃي.

ڪن هنڌن تي وڏا وڏا سردار، يا ڪنن جا اڳواڻ ڪاروباري ڪائونسل يا وزارت ٺاهيندا هئا. ڪافي ملڪي اختيار يون وراهيون وينديون هيون. ڪي اختيار يون هيٺن ڪائونسل ڏي، ڪي اختيار يون هيٺن ڪائونسل کي ملل هونديون هيون. هيٺن ڪائونسل جي ميمبرن کي سنسڪرت ۾ وڏ (پروڳ يا پوڙها) سڏيو ويندو هو. پر وڏ اڪثر جي معنيٰ فقط عمر ۾ وڏ نه، بلڪه علم ۾ به وڏو سمجهي ويندي هئي. مهاڀارٽ ۾ نه ڪن هنڌن لوجوانن کي به سندن لياقت ۽ وڌيا سبب وڏ سڏيو ويو آهي.

مهاڀارٽ ۾ انهن به ڏيکاريل آهي ته انهيءَ زماني ۾ ڪن يا پارليامينٽ هر ويرو ڪاروباري اختيار يون وزارت يا ڪاروباري ڪائونسل جي حوالي نه ڪندي هئي. هو پنهنجن ڪنن ۾ به اختيار يون رکندا هئا. سنڌ جي امپريٽ، مالوءَ ڪندو ڪلوڪهاڻي حڪومتن ۾ اها رسير چالو هئي. انوقت عام ماڻهن جي عموومن

کان اختيار يون وٺي وڌيون يا ڪالونسلرن جي حوالي ڪرڻ کي لوڪهاڻي اصول جي ڀڃڪڙي سمجهيو ٿي ويو.

اها ڳالهه ڏيان ۾ ڏکڻ ڪهر جي نه سڪندو جي زماني ۾ سنڌ جي جن بن جن حصن ۾ راجاڻي راج هو، انجا راجاڻيون جمعولوڪه مورو ٿي ورتي موجب پڙهيءَ به پڙهيءَ چولدا ايجادا هئا، مگر اهي عام ماڻهن جي عيوضن يعني ڪن سان جوابدار نه هئا. انهيءَ بيان موجب سنڌ جي جن حصن ۾ سڪندو جي سمي ۾ راجاڻي راج هو، اهو به لوڪهاڻي اصول سان ڪڍيل هو. ڪنهن به راجا کي غير محدود اختيار يون هرگز ڪنهن هيون. انهن تي نظر ٿئي ڪرڻ سان معلوم ٿيندو ته وڌن جي ادائيگي زماني ۾ راجاڻن کي غير محدود اختيار يون مليل هيون، مگر ڄڻ ڄڻ وقت گذرندو ويو ٿيڻ ماڻهن ۾ لوڪهاڻي مٽي لاه پير وڌندو ويو.

هتي ڪوبه ماڻهو اهو سوال پڇي سگهي ٿو ته سڪندو ڪالو ۾ جو سنڌ تي مورو ڪهرائي جي ڇندو گهٽ، بددوسا ۽ راجا اشوڪ جو راج قائم ٿيو، انهن جي ڏينهن ۾ سڪندو جي سمي وارا لوڪهاڻي راج ڪيڏانهن غالب ٿي ويا؟ ڪي ماڻهو انهن سمجهندا هوندا ته انهن راجاڻن جي ڏينهن ۾ سنڌ جا لوڪهاڻي راج ٿاس ٿي ويا هوندا. پر حقيقت انهن نه آهي.

ڇندو گهٽ جو سکائي يا چتر وڌيو ڪوٺيه، پنهنجي ارم شاهسو ۾ چوي ٿو ته جن هنڌ ڪڍيل ماڻهن جو راج هجي، اتي انهن جو راج سالر ڇڏيو وڃي، باقي جن هنڌ عام ماڻهن جو ڪڍيل راج نه هجي، اتي قوت وجهي راجاڻي راج ڪڙو ڪيو وڃي. هن مان ظاهر ٿيو ته ڇندو گهٽ بلڪه مورو، ڪهرائي جي حڪومت وقت سنڌ جي لوڪهاڻي حڪومتن کي هڪ نه لائو ويو هوندو، ڇاڪاڻ ته اهي ڪوٺيه جي راه موجب ڪڍيل.

ماڻھن جو راج ھيون. انھاس مان ٿي صاف ظاهر آھي ٿي سند
جا ڪمڊوڪي، مالو ۽ امبيڪڊ لوڪھاڻي راج، مورو ۽ گھراڻي
جي راجائن جي ڏاڍي ۽ بلڪ ان کان پوءِ به زنده ۽ سارا سڀ
ھئا. مان، ممڪن آھي ٿي ٿي لڏيا لوڪھاڻي راج، ان وقت
جي حڪومتي راجائن جي حڪومت ۾ ھنر ٿي ويا ھجن.

جيتوڻيڪ سند جي پڄين ڪتاب ۾

باب چوون

پراچين شهر ۽ کنڊھڙ

مون پئي لاڳي ۾ اٽڪل پنجن هزارن سالن جي جهولي
مهن جي دڙي جو بيان درج ڪيو آهي. هن هنڌ مان مڪن
انهن پراچين شهرن يا کنڊھڙن جو بيان قلمبند ڪريان ٿو، جيڪي
منهنجي داد ۾ الهيءَ زماني جا وسيل آهن، جنهن زماني جو مون
هن لاڳي ۾ بيان ڪيو آهي. يعني منهنجي داد موجب اهي
پراچين شهر مهاڀارت کان پوءِ، پر عيسوي سن کان اڳ جا لاهل
۽ وسيل آهن. انهن پراچين شهرن جي کنڊھڙن جي بيان پڙهڻ
سان اسانکي الوقت جي سنڌي سڃاڻپ جي گهڻي قدر خبر
پئجي سگهندي.

منهنجي نظر ۾ مهن جي دڙي کان پوءِ الور جو شهر آهي،
جو پڻ شهرن يا کنڊھڙن کان وڌيڪ جهولو آهي، الهيءَ
ڪري سڀ کان اڳ الهيءَ کنڊھڙ تي روشني وجهڻ
ضروري ٿيندو.

الور، پوهڻ آباد ۽ ڪاهوءَ جو دڙو، اهي کنڊھڙ آهن
جيڪي مان اتهاسڪ زماني جا شهر ۽ کنڊھڙ نه مڃان ٿو، پر اهي
سنڌ جي ٻين پراچين شهرن مان آهن. سنڌ جي پراچين اتهاس ۾
انهن جو بيان الوقت اچي ٿو جنهن وقت سکندر اعظم هن

علائقي مان لکهي وطن ڏانهن ورايو ٿو. اهوئي سبب آهي جو الور ۽ پوهنڊ آباد جي ڪنڊهڙن کي بلڪل پراچين سمجهي مان هن ڪتاب ۾ انهن جو نمان ڪرڻ واجب ٿو سمجهان.

ارورڙ جنهنکي اڄ ڪلهه الور جي نالي سان سڏيو ٿو وڃي، ووهڙي شهر کان اٽڪل پنج ميل اوڀر ڏکڻ طرف آهي. سنڌ جي جدا جدا اتهاسن ۾ هن شهر جو نالو جدا جدا ورين ۾ لکيو ويو آهي. ڪن اتهاسن لکڪن هنکي الور، ڪن الور، ڪن ڏور، ڪن الور، ڪن الور ۽ ڪن الور ڪري سڏيو آهي. مسٽر اليمٽ چوي ٿو ته دوست نالو ماڳهن دور آهي جنهن مان پوءِ وري (ووهڙي) شهر جو نالو لکيو. منهنجي خيال ۾ دوست نالو ارورڙ آهي، جنهنجو ارورڙ راجپوت ڄاڻي سان لاڳاپو آهي. سنه ۱۹۱۶ ۾ پنجاب پرنسپل جون ڄامون (Punjab Castes) نالي هڪ انگريزي ڪتاب ڇپيو آهي، ان ۾ ڏيکاريل آهي ته جيئن ملتان ۽ لاهور جا ڪيئي ملتان ۽ لاهوري سڏائين ٿا، تيئن ارورڙ جا ڪيئي ارورڙ وٺي سڏائيندا آهن. ارورڙ جو شهر اتهاسڪ ٿاڻي ۽ موجب ڪڪڙ اعظم کان به اڳ واري زماني کان، عربن جي آخرين ڪاهه تاه سنڌ جي راجڌاني ٿي رهيو آهي. ارورڙ جي تخت ڪالهره هيءُ شهر ووهڙي جي نالي سان پوسندو ٿو. اها ڳالهه رسالو ۾ ڪهر جي نه ارورڙ هائوڪي ووهڙي جي جڳهه تي نه، بلڪه انهي ڏکڻ اوڀر طرف هو. پراچين سمي ۾ سنڌ وٽ وري ووهڙي وٽان نه، بلڪه ارورڙ جي پورسان لنگهندي هئي. انهن ڏينهن ۾ ارورڙ جو راجا هائوڪي بهاولپور رياست ۽ ملتان واري پاڻي ٿي به پنهنجي گورنر معرفت راج ڪندو هو. سنه ۱۸۳۵ ۾ مسٽر پولس ارورڙ جي ڪنڊهڙ جي اتهاس ڪري هڪ ڪتاب لکيو جنهن ۾ هن ڏيکاريو آهي ته پراچين سنڌ جي مهراڻ نالي ندي ارورڙ جي پورسان وهندي هئي. مسلمانن جي لکيل تاريخ. ناظري

۽ تھفتہ الڪرام بہ الھيءَ ڳالھ جي پنھراڻي ڪن ٿيون ۽ لکن ٿيون تہ اھو درياھ سمنڊ ٿاھ ويندو ھو. مٿر ٻولس لکيو آھي تہ ڪنھن وقت ارورڙ جي راجائي، سمنڊ کان ڪشمير ۽ قنوج کان مڪران ٿاھ پکڙيل ھئي. ڪن اٿاسڪارن تہ انھن بہ لکيو آھي تہ ارورڙ جي راجا جو راج سورھ جي شھر کان قنڌار ٿاھ پکڙيل ھو. مڪران ئي بہ سنڌ يعني ارورڙ جي راجا راءِ ماھراس جو راج ھو، جا ڳالھ الھيءَ مان ظاھر آھي جو فارس يعني ايران جي بادشاھ ٺھروز جي لشڪر جنھن وقت سنڌ تي حملو ڪيو، تنھن وقت سنڌي فوج ڪميس مڪران جي اولھ واري حد وٽ ئي روڪي بھاريو. مٿر ٻولن جيڪو سنڌ جو اٿاس لکيو آھي تنھن ھو صاف لکي ٿو تہ ڪالھواڙ جو علائقو سنڌ جي ھندو راجائن جي ھٿ ھو.

اھو تہ ٿيو عربن جي ڪاھ جو زمانو، پر عسوي سنہ کان بہ اٽڪل ٽي چار سؤ سال اڳ يعني سڪندرو اعظم جي زماني ۾ بہ ارورڙ جو راجا پنھنجو مٿ پاڻ ھو. ھن اول تہ سڪندرو جي ٻولائي فوج تي ڪا غلڪ ٿي ڪان آندي. پر پوءِ ٺٽي سڪندرو سان ٿاھ ڪيائين. پر الوقت سنڌ ۾ ديش پگھت پراھمڻن جو گھڻو زور ھو. ارورڙ جي راجا کي سڪندرو جي سمي ۾ ھندستان جو ھڪ چڪر ورتي راجا سمجھو ويندو ھو. وڏن وڏن راجائن جو ھنجي لائي اڳيان ساھ قبض ٿيندو ھو. پراھمڻن جڏھن ڏٺو تہ سندن راجا بنا جنگ جي سڪندرو جي قبض ٿيو آھي تن وائي ملڪ ۾ مالڏاڻ ڪڙو ڪيو. اڃا سڪندرو جي سڀا سنڌو ما (شايد سيوھڻ) ٿاھ مس ٻھتي تہ ارورڙ ولھي ڪيترين وٺي آزاد ڪي ۽ جي ھلھل جو جھنڊو بلند ڪيو. سڪندرو پٺيان لائي پنھنجي سڀ سالار کي ارورڙ ڏانھن ڇاڙھي موڪليو ۽ ڪريڪ اٿاسڪارن جي

چوڻ موجب اروڙ جو راجا هزارن دٻن ڀڳت براہمن سان گڏ گريڪ سينا جي هٿان قتل ٿي ويو.

ميسڊوليا جي اولمپوڪريٽاس نالي ليکڪ ڪندو جي زماني واري اروڙ شهر جي شاهوڪاري، الهیءَ شهر جي اعليٰ حڪومت ۽ ماڻهن جي هنر توڙي ڪاريگريءَ جي ڏاڍي ساراهه لکي آهي. ڏسجي ٿو ته اروڙ شهر جو اهو اوج عربن جي ڪاهه تائين قائم هو، جو خود چچ نامي ۾ لکيل آهي ته اروڙ (الور) شهر ۾ ڪيترا شاهي محلات، عالمان مڪان، باغ، چشما، نهرون ۽ ڪشادا رستا هئا. سڄي ملڪ ۾ اهڙو هڪ به باغي ڪوٺو هو جو راجا جي حڪم جي پيڇڙي ڪري. ملڪ ۾ ڪو به دٻوالي قانون ڪو نه هو. الهیءَ مان ثابت آهي ته ماڻهوڙ پتي پتيءَ ۾ بلڪل سڌا هئا. هتي جا ماڻهو حڪومت کان بلڪل چڱيءَ ريت واقف هئا. انهن جي تندرستي اهڙي سٺي هئي جو سوا سؤ سالن تائين جمڻا رهندا هئا. ڪندو اعظم سان آبل گريڪ ماڻهن، اروڙ نواسين کي گالي جي وسيلي نالڪ جو زهر ڪڍندوڙ لو، جنهن ڳالهه کين نهوس ۾ وجهي ڇڏيو.

گريڪ الھاسڪارن پنهنجي زماني جي اروڙولهي سنڌين کي موسيڪمناس ڪري لکيو آهي جنهن نسبت يورپ جي جدا جدا وڏن پنهجا جدا جدا رومان ويهي ڪڍيا آهن. مڪ ڪرلڊل صاحب جو چوڻ آهي ته اروڙ جي راجا جو موسيڪمناس. نالو الهیءَ ڪري پيو جو الهیءَ ملڪ جي پاڻي ۾ موسيڪني جالِيءَ جا هندو رهندا هئا. لمن صاحب وري موسيڪمناس اکر سڪروف جي ”موشڪ“ اکر مان لکيل ظاهر ڪيو آهي، جنهنجي معنيٰ آهي ڪٽر يا چور. سڀيت ماڻهن جو چوڻ آهي ته ڪندو جي سمي ۾ اروڙ شهر ۾ ماڻس نالي جانيءَ جا ماڻهو رهندا هئا جنهنڪري گريڪ الھاسڪارن

الهن کي موسڪمناس لالي سان سڏيو آهي. اهي ماڻس جاليءَ جا ماڻهو ڪنهن زماني ۾ ڪڇ ملڪ ۾ رهندا هئا جو سنڌ جي سرحد جو ڏاکڻو ڀاڱو هو. پر ڪن ودوائن جو اهو واپو آهي ته گريڪ الهاسڪاون جو موسڪمناس اکر سڪرت جي روشڪرڻ اکر مان لکتل آهي، جنهنجي معنيٰ آهي اهي ماڻهو جنجا ڪن ڪئي جي ڪنن جهڙا ٿيڻ آهن. ڪيئن به گريڪ الهاسڪاون جي زبان مان گهٽ ۾ گهٽ اها ڳالهه ثابت ٿئي ٿي ته عموي سنڌ کان ٽي چار صديون اڳ اردو جو شهر سنڌ جي عالمنان راجڌانسي هئي ۽ انجا ماڻهو شاهوڪار، عالم ۽ بهادر به هئا.

سنڌ جي پراچين راجڌاني اردو جو شهر، عربن جي ڪاهه کان به ٻه صديون پوءِ وسندو رهيو. سنه ۹۶۲ ۾ سنڌو ندي اردو جي پوڄڻي اوله طرف رخ رکيو ۽ هاڻي جتان وهي ٿي، اتان وهڻ لڳي. اردو جي ڦٽڻ کان پوءِ هن شهر جا ماڻهو درياھ جي ڪپ تي ٿي رست واپس روڙي، بکر ۽ سکر ۾ اچي رهڻ لڳا. ملڪن سنڌ جي خبر درياھ جي وچر ٻيل ٻيٽ واري زلده پير جي مندر ۾ لھيل هڪ پير مان پوي ٿي. اهو زلده پير جو مندر هن وقت مسلمان مجاورن جي قبضي ۾ آهي جنهن ڪري ان هنڌ هندن جو وڃڻ بند ٿي ويو آهي. هندن وري الهيءَ مندر جي سامهون درياھ جي ڪپ تي پنهنجو جد اورڻ پوي مندر ٺهرايو آهي.

اردو شهر جي ڦٽڻ نسبت ڪيتريون عجب ڳالهيون ٿيون ٻڌڻ ۾ اچن. ڪن جو چوڻ آهي ته مٿي ذڪر ڪيل سنڌ يعني ۹۶۲ ۾ هڪ زاهد مسلمان مڪه ڏالهن ويسدي پنهنجي ڏيءَ سان اچي اردو کان نڪتو. راجا دلو راه جو ان وقت اتي حاڪم هو، تنهن جي الهيءَ سھڻي مسلمان چوڪريءَ تي نظر

پئي. هن، الهيءَ مسلمان کان سندس ڏيءَ جو سڱ گهريو. مسلمان ان ڏينهن جي مهلت گهري. الهيءَ وچر اهو مسلمان جدا ڪي ياد ڪري چوڻ لڳو ته ”يا خدا مولڪي هن آفت کان بچاءُ“. الهيءَ ڪري ئي هڪ ڏينهن درياهه اوچتوئي اوچتو اتان غالب ٿي ويو.

پنهجي راه موجب هيءُ قصو بناوئي آهي. سنڌ ۾ جهڪي ۾ قتل شهرن جا ڪنڊهڙ نظر اچن ٿا، انهن سڀني لاءِ انهن جو ويندو آهي ته اهي راجا دلوراه جي بداخلاقيءَ سبب ٿيا. حقيقت ۾ سنڌو لڏي جا ڪن صدين کان اوله طرف وڌندي پئي رهي آهي ۽ الهيءَ ڪري پنهنجا وهڪرا بدلائيندي آئي آهي، تنهن ڪري ئي سنڌ جا ڪيترا پراچين عالمان شهر ڦٽي ويا. اوروڙ جو شهر به درياهه جي وهڪري ڦرڻ سبب ڦٽي ويو هو ڏسجي.

پراچين گريڪ اتهاسڪارن جي بيان مان ڏسجي ٿو ته اوروڙ جو شهر پڪين سرن جي مڪانن جو عالمان شهر هو، پر هن وقت الهيءَ ٻاري ۾ ڪن اتهاسڪارن جو چوڻ آهي ته مرزا شاه بيگ عمسوي سورهن صديءَ ۾ جهڪو پڪو جو قلع ٺهرايو، تنهن ۾ جهڪي سرن ڪم آندل آهن سي اوروڙ شهر جي ڪنڊهڙ مان لڪيل آهن. مون پنهنجي سر پڪو جي قلع جي اڏاوت ڏئي آهي جا گهڻو ڪري مسلماني ڀاڱي جي آهي. ان ۾ جهڪي لڏيون ۽ سنهيون پڪيون سرون آهن، سي صاف ظاهر نمون ڪن ته اهي مسلماني زماني جون ٺهيل آهن. هاڻ، ڪن هنڌ ۾ قلع جي بنياد ۾ شايد هڏو زماني جون وڏيون سرون ڪتب آنديون ويون هونديون، جي معائنن بيان موجب اوروڙ جي ڪنڊهڙن مان هڪ ڪمون ويٺون هونديون.

ليفٽيننٽ ايسٽ وڪ جو اٽڪل هڪ سؤ سال اڳ اوروڙ جو

ڪنڊھڙ ڏسڻ آيو هو، سو پنهنجي بيان ۾ لکي ٿو تہ:- ”جنهن
 هنڌ ڪنهن وقت راجائن جا شاهي محلات هئا، اهو شهر هاڻي
 سڃاڻپ کان ئي پري ٿي ويو آهي. الور جو ڪنڊھڙ ڏوھڙيءَ
 کان پنجن ميلن جي مفاصلي تي آهي. دستور هڪ ٻل ٽان وڃي
 ٿو. ٻل لغاڻ سان اوهان کي هڪ ننڍو ڳوٺ نظر ايندو جنهن ۾
 ٻه پٿرون مسلمان ۽ هڪ ٻئي هندو رهن ٿا. انهيءَ ڳوٺ کان الور
 اوڀر طرف ٿل ڪنڊھڙن جي لالڻ شروع ٿئي ٿي. هيڏن شاهي
 ڪنڊھڙن ۾ الهاسڪ اهميت واري ڪارڻ شيءَ اوهان کي نظر ڪاڌ
 ايندي..... ڪالڪا ماڻا جو هڪ مندر ضرور آهي جتي هر سال
 ميلو لڳندو آهي ۽ جو مندر شايد پراچين نظر ٿو اچي. ٻن سڌن
 جي قبرن کان سواءِ انهن ڪنڊھڙن ۾ ٻه ٻيون به قبرون ڏسڻ ۾
 اچن ٿيون. جن مان هڪ سهاڳڻ ۽ ٻي ڏهاڳڻ جي قبر آهي.
 ڊچرن ٺوٺن ڪنهن وقت هيءَ ڪنڊھڙ ڏسڻ آيو هو. پر ڪنهن
 به ڪم ۾ ٻڌايو تہ ڪهڙي سهاڳڻ ۽ ڪهڙي ڏهاڳڻ جي قبر
 آهي. الور جي ڪنڊھڙ پوسان هڪ ساڌي آهي، جنهن نسبت
 چيو ٿو وڃي تہ اها ساڌي راجا پورٽري جي آهي. راجا پورٽري،
 لياڻ ڪاري ۽ سورمي راجا وڪرماديتي جو وڏو ڀاءُ هو، جنهن
 عمومي سن کان ۵۸ سال اڳهه سمن جائيءَ جي پرديسن کي
 زبردست شڪست ڏئي هئي. راجا پورٽريءَ کي پنهنجي ڌاڻيءَ
 جي ٻي وڏائيءَ سبب ويراڳ آيو هو، جنهن ڪري هو اچين جو
 راج ڇڏي ساڌو پٽجي وٽن ڪرڻ لڳو ٿيو. هيءُ اهو وقت
 هو جنهن ۾ هن ساڌو راجا پنهنجا مهور ٽي شرنگار، ويراڳ ۽
 ٻئي شڪ لاهيا. ڪرڻ ٿاڌ پنهنجي راجستان ٿاڻي مهور الهاس
 ۾ لکيو آهي تہ راجا پورٽري ڪجهه وقت سنڌو لڏيءَ جي
 ڪناري تي سورهڻ جي شهر ۾ رهيو، انهيءَ ڪري سنڌ ۾
 هنجو نالو چڱو وڳل هوندو. چچ نامي ۾ لکيل آهي تہ عربن جي

ڪاه وقت يعني سنڌ ۷۱۲ ۾ سنڌو نديءَ جي هڪ شاخ کي پوري ڇڏي ويندو هو. هيڏانهن سونه جي پراڻن کنڊهڙن مان هڪ کنڊهڙ وٽ هڪ منڊو آهي جو، پوريءَ جو منڊو سڏيو پوڃي.

اڄ ڪلهه اورو يا الور جي کنڊهڙن وٽ گرمي گهڻي ٿي ڏسڻ ۾ اچي، پر سنڌ ۷۱۲ ۾ جڏهن عربن، سنڌ تي ڪاه ڪئي، ان وقت هن شهر جي آب و هوا نهايت سٺي ٿي ڏسڻ ۾ آئي. ڇاڪاڻ ته ڇچ لامي ۾ ڏيکاريو آهي ته پوهن ڪل جو آخرين راجا ڏاهر سال جا اٺ مهينا اورو يعني الور ۾ رهندو ۽ باقي چار مهينا پوهن آباد ۾ رهندو هو.

ساذبيلي جي مهس شري هرنامداس صاحب، وڏ ڪنڊي مهاراج جن جو چوڪو جهون چوڻو ظاهر ڪيو آهي ۽ ساذبيلي جو مختصر اتهاس ڏنو آهي ان ۾ لکيل آهي ته اورو جي کنڊهڙ ۾ تيار ڪيل خزانو پوري آهي. اها ڳالهه گهڻي قدر سچي نظر اچي ٿي، ڇاڪاڻ ته ڇچ لامي ۾ لکيل آهي ته سنڌ جي راجا راءِ سهراس کي نهايت گهڻو خزانو هو ۽ کيس ڪمري ۾ وڌائيل ملڪيت هئي. هيڏانهن گريڪ اتهاسڪارن جو به لکڻ آهي ته عسوي سن کان ٽي چار صديون اڳ راجا موسڪمناس، هندستان جو هڪ وڏو چڪروڙي راجا هو.

باب ستون

پوهنځي آباد

سند ٻرالت جو هيءُ پراچين کنڊهڙ شهادت پور اسٽيمن کان
 اٽڪل اٺ ميل ڏکڻ اوڀر طرف آهي. سڄي اوله هندستان ۾
 اهڙو هڪ ئي پراچين کنڊهڙ نه مليو آهي جنهن بيمسٽ وڏوالت
 جو هڪ ٻئي سان ايڏو متباعد هجي، جهڙو هن پراچين شهر لسٽ
 آهي. پچر توڙي پورب جا جيترا وڏوالت آهن، انهن پنهجي
 پنهجي ڀنگ سان هن پراچين شهر لسٽ احوال ظاهر ڪيا آهن. هن
 پراڻي شهر جو احوال ڇچ نامي کان اڳ جي ڪنهن به لکيل الهاس مان
 معلوم نٿو ٿئي، نٿو چئي سگهجي ته اول اردو (الود) جو شهر وسو،
 ڪن پوهنځي آباد. ”مجل التواريخ“ ۾ لکيل آهي ته ”ايران
 جي گيساسپ نالي بادشاه جي ڏينهن ۾ انهن نالي سندس هڪ
 پوٽي هندستان جي هڪ ڀاڱي تي قبضو ڪيو..... هن هندن
 ۽ ٽوڪن جي ملڪ جي وچ ۾ هڪ شهر وسايو، جنهن کي ڪنڊاويل
 يا (ڪنڊاويل) ڪري سڏيندا هئا..... پوءِ شهر هن ٻڌا † نالي

• اڄ ڪلهه جنهن ڳوٺ کي ڪنداوا سڏيو ٿو وڃي، شايد
 هيءُ شهر اهر ساڳيو پراچين ڪنڊاويل شهر هجي.
 † مرڙان قلعو ٻيڪ هن شهر کي ٻڌا ۽ هڪ صاحب ٻڌا
 لکيو آهي.

پاڻي ۾ وسايو، جنهنڪي ”پرهمن آباد سڏيو ويو“. هڪ بيان موجب اهو شهر منسوره آهي، وڌيڪ اشور چاليءَ. اليت هن بيان ۾ شڪ آندو آهي، باقي راورڻي پنهنجي ڪتاب ۾ الهيءَ بيان کي سچو سمجهيو آهي.

ايران جو بهمن، ارد بهر، ٻزرگ دست هر، جنهنڪي گريڪ آرٿيڪس کس لالڪممنس چولدا هئا. هو عسوي سنڌ کان ۴۶۴ سال اڳ پنهنجي ڏاڏي گتسب جو وارث بڻيو. مستر راورڻي ”ذاتن الصبر“ نالي تواريخ ۾ لکيل الهيءَ وقت جي اتهاس جو ترجمو ڪندي لکي ٿو ته:- ”ايران جي عادل نوشيروان بادشاهه جي هند ۾ سنڌ جي طرف جا ڪيترا ملڪ هئا، پوءِ اهي ملڪ کڻي خود سنڌ پرايٽ ڄا ٿا. هجن. مڃمل التواريخ ۾ هڪ هنڌ لکيل آهي ته ڪندراعظم جي زماني جي ڪشند نالي هڪ هندو راجا پنهنجي پراچين نالي پاڻ کي وڏي لشڪر سان منصوره فتح ڪرڻ لاءِ موڪليو. الهيءَ منسوره شهر کي اڳي پرهمن آباد سڏيندا هئا. الهيءَ راجا پنهنجي پاڻ کي حڪم ڪيو هو، ته اتي ايراني بهمن جهڙي اگني ديوتا جا مندر ٺهرايا آهن، سي ٻهوائي الهن جي جڳهن تي پنهنجا هندڪا مندر ٺهراءَ. هتي اها ڳالهه، ياد رکڻ گهرجي ته لاڙڪاڻو جي ڀرسان ڪن ڪنڊهڙن جي کوٽائي ڪندي ايران جي سڳاهن لڌل جي بادشاهن جا ڪي سڪا لڌا ويا آهن جن ۾ هڪ پاسي بادشاهه جو مٿو ۽ ٻئي پاسي ماه (اگنيءَ) جي صورت اڪريل آهي.

پارسي يا عربي اتهاسڪارن، جن گهڻو پوءِ سنڌ جي اتهاس تي ڪي ڪتاب لکيا آهن، الهن جو صاف چوڻ آهي ته ايران جي بادشاهه گتسب، عسوي سنڌ کان به اٽڪل ساڍيون ڇار

صديون اڳ هندستان جي الهندي ڀاڱي تي ڪاه ڪري، اهو ملڪ پنهنجي قبضي ڪيو. انهن اتهاسڪارن جو چوڻ آهي ته الهندي ايراني بادشاهه تي پنهنجن پوٽن مان ٻنهن لائي هڪ پوٽي کڻي سنڌ جو راڄ ڏنو، جنهن وري پنهنجي ۽ الامڪاريءَ ۽ انهن آباد شهر ٺهرايو، جو پوءِ برهمڻ آباد سڏجڻ ۾ آيو. ڏاڏي جي مرڻ جو ٻڌي بادشاهه ٻنهن ايران ڏانهن روانو ٿيو ۽ وڃي تخت تي ويٺو. مرڻ وقت هن بادشاهه ستن لائي پٽ ٻڌران، همائي لائي ۽ اچڪماريءَ کي ايران جو راڄ ڏنو. اچڪمار ستن لاراض تي پنهنجي ڪٽنب سان سنڌ ۾ هليو آيو، ۽ اچي برهمڻ آباد ۾ رهڻ لڳو. هنجي اوديو لائي پٽ ستن لسل جي بادشاهن جو سلسلو جاري ڪيو.

الم. رينالڊ جنهن عربي ۽ پارسي اتهاسڪارن جو مقوم بيان انگريزيءَ ۾ پيش ڪيو آهي، تنهن جو وڌيڪ اهو چوڻ آهي ته هوئن سنگهه مشهور چيني سياڻيءَ جنهن سنڌ جي وڃڻ لائيءَ جو پي. چين. ٿر. پولو يعني وڃو پراڻو لکيو آهي، اهو ساڳيو برهمڻ آباد جو شهر آهي. ڪنهن وڌوان جو چوڻ آهي ته برهمڻ آباد جو اهو شهر آهي جنهن جو ذڪر ڪندي سڪندر اعظم جي زماني جي اتهاسڪارن لکيو آهي ته اهو شهر برهمڻ جو آباد ٿيل آهي. عجب اهو آهي جو سڪندر جي ڪاه جو ذڪر ڪندڙ قلمي لائي گريڪ اتهاسڪار کان پوءِ، عربن جي ڪاه ٿي، يعني اٽڪل هڪ هزار سالن جي عرصي ۾ وري ڪنهن به سفر تي لکڪ برهمڻ آباد شهر جو ذڪر نه ڪيو آهي.

جيڪڏهن اسين برهمڻ آباد نسبت ڏنل مضمون اتهاس کي سچو سمجهون ته پوءِ حقيقت ۾ برهمڻ آباد جو سچو نالو ٻنهن آباد

هتي گهرجي. پر عجب اهو آهي جو جيئن هن پراچين اتهاس
 لسٽ وڌوالتن جا جدا جدا وايلا آهن، تيئن عربي توڙي پارسي
 لادخن ۾ هن هڪ شهر جا نالا به جدا جدا لکيا ويا آهن ۽
 اهي نالا به اهڙا آهن جو هڪ يعني کان ٻيو ڪوھ ٿرڊو. مثلاً
 ڪنهن اتهاسڪار هن شهر کي بهمنو، ڪنهن باميان، ڪنهن
 ناميراوان، ڪنهن ممي وان، ڪنهن ممرمان، نه ڪنهن بالواھ
 يا بيمواھ به سڏيو آهي.

اهي نه گها عربي ۽ پارسي وڌوالتن جا هن شهر کي ٿل
 جدا جدا نالا. پر گهڻا پورين عالمن به ڪمن آهي. معصودو
 الهيءَ شهر کي بهمن، باميان ۽ بهمينو سڏي^۱ مسر برڪس
 بن واسي، ڊاورٽي بهمنو سڏي ۽ هيڊالهن اليڪ صاحب
 ماڳهن الهيءَ شهر کي پوهن آباد سڏي چري سڏي اهو شهر
 هالوڪي حيدرآباد شهر جي جڳهه تي وسيل هو!^۲ هيتري ساري
 بيان مان بي ڳالهه ثابت ٿئي يا نه ٿئي، گهٽ ۾ گهٽ امان اهو
 اومان اوس لڪري سگهي ٿو ته هيءَ شهر اتهاسڪ زماني کان
 يعني ابن هزارن سالن کان وڌيڪ جهونو هوندو. جنهن جو
 اتهاس زماني جي پراچينتا ۾ غالب ٿي وار آهي. باقي هيءَ جو
 ڪي عالم الهيءَ واه جا آهن نه پوهن آباد اهو ساڳيو شهر آهي
 جنهن کي منصوره سڏيو ٿو وڃي ۽ جنهنجو ذڪر ڇچ لامي ۾ به
 آهي ٿو. مان ۽ ٻيا ڪيترا وڌوان الهيءَ ڳالهه کي قبول ڪرڻ
 لاءِ تيار نه آهيون. منصوره جو شهر عربن جي ڪاه کان پوءِ
 وسيل آهي، جو پوهن آباد جي غيرآباد ٿيڻ تي، يا اڪان ڪي
 سال اڳ الهي پوسان وسار وٺو هوندو.

1 Journal Royal Asiatic Society, 1, 27.

2 Elliot History of India 1, 370

اسلامي ليکڪن برھمڻ آباد نسبت ڇا لکيو آهي ٿيندڙو ڪجهه احوال مان معي ڏيئي آيو آهيان. هاڻي ڏسڻ گهرجي ته هندستان جي ۽ غير اسلامي ليکڪن الهيءَ شهر نسبت ڇا ٿا لکن.

سڪندرو نسبت ٻارڪ ڇنڊ ڇاڻ ڪندڙن ائرين ۽ ڊاڊوڊوس بهي لکيو آهي ته هن الور جي موسيڪائي (موجوڪوڻ) هندن کي فتح ڪري، پوءِ ”پوچمن جي شهر“ کي ٺاهه ڪيو. سنڌي لفظ ۽ پوچمن اهاڻس ئي نظر اچي ڪرڻ سان معلوم ٿيندو ته جيڪڏهن سنڌونديءَ جي اوڀر وارو ڪنارو وٺي ڏکڻ طرف هليو ته الور ڪالھوءَ سنڌ جي راجا جي ٻيو نمبر گاديءَ جو هنڌ برھمڻ آباد ئي ملندو. البت الور ۽ برھمڻ آباد جي وچ ۾ سوسٽان يعني سيوهڻ جو وڏو ۽ سنڌ جي هڪ گاديءَ جو شهر به ملندو، پر اهو سنڌونديءَ جي اولهه ۾ آهي ۽ هو، الهيءَ ڪري سڪندرو کي الور واسين ڪالھوءَ برھمڻ آباد ٿاڻي سنڌ جي ٻيو نمبر گاديءَ جي شهر واسين سان ئي مڪاملو ۽ مقابلو ڪرڻو پيو هوندو. الهيءَ حساب موجب اها ڳالھ صاف ثابت ٿي ته سڪندر جي زماني ۾ برھمڻ آباد شهر اڳيئي وسيل هو، ۽ ان ۾ برھمڻن جي گهڻائيءَ هئڻ سبب الڪي ”پوچمنوئي“ (برھمڻ آباد) سڏيندا هئا.

ائرين ۽ ڊاڊوڊوس هر ٻيو سڪندر جي وقت ڏنل ڪمن هئا. اهي پوءِ ڄاڻا ۽ مشهور ٿيا آهن. جيڪڏهن هنن پنهنجي زماني ۾ اها حقيقت ٻڌي هجي ها ته برھمڻ آباد شهر کي نه سنڌواسين، ماڳهن ايران جي ائين وسارو نه هو الهيءَ ڳالھ ڏڪر ڪرڻ کان هرگز ڪمن وٺي سگهن ها. خود سڪندر جو جيون جوڙ لکندڙ ۽ الهيءَ زماني ۾ موجود پلوٽارڪ به سنڌ ۾ ايران جي هن بستيءَ جهڙي عجب ڳالھ کي نظر انداز ڪري ڇڏيو آهي!!! الهيءَ مان به ظاهر آهي ته اسلامي ليکڪن جي وشواس

۽ مڃتا موجب - ڪنڊر جي زمالي ۾ هائوڪي قتل ۽ شهداد پور جي لڙڪ واري ڪنڊهڙ پراڻو آباد شهر کي ايرانن جو وسيلو ٿي سمجهيو ويو.

هوڏانهن هندستان جي مشهور وياڪرڻ آچار - پتنگلي ۽ پنهنجي مهاپاش ۾ عسوي سد کان گهڻي ۾ گهڻو چيو - سو سال اڳ ”پراڻو آباد“ نام ”چنڊ“ - و لفظ ڪم آندو آهي ۽ پنهنجي معنيٰ آهي پراڻو شهر. پاڻي رشيءَ ۽ پنهنجي وياڪرڻ ۾ ساڳئي مطلب سان ”پراڻو آباد“ اکر ڪم آندو آهي. ٻيو نه ڄا، بلڪ ڪن سڪن تي ۽ سڪرٽ ۾ اهي اکر اڪريل آهن. هاڻي جيڪڏهن سچ پچ مسلمان لکڪن جي سمجهه موجب پراڻو آباد جو شهر ايرانن جو وسيلو هجي ها ته پوءِ الهيءَ ”پراڻو آباد“ لفظ کي ”پراڻو آباد“ ڪمڻ لکيو وڃي ها. الهيءَ حالت ۾ مولڪي پڪ آهي ته پتنگلي ۽ پاڻي هندستان جي اتر اولهه سرحد وارن ڪن غور ملڪي بستين ۽ شهرن والڪر الهيءَ شهر کي ۽ يون جي لکري ڪري سڏين ها. باقي رهيو سوال ته هيءُ جو پراڻو آباد ڪنڊ ۽ مان ڪن سمنالن لالههاري خاندان جي بادشاهن جا سڪا لڌا ويا آهن، تنهن سان ڇا ٿو ثابت ٿئي؟ پنهنجي عقل موجب فقط انهن سڪن جي آڌار تي پراڻو آباد شهر کي ايرانن جي بستي سڏڻ اجايو آهي. ممڪن آهي ته ڪنهن زماني ۾ ايران جي ڪن بادشاهن جي سنڌ تي حڪمراني يا ڪاهه ٿي هجي، ۽ جنهن صورت ۾ پراڻو آباد جو شهر - سنڌ جو هڪ وڏو شهر ۽ ٻيو اهم گاديءَ جو هنڌ هو، تنهن صورت ۾ الهيءَ شهر جي ڪنڊهڙ مان ڪي انهن بادشاهن جا سڪا هلايا ويا يا آيا هجن. انهن هن وقت سنڌ جي شڪارپور شهر ۾ بخاري جي پاسي جا هزارن بلڪه لکن دٻن جا اوت ۽ سڪا ڏسڻ ۾ ايندا، ڇا، فقط الهيءَ

آڌار تي اهو الزمان ڪنڊيو ويٺو ته شڪار پور جو شهر ٻڌاري
جي غم سنڌي ۽ غم هندو ماڻهن وسايو هوندو؟
انهن مڙين تي دليلن ۽ ڳالهين سبب مان الهيءَ راه جو آهيان
ته برهمڻ آباد جو شهر سنڌ جي الهن وڌوان ۽ طاقتور پراهمڻن
جي نالي تي رسول آهي جنجي هاڪ ڪڪندڙ جي ڪريڪ
انهاڪارن ڪئي آهي ۽ جن جو ذڪر سسڪرت ڪرڻن ۾
عام جام اچي ٿو. باقي الزمان کي ٽهائي اٿڻ ته محض مڃولاري
۽ لعصب آهي.

اها ڳالهه ياد رکڻ گهرجي ته برهمڻ آباد جو ڪنڊهو مهين
جي دڙي جي ڪنڊهو جهان، تنهن معان ته ليل آهي. جنهن مان
اها ڳالهه ثابت ٿئي ٿي ته هيءُ پراچين شهر هڪ وقت وسو ۽
ٿيو نه آهي. بلڪ ڪنهن مهل ٿيو آهي ته وري ساڳئي هنڌ تي
ٿيون شهر اڏايو ويو آهي. هن ڪنڊهو ۾ عربن جي زماني جون
ڪي مسلماني جڳهون ڏٺيون ويئون آهن، جنجي بيماد ۾ وري
هندو زماني جون وڏيون سرون پيل آهن ۽ جنهن مان اهو
دليل ڪڍيو ٿو وڃي ته عربن ڪن هندو جڳهين کي ڊهرائي
انهن جي ئي مال مان ٻيون جڳهون ٺهرائون هونديون.

هن ڪنڊهو جي چئن هنڌن تنهن جي کوٽائي ڪئي ويئي،
تنهن انهن مان ڪيتريون هندو ڌرمي مورتون ۽ ٻيون شين
ٿڌيون ويئون. جيئن ته شو پارٽي، ڪلهتي ۽ سورج پگوان.
ڪي ننڍيون ٽامي جون پٿرون، هڪ ننڍي شيشي جي بوتل،
ٻي جو ٺهيل ڪپڙي مک ۽ هڪ پاتلي سان گڏ ڪي لڪر جا ٿالو
۽ ٿڌا ويا آهن. هن ڪنڊهو ۾ سڀ کان وڌيڪ عجيب ڳالهه اها
ڏٺي ويئي آهي جو ڪيترن گهرن مان ٻاڪل ٿڌا ٽنگ ڪوه ٿڌا
ويا آهن جنجي ويڪر ٿڌا فوت کان وڌيڪ نه هوندي. ڏسجي
انهن ٿو، شايد اهي ڪوه هر ڪنهن گهر ۾ هوندا.

برهمڻ آباد جي کوٽائي ڪندي ڪيترن هنڌن تان مٽيءَ جا والڊيڪا ۽ چوڙا به لڌا ويا آهن. ڪي پٿر ۽ شيشي جا مٿڪا به هڪ آيا آهن. شيشي جون عطر داليون ۽ هندو ديوتائن جون مورتون پڻ هڪ ڪمون ويٺيون آهن. ڪيترا سڪا ۽ سڪن ٺاهڻ لاءِ مٽيءَ جا سالڇا به هڪ لڳا آهن. ڪن هنڌان تلوارن جا لوھ مان ٺهيل ٿر ۽ چرا پڻ مليا آهن. اهي اهڙيون شيون آهن جيڪي اتر هندستان جي گهڻو ڪري هرڪنهن کنڊهڙ مان لهن ٿيون.

برهمڻ آباد جي کنڊهڙ مان جيڪي مهرون يا سڪا هڪ آيا آهن، انهن مان ڪن تي عربي اکر اُڪريل آهن. مٿر بھلاس الهيءَ کنڊهڙ مان هڪ اهڙي به مهر هڪ ڪئي آهي جنهن ۾ ديوتاگري اکر لکيل آهن. انهن مهرن جي ساراه ڪندي هيءُ صاحب لکي ٿو ته: ”برهمڻ آباد جي کنڊهڙن مان جيڪي عجيب ۽ ٿرس ۾ وجهندڙ مهرون هڪ آيون آهن انهن مان ڪي اهي آهن جن ۾ سنگ سلماڻي پٿر تي ڪي تصويرون اُڪريل آهن. انهن مان ڪي ته ڪمال درجي جي هنر واريون آهن. انهن کي ڏسي دوم جا ٺهيل چٽ اڇو ياد پون. انهن تي ٺاهڻ سهڻي نموني جي پالش ٿيل آهي. انهن مهرن مان ڪن تي ٻاڳي، ڪن تي شينهن، ڪن تي عربي ته ڪن تي ديوتاگري اکر اُڪريل آهن. انهن مهرن ۾ گهڻو انداز ڪول ۽ بيدي جي صورت وارين مهرن جو آهي.“

برهمڻ آباد جي کنڊهڙن مان هڪ هنڌان هندو ڌرم جون ڪيتريون مورتون لڌيون ويون آهن. هڪ ٺاهڻ سهڻو پٿر جو وڏو اٽڪل ٻڌ، فوت ٻڌ گهو، فرير لڌو ويو آهي، جنهن جي وچ ۾ ديوتا جي مورت پڻ آهي. الهيءَ پٿر جي فرير تي عالمان

نورلي جي ٺڪ جو ڪر ليل آهي. هڪ سورج ڀڳوان جي مورلي لڏي ويئي آهي جنهن جي ٻنهي هٿن ۾ ڪمڻ جا گل آهن. سورج جي مورلي جي ساڄي پاسي پوهنځي جي مورلي آهي، جنهن کي ئي منهن آهن. وري ڏاڻي پاسي شو مهراج جي مورلي آهي، جنهن جي گلي ۾ لالڪ ۽ منڊ مالهيا پيل آهي. هن ڪنڊهڙ ۾ گهڻي ديو ٿا چون ته ڪيترن مورليون لڏيون ويون آهن. ڏسجي ٿو ته ڪنهن وقت اتر هندستان ۾ سورج ڀڳوان جي گهڻي پوڄا ٿيندي هئي ۽ ڇاڪاڻ ته سنڌ جي سڀني پوڄن ڪنڊهڙن مان ٿوڙي ملتان شهر مان سورج ڀڳوان جون ڪيترن ئي مورليون لڏيون آهن. ملتان ۾ ته ڪنهن سمي ۾ سورج ڀڳوان جو هڪ وڏو مندر هو، جنهن کي عربن جي سڃاڻپي ۽ محمد بن قاسم، سنڌ فتح ڪندي ڏالو، ۽ ان کان پوءِ محمد غزنوي ۽ کيس پوڄا ڪري ڇڏيو. ڇهن جو سڃاڻپ هوئن سانگ لکي ٿو ته: ”سندن وقت ۾ ملتان ۾ پراڻن جا اٺ وڏا مندر هئا، جن ۾ سورج يعني آڏو ڀڳوان جو مندر سڀني کان شاندار هو. انهيءَ ساڳئي سمي ڌاري سنڌ جي ڏکڻ واري سرحد جي جي ڪالهاراد پراڻي ۾ به سورج جي نام گهڻي پوڄا ٿيندي هئي.“

پوهنځي آباد جي ڪنڊهڙن مان ٻن قسمن جي ٺامي جا مڪا لڏا ويا آهن. هڪڙا ٺاهيا ۽ سهڻا آهن، ٻيا ٺاهيا ۽ سٺا آهن. ٻنهي ٻنڌڻن جهڙوڪ هٿي ڪڙس جو ڍاڳو آهي ته ٺاهيا ۽ سهڻا مڪا شايد مسلمان علمائن جا سندن ملڪ ۾ ٺهيل آهن ۽ باقي سٺا ۽ ٺاهيا مڪا سنڌ جا ٺهيل آهن.

هڪ هنڌ ڪيترن ماڻهن جا هڏا ۽ ڪوئلن جي رک

ڏسي ويئي ۽ انهيءَ مان وڌوئن اهو الزمان ڪڍيو آهي ته شايد انهيءَ هنڌ هندن جو مسافو هوندو جو عربن جي ڪاهه کان اڳهه ڪهڙو ڪري دوياءَ جي ڪپ تي هوندو هو. پر پوءِ جڏهن عربن جي حڪومت قائم ٿي تڏهن دوياءَ جي ڪپ تي مسافو لاهڻ يا مردن جلائڻ جي دسر بند ٿي ويئي، ڇاڪاڻ ته عربن ۽ مسلمانن جي طرفان اهو دليل ڏنو ويو ته انهيءَ ڪري دوياءَ جو پاڻي خراب ٿو ٿئي.

برهمڻ آباد جي ڪنڊهڙن ۾ هڪ اوچو ليل ڏٺو ويو آهي جو زمين کان اٽڪل ۳۸ فوٽ مٿي آهي. آسپاس جا ماڻهو چون ٿا ته انهيءَ هنڌ تي راجا دلوراءِ جو معلات هو، پر پراچين وسعو وگمالن انهيءَ ٿل جي کوٽائي ڪري ڏنو آهي ته ان مان معلات جي بڻج جي ڪا به شيءِ هڪ نه آئي. ڪن وڌوئن جو رايو آهي ته شايد شهر تي ڪاهه ڪندڙ ڌاريلن تي نظر رکڻ لاءِ وقت جي راجائن، شهر جي وچ ۾ اهو ليل ٺهرايو هجي.

هنن ڪنڊهڙن جي کوٽائي ڪندي هڪ هنڌان چٽاليءَ واريون سرون ٿڌيون ويئون آهن. وڌوئن جو رايو آهي ته شايد انهيءَ هنڌ ڪو ٻڌ ڌرمي مندر هوندو. پر اهو مندر ايترو جهولو نظر نٿو اچي. ممڪن آهي ته اهو مندر ڪنهن جهولي مندر جي ڪنڊهڙي مٿان ٺهرايو ويو هجي ۽ اهو به ممڪن آهي ته ٻڌ ڀڳوان جون ڪي هائون هن مندر ۾ به پوڙيل هجن، ڇاڪاڻ ته راجا اشوڪ هندستان جي ڪيترن شهرن ۾ ٻڌ ڀڳوان جي هالن تي مندر ٺهرايا هئا، جن مان هڪ مهرورو خاص جي ڪاهوءَ جي دڙي ۽ ٻيو ٽنڊي محمد خان جي سنڌيائرن جي دڙي ۾ آهي. برهمڻ آباد ۾ چمڪي چٽيل سرون ڏٺيون ويئون آهن، ڪرال ڪنگهار اهڙي نموني جون سرون

شور ڪوت ۽ پوسٽرائي جي ڪنڊهڙن ۾ ڏٺيون هيون ۱. هن
 ودوان، برھمڻ آباد جي ڪن سرن تي اڪبر اڪريل ڏٺا جي
 ارڙهن اولهين سؤ سالن جا جهولا سمجهيا ٿا وڃن. اهڙي نموني
 جي اڪريل اڪرن واريون سرون مير دڪا جي لا مان به ٿيون
 ويون آهن.

جيئرو سنڌو ڊيجيٽل ڪتاب گهر

باب اڏون ڪاهوءَ جو دڙو

هيءَ دڙو ميرپور خاص شهر جي اتر ۾ اٽڪل اڌ ميل جي مفاصلي تي آهي. ميرپور خاص جو شهر بلڪل تازو وسيل آهي. انھاس مان معلوم ٿو ٿئي تہ سنہ ۱۸۰۶ ۾ مير علي مراد ٽالپر وساڻو هو. اهو سنہ ۱۷۹۳ ۾ منڪاڻي ميرن جي هٿ ۾ آيو. اهو شهر مير محمد خان ٽالپر جي گاديءَ جو هنڌ هو، جنهنڪري ۱۸۴۳ ۾ مير چارلس ليپٽر دٻيءَ جي ڳوٺ وٽ شڪست ڏني هئي.

ڪاهوءَ جو دڙو اٽڪل ٽيهن ايڪڙن ۾ پکڙيل آهي، جنهن جي اول تہ ڪنهن کي به خبر ڪانه هئي تہ اهيءَ دڙي ۾ سنڌ جي انھاس جا ڪهڙا خانا پوئل آهن. ويلوي جا ٺڪيڊار ۽ آسپاس جا ماڻهو ڪاهوءَ جي دڙي مان پڪيون سرون ۽ ٻو سامان کڻي پنهنجي ڪتب ۾ آڻيندا هئا.

سنہ ۱۹۰۹ ۾ مسٽر هميري ڪرلس هن دڙي جي کوٽائي ڪري ڏٺو تہ دڙي جي اتر واري حصي ۾ ٻڌ ڌرم جو هڪ ل (استوپ) ٺهيل آهي، جو اس ۾ سڪايل سرن مان ٺهيل آهي، ان ۾ اهڙي نموني جون سرون به ڪتب آڏل هون جيڪي اتر هندستان ۽ پنجاب منجهان لڌل ٻڌ ڌرمي مندرون مان کوٽي

ٿڌيون ويون هيون. هن صاحب کان اڳ سنڌ جي الڪنگ ڪمشنر جنرل جان ڊيڪب ۽ هن دڙي جي کوٽائي جو حڪم ڪيو. پر الوقت الڪي دلچسپي واري ڪا به ڳالهه ٿي سگهي نه آئي. جيمس گيس مهاڻو ۱۸۵۹ ۾ هن دڙي کي کوٽايو هو. هن پنهنجي کوٽائيءَ جو احوال ٿيندي لکيو آهي ته ان ٽپهن جي کوٽائيءَ ڪاهوءَ سان ڪي سالي وڌيڪ جي پٿر جو هڪ مصري ٻليڪر (ايڇيف جي ماڻهوءَ) جو سر ٿيڻ ۾ آيو ۽ ڪي گهڙيل سهڻيون سرون به هڪ لکيون. اهڙو پٿر جو سر، سر فرينچ ڪراچي ميوزيم ۾ رهي وڌو.

سنه ۱۸۹۴ ۾ حيدرآباد جي ڪليڪٽر مسٽر ووڊ يون، ڪن لکڪڙون جي قبضي مان، الهيءَ دڙي مان کوٽي ڪڍيل سهڻيون گهڙيل سرون ۽ ٻڌ ڀڳوان جي هڪ مورلي هڪ ڪٽي. الهيءَ ڪاهوءَ تي همري ڪزنس هن دڙي جو کوٽائي شروع ڪرايو. کوٽائي ڪندي هڪي هن ٻڌ ڀڳوان جي جهولي لڌي يا استوپ جي مڪان مان هڪ عجيب ڳالهه نظر آئي. هن وقت تاءُ آرڪيالاجيڪل چارٽر ۽ ڪن ٻين ماڻهن جي دلين ۾ اهو وشواس ويٺل هو ته مسلمانن جي اچڻ کان اڳ هندستان ۾ وڌيڪ ٺاهڻ جو هنر هڻي ڪو نه. پر ڪاهوءَ جي دڙي جي کوٽائي ڪندي ٿيڻ وٺو ته ڪن هنڌن تي، سوالن جي اڳيان ٺاهڻ ٻڪرن ۽ سمن سون جون وڻڪون لهن آھن. انهن وڻڪن ۾ چمڪي سرون ڪتب آيل آهن. اهڙيون سرون برهمڻ آباد مان به هڪ آيون آهن. الهندي طرف جي هڪ ٻي جي کوٽائي ڪندي همري ڪزنس کي هڪ ٻي ۾ ڪي وڏا ڪپڙا نظر آيا، جن جا ٽڪر غالب هئا، باقي چانين جون اڃا سالم هيون. انهن چانين جي هيٺان سوا اٺن انهن واريون سڻڪاڙيل ۽ گهڙيل سرون ٿيڻ ۾ آيون، جن تي هڪ زال جنهن جي هڪ ٻي ۾ هئي.

جو گهڙو هو، اڪريل هئي. هر ڪنهن طرف جي ڀت ۾ اهڙي
 سر جا ڪٽ ڏٺا ويا، پر انهن ڪٽن ۾ جيڪي سرون ڪر
 آيل هيون، انهن تي اڪريل مورنن زمالي جي گردش سبب
 غائب ٿي ويئون هيون. اتر طرف جي هڪ ڀت جي ڪٽ مان
 ٻڌ ڀڳوان جي هڪ مور تي هڪ آئي جنهن جا هڪ ڀڳا ٻيا هئا.
 الهيءَ هنڌ تان جهڪي ٻڌ ڀڳوان جون مورنن هڪ آيون،
 انهن ۾ ٻڌ ڀڳوان کي ٻنهي ڪلن جي مٿان ٻوڇڻ ٻيل هو ۽
 ڪم جي گل تي ويٺل هو. هنجون اکيون ۽ چپ بند رکيا ويا
 هئا. جن ڪٽن مان ٻڌ ڀڳوان جون مورنن لڏيون ويئون،
 انهن جي مٿان جيڪي ونگون ٺهيل هيون، سي نهايت ئي
 عجيب نموني جون هيون. اهي ايلورا جي مشهور غارن ۾
 وشو ڪرما جي ٺهيل ونگن کان ٻڌل هي ۽ نرالي ڍاڳ تي
 ٺهيل هيون.

هڪ ڪمري مان اٽڪل چئو سڪا به هڪ ڪما ويا،
 جن مان ڪوبه نڪر نٿو ٿئي جو نظر نه آيو. هڪ ليل جي مرڪز
 ۾ نه ۲۵ فوت اولهه هڪ ڪوهه به نظر آيو. الهيءَ جي وچ ۾ هڪ
 چوڪنڊو لوهو نظر آيو، جنهن جي کوٽائي ڪندي ڪيترا قيمتي
 پٿر، جهڙوڪ هيرا، موتي، سون جي هڪ منڊي ۽ ڪي سڪا
 هڪ آيا، جنهن مان ائين سمجهيو ويو ته اهي شيون شايد ٻڌ
 ڀڳوان جي مورن ۽ اڳيان پٿر رکيون ويون هونديون.

هڪ هنڌان هڪ ٻوٽو هڪ ڪٽي ويئي جنهن کي چانديءَ
 جي نوني يا ٻوڇ ڏٺل هو. ان ٻوڇ جي مٿان هڪ ٽامي جي
 منڊي نظر آئي. الهيءَ ٻوٽي جي اندر ويٺل جي ڍاڳ جي هڪ
 ننڍي ڍلي ٻيل هئي. اها ڍلي هڪ سون جي پتي ۾ وڙهيل
 هئي، جو پٿر اهڙو نه پٿي جهڙو، جهڙو ڪنهن ڪاڊيگر اڄ
 لاهو آهي. ڍليءَ جي ويڪر هڪ اڇ کان گهٽ ڪاڌ هوندي.

دٻليءَ اندر سون جو هڪ پترو ڏلو ويو جنهن رک سان گڏيل ڪا نهايت ننڍي شيءِ وٺڻ لڳل نظر آئي. مسٽر ڪزنس ٿورو ٻڌائي سگهي نه اها شيءِ ڇا هئي، پر مينهنجي الومان موجب اها شيءِ ٻڌ پڳران جي هائي هوندي، جنهن تي راجا اشوڪ ڪاهوءَ جي دڙي ۾ ٻڌ ڌرمي مددو اڏايو هوندو.

پڪڻ سون سان ٺهيل هڪ وڏي ڪمري جي ڏکڻ اوڀر ۽ ڏکڻ اولهه جي ڪنڊن ۾ سون ۽ پٿرن جي وچ ۾ هڪ مٽيءَ جو ٿالو رکيل هو، جنهن واري ٻيل هئي. انهيءَ ٿالو جو مينهن بلڪل سوڙهو هو. انهن سمجهيو پئي ويو ته انهن مٽيءَ جي ٿالون ۾ پوئل واريءَ اندر ضرور ڪا به ڪا شيءِ رکي وئي هوندي، پر چڱيءَ ريت ڇاڇي ڏسڻ سان معلوم ٿيو ته انهيءَ واريءَ اندر ڪا به لڪل شيءِ ڪانه هئي. البت اهي مٽيءَ جا ٿالو دلچسپيءَ کان خالي ڪمڻ هئا.

ڪاهوءَ جي دڙي مان جيڪي ٻڪل سرون هڪ آهن آهن انهن تي نهايت سهڻي نموني جي ڪلڪاري ليل آهي. انهن جو سينگار ۽ چٽسالي گريڪ ڊيڪ جي نظر تي آهي. انهيءَ مان ڪن مغربي وڊوالن ۽ هنري ڪزنس جو اهو الومان آهي ته ڪاهوءَ جي دڙي تي گريڪ سيمٽا جو چڱو اثر هو. اهڙي نموني جون سرون ٿڌاڙو جي ٻڌ ڌرمي مددو ۾ به ڏٺيون ويون آهن.

ٻن سون تي ڪجهه ڊيٽا جون مورٽون اڪريل ڏٺيون ويون. مغربي وڊوالن جو واپو آهي ته ڪجهه ڊيٽا جون مورٽون، سندر لهراليندڙ ڊائي روشن جون عيوضي آهن، ٻائي هرولو هندن جي ڌن جو ڊيٽا، ٻڌ ڌرمي مددو ۾ آئي نه رکيو ويو هوندو. مرگوسن جي ”الدين الڊايسٽرن آرڪائيڪل“ ۽ ڪينگهام جي رپورٽ ۾ ڏيکاريل آهي ته ڪاهوءَ جي دڙي مان گولر ٻڌ جي

جيڪا پتل مورتي لڏي ويئي آهي سا ڪارگنن لولي جي ڪارگري آهي ڇا فنڊاز جي رستي هندستان ۾ داخل ٿي هوندي. ڪيترين ٻڌ پگراڻن جون اهڙيون مورتن لڌيون ويون آهن، جنهن هونديان ۾ مکين ۽ ٽنگ ٽنگ ٿي چاڙهي ويٺو آهي. سندس ٻئي هٿ سندس گوڏن تي رکيل آهن ۽ هٿن جون ٿريون کليل ۽ اڀيون آهن. اهڙيون سڀ مورتنون رنگ لڳل آهن. ٻي ٻانهن جي مٿان ويڪرو پتل پوڄا سونهري رنگ جو آهي ۽ اکيون ڪاري رنگ جون آهن. سڄو ٻه پوڄا سان ڏڪيل آهي. پوڄا جي هيٺان ٽنگن ۾ سڄا پتل ٿي ڏسجي. وڏي ڳالهه اها آهي جو پوڄا جي هيٺان آيل ٽنگون صاف نظر پيون آهن. هڪڙي وار وريل آهن. ايتاهي جي وچ ۾ گول ٿلڪ والنگو ڪجهه نظر اچي ٿو، جو ٻڌ ڌرمي ماڻهو جي ويداس موجب گوئر ٻڌ جي ڪيان جي ٺاهائي آهي.

مٿي جون ٺهيل ڪي پٿرون پڳل جڳهن جي مٿان ٺهن مان لڌيون ويون آهن. سمجهجي ٿو ته اهي ڪهڙو پوءِ جي زماني جون هونديون. انهن ۾ پوءِ نظر اچي ته هيءُ ٻڌ ڌرمي ٿل يا مندر ڄميو ٿيڪ ڏهي ويو ٺهن هوندي به الهيءَ مندر جي ڪنڊهڙ جي ماڻهو پوڄا ڪندا هئا، ڇاڪاڻ ته پڳل مندر جي مٿان پوڄا جون پٿرتون ۽ شومن رکيل نظر آيون.

مٿي ذڪر ڪيل مٿيءَ جي پٿرن تي جيڪي گوئر ٻڌ جون مورتنون ٺهيل آهن، انهن مان ڪن ۾ هو ٻوڏي ٻوڏ جي هيٺان ڏيان ۾ مکين ويٺو آهي، ڪن ۾ ته ماڳهن پورين ڏي لڳ ٿي ٽنگون هٿ لڙڪائي ويٺو آهي. ڪن هنڌ هڪ هڪ ڪلهو اکهارو ۽ ٻيو ڏڪيل نظر اچي ٿو، جنهن ٻيئي پراڻي جي اجيٽا غارن ۾ آهي. اهي مٿيءَ جون پٿرون يا مورتنون ٻيڏي جي صورت جون آهن، انهن مورتن سان گڏ ڪي هڪ ٻه هڪ

آيا، جن لسبت پڪ مان چئي سگهجي ٿو ته اهي ڀيٽا طور رکيا ويا هوندا. انهن سڪن مان ڪن ئي عربي اکر اڪريل آهن، جنهن مان ظاهر آهي ته اهي عربن جي ڪاهه جي وقت جا سڪا هوندا. اهڙا سڪا برهمڻ آباد جي کنڊهڙ مان به لڌا ويا آهن. ممڪن آهي ته عربي زماني جا سڪا لهرائيندڙ سبب زمين مان هيٺ لنگهي ويا هجن ۽ وڃي مٽيءَ جي مورتن سان مليا هجن. انهيءَ ڪري ڪن وڌوائن جو اهو رايو آهي ته ڀيٽا جا اهي سڪا، جڏهن اهو مندر ٺهي ويو هوندو تڏهن ڪن پراڻي پگڻن لنگهندي پالمندي رکيا هوندا. اها ڳالهه انهيءَ مان به ظاهر آهي جو سڪا مورتن جي اڳيان جهڙن جو لنگهن رکيا آهن. جوڪڏهن مندر سالر هجي ها ته اهر ٻڌ ڌرمي پڪو به موجود هجن ها، جي هوند اهي ڀيٽا جا پسا کڻي وڃن ها. انهن سڀني ڳالهين مان اها ڳالهه ظاهر ٿي ٿئي ته عربي زماني جا سڪا، مندر جي سالر حالت ۾ ڀيٽا طور نه رکيا ويا هوندا ۽ ڪهڙي قدر ممڪن آهي ته اهي سڪا برسات وغيره موقعن تي بار سبب زمين جي اندرين لهن ٿا، هليا ويا هجن ۽ اهي گهڻو ڀولن زماني ۾ ڀيٽا طور رکيا ويا هجن.

جنهن ڪري مان ٻڌ ڀڳوان جون هالنون هڪ آيون، انهيءَ ڪري مان به ڪي سڪا هڪ آيا آهن، پر انهن جي شڪل ۽ صورت مان ڪو به پتو ڪونه ٿو پوي ته اهي ڪهڙي راجا ۽ وقت جا آهن.

ٻڌ ڀڳوان جي هاليءَ واري ٻوٽل جو ذڪر مان مٿي ڪري آيو آهيان. اٺون انهيءَ هنڌ ٻيڪاريو آهي ته انهيءَ ٻوٽل تي چالديءَ جو ٻوٽ ٿل هو. پر عجب جي ڳالهه اها آهي جو انهيءَ ٻوٽل جو ٿر نه چالديءَ جو هو، جنهن مان ڪن وڌوائن اهو اٺو مان ڪڍيو آهي ته جنهن وقت ٻڌ ڀڳوان جي هالن جي انهيءَ

مندو ۾ اسٿاينا ڪئي ٿي ويئي، تنهن وقت ئي غيريءَ کان اها
 ٻول، ماڻهوءَ جي هٿن کان ڇڏائجي وڃي ڏهن ئي ڪري
 هوندي ۽ اهو ٿو وڃي ٻيو هوندو. باقي رهيو سوال ته ٻڌ ٻول
 ٿئي ڪري هالنون ڪنهن ٿي ٻول ۾ چوڻي وڌيون ويون.
 الهيءَ جو جواب اهو ٿو ڏنو وڃي ته اها ٻڌ ٻول نه ٿو سگهي
 ويندي هوندي جنهن ڪري انکي ٿو ڪرڻ گناهه سڃڻو
 ويندو هوندو.

ڪاهوءَ جي دڙي مان هڪ هنڌان ٿرڪ دان ڄا ڪي
 ٻڌ ٺڪر نظر آيا، جنهن مان انهن سڃڻو ٿو وڃي ته ٻڌوان گوتم
 جون هالنون اول جدا جدا ٿرڪ دانن ۾ بد وڌيون ويون.
 جي پوءِ راجا اشوڪ هنڌستان جي جدا جدا هنڌن ڏانهن
 موڪلي ڏنيون ۽ انهن جي مٿان مندو ۽ لڻ لهرايا. هيءُ جو
 ڪنڊهڙ مان ڪن هنڌان سون ۽ چانديءَ جي پٿري ۾ وڙهيل
 وڪ هٿ آئي، ان نسبت مغربي ودوانن جو اهو رايو آهي ته اها
 وڪ ٻڌ ٻڌوان جي مکيه ڇاڻ يا راجا اشوڪ جي دوست ۽ ساٿيءَ
 اڳوڻي جي هوندي. هيءُ اڳوڻو اهو ٻڌ ڌرمي پڪهو هو جنهن
 سڃيءَ سنڌ جو سڀ ڪري ٻڌ ڌرم جو خوب پوڄا ڪيو.
 مٿس ڪنڪڙي پٿر ٺاهي ڏني وئي ۽ ڇاڇ ڪندي ڏٺو هو ته گوتم ٻڌ
 جي هالنن سان گڏ ٻين ٻڌ ڌرمي پڪهن جون به هالنون ساڳين
 مندورن ۾ پوڄيون ويون هيون. ساڳيءَ جي استو ۾ مان به
 گوتم ٻڌ جي هالنن سان گڏ ٻين پڪهن جون هالنون هٿ آيون
 آهن، الهيءَ ڪري جيڪڏهن ڪاهوءَ جي دڙي مان به گوتم
 ٻڌ سان گڏ ٻين ٻڌ ڌرمي سڃاڻن جون هالنون پوڄيل يا ساليال
 هٿ آيون ته ڪا ٿئي ۽ عجب جي ڳالهه نه چئي.

ڇهين ياتري هون سنڌ جو مغربي ودوانن جي قول
 موجب ستمن صديءَ ۾ هندستان ڇڏي آيو، تنهنجو چوڻ آهي

نه هن سنڌ ۾ ڪيترائي سنگهه ڏٺا جن ۾ ڏهه هزار پڪو اڀياس ڪري رهيا هئا. هن اٽلن ۾ لکيو آهي ته: ”جنهن وقت تڪ ڪس (گوار) هن سنڌ ۾ ڄميو هو، تنهن وقت هو سنڌ مان ڪڍي نڌر لنگهندو رهيو، انهيءَ ڪري راجا اشوڪ انهن هنڌن تي پوئو استوپ ڪيا ڪرايا جن هنڌ سنڌ ۾ ٻڌ پڳوان جي رهڻ جون ثابتهون موجود هيون. پڳوان ٻڌ جو مک شش اڳهه نه سنڌ ۾ ڪهڙائي وقت رهيو ۽ ماڻهن ۾ ٻڌ پٿر جو پرچار ڪندو رهيو. هو جن هنڌن تي رهيو ۽ جن جڳهه تي هن کي ليهان ڇڏيا، انهن هنڌن تي سنگهه يا استوپ ٺهرايا ويا. اهي جڳههون هو ڪنهن هنڌ ڏسڻ ۾ اچن ٿيون.“¹

ڪاهوءَ جي دڙي مان لڌل چالديءَ جي دٻلي جنهن ۾ وڏي سون جي دٻلي پيل هئي، تنهنڪي هڪ سولي ٻن ۾ وڙهيو ويو هو. اهو سون جو پٿر، دڙي جي کوٽا مهل اهڙو چلڪو پئي چٽڪ ڪارڻو لهي ٺاهيو آهي.

سون جي دٻلي ۾ ساڳي حالت هئي. هائي جيڪڏهن ٻه اندرين چالديءَ جي ٻيءَ دٻليءَ ۾ لڌل شيءِ کي ڪا رواجي شيءِ ڪري ٿو سمجهي ته سوال پيدا ٿيندو ته اهو ڪهڙو سبب هو جو چالديءَ جي لڌيءَ دٻليءَ کي وڌيڪ قيمتي سون جي دٻليءَ ۾ وڌو ويو؟ پڌرو آهي ته ان ۾ ڪا ڪا قيمتي ۽ پوئو شيءِ پيل هوندي. انهيءَ حالت ۾ جيڪڏهن اندرين دٻليءَ ۾ ڪنهن ماڻهوءَ جي هائي پيل سمجهي وڃي ته اهو ماڻهو رواجي نه بلڪه خود ٻڌ پڳوان هوندو.

هن دڙي جي مرڪزي مندر مان جيڪا مورتي لڌي ويئي آهي، سا نه فقط عجب آهي، پر دلچسپي واري به آهي. انهيءَ مورتيءَ جا ٻه ڪمبل هئا، جي ڪمري ۾ ٻولا ڪرڻ تي هڪ نه اچي سگهيا. وڏوان جو رايو آهي ته اها مورتي ڪنهن

1. Journal Asiatic Soc. of Bengal No. 2—1891.

وڏي ماڻهوءَ جي هوندي. اهڙي ڍنگ جي بي مورتي الهواڙا پاڻن مان به لڌي ويئي آهي. الهيءَ مورتيءَ جي به هو بهو ساڳي شڪل آهي. اهو بهار جي پراچين مندرون مان به نهجهال ۽ وسنوال جي ساڳي مورتي لڌل آهي.¹

اها نه هڪ آهي نه اها مورتي ٻڌ پگوان جي نه آهي. مورتيءَ جي معي تي پکڙي پيل آهي ۽ هنجي ساڄي هڪ ۾ ڪم ڪل آهي ۽ ڏاڻو هڪ ڇيلهه تي رکيل آهي. هنجي ٻه ٽي بلڪل ٿورا سارا ڪهڙا پيل ڏسڻ ۾ ٿا اچن. اهڙي لمبائي جي سادگي گهڻو ڪري جنهن لمبي پوجارين ۾ نظر ايندي آهي. مون معي ڏيکاريو آهي ته مورتيءَ جي معي تي پکڙي نظر آي اچي، تنهن نسبت ڪن وڏوالن جو رايو آهي ته اهي ڏکڻ وار آهن، ڇاڪاڻ ته اوروڻڪ آباد شهر مان جيڪي ٻڌ ڌرمي مندرون کڻي ڪڍيون ويون آهن، انهن جي معي تي به ساڳئي ڍنگ جا سڀڪاڙيل وار آهن. اها مورتي دلڪمن نظر آئي. منهن جو رنگ ڪڇڪ يا سون جهڙو هو، ٻه ٽي وڏا ٻيل ڪهڙو ڳاڙهي رنگ جو نظر آي آيو. معي جا وار، ٿورن ۽ مڇون ڪاري رنگ جون هيون. هنجي ڏاڻي هڪ ۾ جو ڇيلهه تي رکيل آهي، هڪ ٻي ٻي نظر آئي آهي. جنهن مان ڪن جو اهو الزمان آهي ته اها مورتي ڪاهوءَ جي دڙي واري ٻڌ استوپ يعني مندر لهراليندڙ ڌاليءَ جي هوندي. هيءَ جو سنڌ ڪوٽنگر ۾ لکيل آهي ته ڪاهوءَ جي دڙي وارو مندر يا استوپ پنجن صديءَ جو پراڻو هوندو، تنهن نسبت همري ڪزنس لکي ٿو ته مذهب جي نظر ۾ اهو مندر گهٽ ۾ گهٽ چوٿين صديءَ ۾ ٺهيل هوندي. سندس اهو به رايو آهي ته الهيءَ وقت کان به پراڻو ئي سگهي ٿو. ڪن مهربن وڏوالن جو

1. Architectural Antiquities of Gujrat By Dr. Jas Burgess
P. 44.

وايو آهي ته راجا اشوڪ الهيءَ هنڌ ڄمڪو مندر اڏايو هوندو. سرفتي ويو هوندو ۽ تازو کولي لڌل قتل مندر راجا اشوڪ واري مندر جي مٿان لهرايو ويو هوندو. باقي الهيءَ دڙي مان ٻڌ ڌرمي مڙهن جا ڄمڪا لڌل ۽ قتل ڄڳهون نظر آيون آهن. سي قنڌار جي ٻڌ ڌرمي مڙهن سان هو بهي ملي ٿيون آهن. ڪاهوءَ جي دڙي مان کوئي لڌل ٻڌ ڌرمي استوپ ڪو سند ۾ پنهنجي ڍنگ جو اڪيلو نه آهي. اهڙي ڍنگ جا استوپ سنڌ جي ٻين پراچن شهرن، جهڙوڪ سنڌيون جودڙو، ڏيپر ڪهاڻڪهرو (پرهمن آباد جي ويجهو) مهرڳڻ (مورو تعلقو) وغيره مان به لڌا ويا آهن.

ڪاهوءَ جي دڙي مان لڌل چٽاليءَ جي سرن کي ڏسي مسر ڪنگهار پنهنجي رپوت جي پنهنجن جلد ۾ لکيو آهي ته اهڙي لملي جون سرون ڪشمير جي سرحد تي بيل جمال ڳري (يوسف ڙلي) ۽ ٻين هنڌن تان کوئي ڪڍيون ويون آهن. مجمل التاريخ، جنهن لسٽ مون هن ڪتاب جي ڪنهن ڀاڱي ۾ ڏيکاريو آهي، اها تاريخ ڪنهن مسڪرمت گرمت تان ترجمو ٿيل آهي، لکيل آهي ته ڪشمير جي راجا ڪنڪ، سنڌ جي سواندي شهر ۾ هڪ وڏو ٻڌ ڌرمي مندر لهرايو، اهو سوانديءَ جو شهر هن وقت ڏيپر ڪهاڻڪهرو سمجهيو لڳو وڃي. ڪاهوءَ جو دڙو الهيءَ سواندي شهر جهڙو پراچن آهي.

پنهنجي نظر ۾ معيان وڳو ڪن الھاس ليکڪن جا ٽپ آهن. باقي ڪاهوءَ جو دڙو پرهمن آباد واري ڏيپر ڪهاڻڪهري جي دڙي کان گهڻو اڳ جو آهي. راجا ڪنڪ جي ڳالهه هڪ خيالي ڪهڙو آهي. ڪيئن به ڪاهوءَ جي دڙي کي عموي سنڌ کان پوءِ جو نه، بلڪه اڳ جو ئي سمجهي سگهجي ٿو. البت هن دڙي مان کوٽائي ڪندي ڪا اهڙي شيءِ نه ملي سگهي آهي جنهن مان

اهو الومان ڪڍي سگهجي ته سند جو هيءُ پراچين ۽ نابل فطر
 شهر، مهن جي دڙي يا آمريءَ جي دڙي جهڙو جهونو آهي. —
 ڊاڪٽر پالڊارڪر، ڪاهوءَ جي دڙي جي چوڪا کوٽائي
 ڪرائي، تنهن ۾ ڪمٽريون عجب ڳالهون ظاهر ٿيون. هن ڏٺو
 ته الهيءَ دڙي ۾ ٻڌ زمالي جون ڪمٽريون شتون موجود هيون ۽
 ۽ اتي ٻڌ ڌرم جا هڪ ۽ ٻه بلڪ ڪنهن استوپ موجود هئا.
 انهن سڀني استوپن مان هالن جا پوٽا لڌا ويا، جي هالنون شايد
 وڏن وڏن ٻڌ يعني پڪن جون هجن. پر اهي استوپ يا انهن مان
 لڌل مورتون ڪهڙو ڪري مٽيءَ جون ٺهيل هيون. ٻڌ پڳوان
 جي هڪ دلچسپ ۽ عجب مورتِي به لڌي وئي جا سولي
 پتري ۾ وڙهيل هئي. الهيءَ مورتِيءَ ۾ ٻڌ پڳوان پرن پو ڪڙو
 ٿو ٻيلو هو. اهڙي موليٰ جي مودت سر آريل اسٽن بئوچسٽان
 جي کوٽان ڪڍهڙ مان ڳولي لڌي آهي.

باب ٺائون رڪن جو ڏل

مولڪي خبر ٿي ڪاڏ آهي تہ هندستان جي سرڪار،
گهڙن جاهل يورپين جي حوالي ”سنڌ گزيٽيئر“ لکڻ ۽ ظاهر
ڪرڻ جو ڪم رکيو هو، جن سنڌ جي الهاس جي تہ ڪاڏ ڪو چڻا
ڪاڏ ڪئي آهي، باقي ٿاڦورا سي هڻندا ويا آهن. مولڪي
عجب ۽ دڪ آهي تہ اهڙن الهاس ڪهڙن سان پريل سنڌ گزيٽيئر
جهڙي ڪتاب کي اسانجا ڪيترا ديسي عالم پنهنجو هڪ رهيو
ڪري ٿا سمجهن ۽ الهاس ڪتاب ۾ درج ٿيل بي بنياد ۽ غلط
ڳالهين کي ڪم ڏولڻ سچ ڪري ٿا سمجهن. انگريزيءَ ۾ جهليل
سنڌ گزيٽيئر کي به سچو سمجهي، اها حوالا ڇهيندڙ وڌائين ٿي
مولڪي کل اهندي آهي. پر الهاس صاحبن جو ذوق تہ آهي،
اسان جي ديش ۾ ڪلف وٺي الهاس ڪو چڻا ڪرڻ ڪم
چاڻي ٿي ڪونه. باقي جهڪڙهن ڪنهن يورپين وڌوان اکيون
بند ڪري کڻي ڪو التو سٺو ٽپ پڙهيو تہ اسان جا ديش واسي
اکيون بند ڪم ڪئي اهو سچ سمجهندا. پر مان سرڪاري طور
ٿاڦ ڪم سنڌ جي الهاس کي ڪاڏ اهميت ٿو ڏيان ۽
اهو ئي سبب آهي جو مون پنهنجي سچي الهاس ۾ ڪڏهن به

سند گريٽر کي الهاسڪ اختياري سمجهي، ڪڏهن به الهاسڪ حوالو نه ڏنو آهي.

الهاسڪ بدنام سند گريٽر (صفحہ ۶۳۸) ۾ لکيل آهي ته ”سند جي اڪيٽنگ ڪميشن جنرل جان جوڪس، مير دڪٽ جي ڪنڊهڙ جي کوٽائي ڪرائي، پر دلچسپيءَ واري ڪا به شيءِ يا ڳالھ، نظر ڪانه آئي“. مير دڪٽ جي نل، جنهن مان ڪنهن وقت گولڊ ٻڌ جون پوٽر موزون هڪ آيون ۽ ٻڌ زمالي جون پوٽر ڪمٽيون ثابتون نظر آيون، ان نسبت ائين لکڻ نه هن پراچين ڪنڊهڙ مان ڪا به اهم يا دلچسپ شيءِ هڪ نه لکي، سا ڳالھ، واهياس ۽ يهودي يعني لکي.

مير دڪٽ جو نل (استوپ) مير پورو خاص جي ڪاهوءَ جي دڙي جهڙو نل آهي، جو ٽراپشاه ضلع جي بالڏي اسٽيشن جي ڏکڻ اوله طرف چوڏهن ميلن جي مفاصلي تي آهي. هن استوپ يا نل نسبت هن وقت ڪا به الهاسڪ سامگري نه ملي سگهي آهي. هن تي ڪنهن مير دڪٽ جو نالو پوئين نسبت به هن وقت تائين ڪا به خاطر خواه ثابتي نه ملي آهي. اها ڳالھ هر ڪو سمجهي سگهي ٿو ته مير دڪٽ جو نالو مسلمالڪو آهي، جو شايد الهاسڪ پاڻي جي ڪنهن بادشاه يا زميندار جو هجي.

هن نل يا ڪنڊهڙ نسبت ڪمٽيون ڏند ڪٿائون ٻڌڻ ۾ اينديون آهن. ڪن جو چوڻ آهي ته دڪٽ نالي هڪ شاهوڪار سائيالي هئي، الهاسڪ عورتن پنهنجي قمعي زبونن کي لڪائڻ لاءِ اهو نل ٺهرايو هو، جو اڄ تائين گهڻي قدر سالم حالت ۾ آهي. ڪن جو چوڻ آهي ته هن ملڪ جي ڪنهن راجا کي اولاد ڪونه هو. الهاسڪ ڪري هنجي وزيرن ۽ صلاحڪارن کيس صلاح ڏني ته پنهنجي نالي قائم رکڻ لاءِ اهو استوپ ٺهرايو، جو هن ٺهرايو.

ٺٽيان وڌي آهي. ماڻهو آهن، جن جو چوڻ آهي ته مير وڪڻ هڪ هندو راجا هو، جو سنه ۱۲۰۳ ۾ الهيءَ ملڪ ۾ راج ڪندو هو. هن کي ٻه ڀائر هئا، جن مان هڪ جو نالو پير ۽ ٻئي جو نالو بهمن هو. هنن ٻنهيجو راج ٽن حصن ۾ ورهايو، جنهن مان هڪ حصو سندس ڀاءُ پير، ٻنهن ۾ هن ڏکڻ ڪل ٿل ٺهرايو.

مير وڪڻ جو گول استوپ، اٽڪل سٺ فوٽ اوچو آهي. ٻيو استوپ هڪڙن ٿلهن سرن جو ٺهيل آهي، جنهن ڪري خاطريءَ سان چئي سگهجي ٿو ته اهي سرون هندن جي زماني جون آهن. استوپ جي هيٺان وڏو شاهي ٿلهو ٺهيل آهي، جنهن تي هن ٻڌ ڌرمي استوپ جي اڏاوت ڪئي ويئي آهي. هيءُ استوپ پويان اٽڪن پوءِ نظر اچي چٽڪ هن جون ٽي ماڙيون يا منزلون آهن. جيتوڻيڪ استوپ اڃا ڪجهه سالر حالت ۾ آهي، پر ان جي چٽ جو ڪجهه حصو ڀڳل آهي. آسمان ڏهندڙ ماڻهن جو چوڻ آهي ته ڪنهن وقت سڀت نرسات اچي پئي. ڪي مسلمان، جن عهد جو ڏينهن پئي ملهائون، تن ڀڄي اچي پناه ورتي. انهن جي اندر اچڻ تي چٽ اچي هٽ ڪري ۽ اهي ويچارا سڀ پناه گهرائي غرق ٿي ويا.

هن استوپ جي نوسان ڏهندڙ ڳولائين جو چوڻ آهي ته هڪ ڪلڪٽر الهيءَ استوپ مان مٽيءَ جو هڪ برتن ٺٽو ٺٽو، جنهن ۾ ٿامسي جا ٻه ٽراڊيٽي پائرب پيل هئا. ڪن ماڻهن اها به خبر ڏني ته هڪ الجيمئر پڳل ٻٽل عمارت جي نر مان ڪي مورئون ٺٽيون. مٿس همري ڪزنس جو چوڻ آهي ته جنهن وقت مان اهو استوپ ٺٽو ويس تنهن وقت هڪ الجيمئر ويٺي ڪوٺائي ڪئي، جنهنکي ٻڌ ڀڳوان جون ڪي مورئون

لڏيون، هڪ موريت بند پگوان جي جنم جي هئي. ڳوٺر بند
ان وقت چالو هو ۽ ماءُ جي ڪڇ ۾ سهيو پيو هو، انهن جي
مٿان ڳوٺر درخت هو. هڪ اهڙي ۾ موريت لڏي ويئي آهي،
جنهن ۾ ڳوٺر بند پنهنجي استريءَ کي رات جو سهيل ڇڏي،
پنهنجن مڱهن کي الوداع ڪري ڳوٺري. اهي موريتون لڏيون
آهن ۽ ڇهن ستن چورس اڇن کان وڌيون نه ٿينديون. اهي
موريتون شايد مير وڪڻ جي استوپ کي پلستر طور لڳل هونديون.
 باقي اهي پوڄا جي ڪم جون نظر ٿي آهن. بس مٿن شين
کان سواءِ ٻيون ڪي به اتهاسڪ شيون هڪ نه اچي سگهيون
آهن. هان، مغرب جا گهڻا عالم الهيءَ راه جا آهن، اهو استوپ
۾ راجا اشوڪ جي زماني يا عيسوي سنه کان اڳ جو ٺهيل آهي.

باب ڏهون

سنڌ سڏيون جو دڙو

سنڌ جي نوالوي سڪڙو ماڻهن کي هنن پراچين ڪنڊهڙ جي لفظ لالي جي ۽ خبر نه هوندي. هيءُ ڪنڊهڙ، سنڌ ۾ مڪم ٻڌڻي ۽ يادگارن مان هڪ مڪم، يادگار آهي، جو ٽنڊي محمد خان ۽ ملان ڪاٺيارن جي وچ ۾ آهي. جنهن وقت هن ڪنڊهڙ جي خبر پراچين وسيلو وڪيلن کي پئي ۽ ڊاڪٽر پالڊارڪر الڪي ڪوٺائي جي ڪوشش ڪئي، تنهن وقت اول نه هن کي ڪوٺائي لاءِ ڪو مزدور ئي نه ملي سگهيو. هتي جي آسپاس جي ماڻهن ۾ اها ڳالهه ٺهيل هئي ته الهيءَ هنڌ وڏو خزانو آهي جنهن تي هڪ واسينڪ لنگ پورو ويٺو ٿي. الهيءَ ڏپ کان ڪو به ماڻهو الهيءَ ڪنڊهڙ جي ماڳهن ويجهو به نٿي ويو. ليڪ ڊاڪٽر پالڊارڪر، ڪن مزدورن کي ڏيئي وڃي ڪم تي چڙهڻ لاءِ تيار ڪيو. ڪوٺائي هلندي، هن ڪنڊهڙ مان ڪيتريون پراچين شيون هڪ آيون. وڏن جو زبردست ڍاڍو آهي ته مورو خاص جي ڪاهوءَ واري دڙي وانگر هن هنڌ به راجا اشوڪ، ٻڌ پگوان جون ڪي هائون پراچين هيون.

هڪ فوت لکي موڪليو ويو، جنهن ۾ لکيل آهي ته: ”جيڪي مورتن
موڪليون وڃن تهون، انهن ۾ هڪ ٻڌ ڀڳوان جي مورتي آهي
جنهن ۾ هو ٻڌي ماري ويٺو آهي. سندس مٿي جي وادن ۾
اڀرندا غارت ۾ لهرائيل ٻڌ جي مورتن وانگر گهٽيون پل آهن.
ڪمل جو گل ۽ سائس آهي.“

انهن مورتن تي لکندي مسٽر فرير چوي ٿو ته: ”اهڙيون
مورتن اسان کي سڏيو وٽان گهٽيون تي مليون، جو ڳوٺ ملن
ڪانهارن ۽ ٿنڊي محمد خان جي وچ ۾ آهي. الهه ۽ هنڌ، تي
سڌيون جو دڙو آهي، جتي هڪ وڏو ٿورو آهي، جو ڪجهه
سرن جو آهي پر ان کي ڪنهن سرن جو نه ٿو ڏسجي. الهه ۽
ٿورو لسٽ ۾ ۽ وهندڙ ڪن ماڻهن جو اهو الزام آهي ته ڪنهن
ڌرمي ۾ اهو ٿورو، سڌي ۾ هلندڙ جهازن کي لائيف هائوس جهڙو
ڪم ڏيندو هوندو، ڇاڪاڻ ته اٽڪل چار سو سال اڳ سڌي،
کوليءَ سان لڳل هو ۽ جهاز به سڌي ۾ ايندا هئا. مسلمانن جو
چوڻ آهي ته اهو ٿورو پنهنجو محمد صاحب جي ڏينهن ۾ حضرت
برقي اڻڌر لهرائو هو.“

ڊاڪٽر صاحب پنهنجي ”مهران آب سڌ“ نالي انگريزي
ڪتاب جي ۲۲۸ صفحي ۾ لکي ٿو ته: ”اڳي جنهن هنڌ تي
قلبي، کوليءَ سان اچي گڏبي هئي (!) الهه ۽ هنڌ تي ڪيتري
مفاصلي ۾، ويندي حيدرآباد جي ڪنڊي ٽڪري جي ڏکڻ واري
ڇوڙي تاءِ هڪ قتل شهر ۽ الهه قتل عالمان جيڪن جون سرون
۽ ٽڪرا نظر پيا آهن، جن کي ڏسندي انهن ٻو معلوم ٿئي ته
ڪنهن وقت هن هنڌ ڪو وڏو شهر ٻڌل هوندو.“

سڌ جي هن پراچن ڪنڊهڙ جي کوٽائي ڪرڻ کان اڳ
مٿي ذڪر ڪيل ٿورو اٽڪل ويهه فوٽ اوچو هو جنهن مٿي پل
هئي. الهه ۽ ٿورو جي مٿان، هر صورت ڇٽيل ۽ ڪوڙيل ٻڪريون

سرون نه لڳل هون، يعني ڪجهه سرون جي لڳل ڪن سرن جو نه آيل هو، پر ڪن سرن جو هاڻي لاهان به نٿو ملي. ممڪن آهي ته الهيءَ استوپ يا لڳل جون ڪيون سرون ڪن لڪمڊارن، پوسان وهندڙ راه جي مرميت ۾ ڪتب آنديون هجن. ودوان جو واپو آهي ته هن وقت جيڪا ٿاڻو جي ٿولهه آهي، ڪنهن وقت اٽڪان ٿلهي ٿولهه هوندي.

اها ڳالهه ياد رکڻ گهرجي ته سنڌيون جي دڙي جو اهو فقط اڪيلو لڳل ڪو نه هو، پر انجي آسپاس اٽڪل هڪ ميل ۾ قتل جيڪهن جون لڳل سرون ۽ لڪر ٿوپر پکڙيا هئا آهن، جي شايد ٻڌ ڌرمي پنهنجن جون ڪنهن وقت مڙهيون هجن. مستر راورٽيءَ جو چوڻ آهي ته اهي ٻڌ يعني مڙهيون ضرور ڪنهن وڏي شهر جي ٻاهران هونديون. انهن لڪرن ۽ ٿوپرن جي پوسان هڪ لڳل آهي جو شايد راجا نهرون جي ڌاڻيءَ جي سماڏي آهي. الهيءَ هنڌ تي نهرون ڪوٽ (حدوآباد) جي ڌاڻيءَ کي جلايو ويو هوندو. الهيءَ الزمان ڪڍڻ لاءِ اها ٿاڻي ملي آهي جو الهيءَ سماڏ جي کوٽڻ سان ان مان رڪه جا هڪ ٻئي مٿان ٻيل ڪمرا اڻ ڏٺا ويا.

پراچين مندر جي جڳهه کولندي مٿي پور خاص جي مندر والڪر لڪي کي دريون يا ڪهف نظر آيا ۽ لڪي انهن مان ڪي مورائون ئي ٿڌيون ويئون! اها ڳالهه ڏيان ۾ رکڻ جهڙي آهي. انهن دڙي جو ڏيک اهو ساڳيو آهي جهڙو مٿي رکڻ ۽ ڪاهو جي دڙي جو. ودوان جو واپو آهي ته انهن ٽنهي پراچين شهرن جا لڳل ساڳين شين مان لاهيا ويا هوندا. سنڌيون جي دڙي جو لڳل، ٻين الهاسڪ لڳل والڪر گول آهي، جنهن کي ان ۾ هڪ پٽ آهي. ڊاڪٽر لالڊارڪر کي وشواس هو ته الهيءَ پٽ ۾ کوٽر ٻڌ، جون هالون پورين ويون

هولديون. هن الهن هالن هڪ ڪرڻ جي گهڻي ڪوشش
ڪئي پر اهي ڪنهن لپي سگهون.

ٿل جي ٺڪ وچ ۾ هڪ ڪوٽل نظر اچي ٿو. ان نسبت
مستر پوٽن پنهنجي ”سنڌ ريزيڊنٽ“ نالي انگريزي ڪتاب ۾
لکي ٿو ته الهيءَ ڪوٽ ۽ ٻين ڪڏن نسبت مولڪي ٻڌڻ ۾ آيو ته
اهي مهر غلام علي ٽالپر نالي حيدرآباد جي ڪنهن حاڪم ڪوٽايون
هيون. هنڪي ڪن ماڻهن چيو ته الهيءَ ٿل يعني استوب ۾ الاءِ ملڪيت
پوري پئي آهي ۽ الهيءَ ئي هن زمين ڪوٽايو شروع ڪئي.

سنڌي ٻولي جي دڙي ۾ سڀ کان وڌيڪ اچرج جي
شيءَ زمين جي الدون ٿي. ۾ هڪ ڊاڪٽر آهي جو هڪ سماڌي
يا ننڍي مقبري جي صورت ۾ آهي. هنجي اڇائي ۾ هڪ فوٽ ٿي
ٻيچ آهي ۽ سڄو ڪجهه سرن مان لاهل آهي. هنجي مٿان مٽيءَ
جو پلستر لڳل آهي، جنهنڪري ونگ ڏٺو ويو آهي. الهيءَ
ڊاڪٽر کي ڪوٽ سان الدوان ڪاٺ جو چورو هڪ آيو جنهن
مان اهو اومان ڪڍيو ٿو وڃي ته الهن هنڌن تي ڪو ڪاٺ
جو سامان پوري ويو هوندو.

الهيءَ ڊاڪٽر نسبت ڊاڪٽر پالڊارڪر جو چوڻ آهي ته
الهجي حفاظت لاءِ ڪاٺ جي چٽ ۽ چٽي وڌي ويئي هوندي.
مستر هينري ڪزنس لکي ٿو ته مولڪي هڪ آهي ته
ڪوٽر ٻڌ جون هالون الهيءَ ڊاڪٽر جي ٿري ۾ رڪنن ويون
هولديون، جي پوءِ ڊاڪٽر پالڊارڪر کي هڪ آيون. الهن هالن
تاءِ پهچڻ لاءِ الهيءَ ڊاڪٽر جي پوڄا سان ئي ٿيڻي ڏاڪٽر هئي.
اهڙي نموني جو ڊاڪٽر پالڊارڪر وٽس يعني پراچين اهر سنڌ
سڙ وهار استوب مان به ٿڌو ويو آهي، جنهن مان چڪور ٿي
واجاب ڪيٽڪ جي زماني جي پتل جي هڪ اڪريل پلمٽ هڪ
آلي آهي. الهيءَ ڊاڪٽر مان هالن جي وڪر سان ڪي سڪا.

لوه جا نڪر، ۽ ڪي مٿيا، ۽ هڪ آيا آهن. الهيءَ ڏاڳوڻا جو فرش، زمين کان ٿي، فوت مٿي هو.

جهڙا ڳڙه جي پور يا استوپ ۾ کوٽ پڻ جون هائون الهيءَ ساڳيءَ حالت ۾ لڌيون ويئون، جنهن حالت ۾ سنڌيون جي دڙي يا ڏاڳوڻا مان لڌيون ويئون.

ڊاڪٽر پالڊارڪر جو رايو آهي ته سنڌ سنڌيون جو اوائلي استوپ راجا ڪنڪ ۾ جي زماني کان ڇهڻو نه هوندو ۽ الهيءَ ڪري هن لکيو آهي ته ”اهو دڙو پهرين عموري سنڌ ۾ ٺهڻو هوندو.“

جيڪڏهن ڊاڪٽر پالڊارڪر جي رائي کي وزن ۾ ڏجي ته پوءِ ميرپورخاص جي ڪاهوءَ واري دڙي ۽ ميرڊڪڻ واري استوپ کي، ۽ هڪ ڇڪي پهرين صديءَ جي ٺهڻو پوندو. پر مان اڳي ئي ڏارين قومن جي سنڌ تي ڪاهه واري بيان ۾ مضبوط دليلن سان ثابت ڪيو آهي ته راجا ڪنڪ عموري سنڌ کان اٽڪل ٻڌي صدي کن اڳ سنڌ تي راج ڪيو.

جيڪڏهن اها ڳالهه قبول ڪئي وڃي ته سنڌ سنڌيون جو دڙو نه راجا اشوڪ، پر راجا ڪنڪ ٺار ڪرايو ته پوءِ انهن ڇوٽو پوندو ته هن راجا سنڌ ۾ ٻي وڏا پڻ ڏرمي منڊ ۽ استوپ ٺهرايا، جي سڌاءَ لاءِ سنڌ جي اتهاس ۾ سندس نالو امر ڪندا رهندا. انهن استوپن مان ٻو استوپ ۽ ٻيل تاريخ ۾ بيان ڪيل ”سنوادي“ استوپ آهي جنهن کي ڏيهر ڪهاڻڪري جي نالي سان سڏيو ويو. الهيءَ سنوادي عرف ڏيهر ڪهاڻڪري جي شهر ۾ عموري سنڌ کان وٺي پڻ ڏرمي ماڻهن جي وڏي عالمان بستي هئي. سنڌ سنڌيون جي دڙي وارو استوپ الهيءَ موقعي جو ٺهرايل آهي جنهن وقت راجا ڪنڪ پنهنجي راج جي حدن ڏسڻ لاءِ سمنڊ جي ڪناري لاءِ اچي پهتو. هن خان خاندان

مرزا عبدالرحيم والڪر پنهنجي سر جي يادگار لاءِ ننڍي محمد خان
تعلقو جو ذڪر ڪيل سڌ سڌيون جو استعوب لهرايو. ممڪن آهي
تہ هن عربي سمنڊ تان سر ڪندي پنجاب، بهار لهرور ۽ هالوڪي
سڌ اندر ٻيا به ٻڌ ڌرمي استعوب لهرايا هجن. راجپر لنگڻي ۽
لڪل آهي تہ راجا ڪنڪڪ، هوڻڪ ۽ چنڪڪ ڪيترائي استعوب
لهرايا. راجا ڪنڪڪ سڌ ۾ جهڪي استعوب لهرايا آهن. انهن
سڌي کان پھارو وارو استعوب وڌو آهي.

مشهور چيني ياتري هوئن سنگ جنهن وقت سڌ ۾ آيو
تنهن وقت سندس لکڻ موجب سڌ اندر ٻڌ ڌرم جو هدايان
فرقو ڏرو هو. مگر ٻڌ ڌرم جي جنهن فرقي کولم ٻڌ جون
مورتيون لهرائي انهن تي استعوب يا لڙڪا ڪيا، ان فرقي کي
مهائيان نالي سان سڏيو وڃي ۽ اڃا ڳالھ ظاهر آهي تہ سڌ
جا ماڻهو مهائيان مان هئا ان فرقي ۾ ڪن صدين کان پوءِ ئي ويا
هولداڻ يعني سڌ اندر ٻڌ ڌرم جي ٻن مکيه جدا جدا عقيدن
جي پوڄا ۾ ڪي صديون گذري ويون هونديون.

مهاراجا ڪنڪڪ مهائيان خيالن جو هو. هيڏانهن سڌ سڌيون
جي دڙي مان کولم ٻڌ جي ڏيان ۾ مکين ۽ پلني ماري ويٺل
هڪ مورتي هڪ آلي. ان کانسواءِ کولم ٻڌ جي مورتيءَ جو هڪ
سر هڪ آيو، جنهن ۾ مٿي تي گهندڀدار وار هئا. هنن ماڻهن جو
ڀاءُ آهي تہ پوئين مورتي ڪٿي ڏيوتا جي هئي. اهي ٻئي
مورتيون بمبئي ميوزم ڏانهن موڪليون ويون. مٿين مورتن
جي ملڻ کانپوءِ سولائيءَ سان اهو الزمان ڪڍي سگهيو تہ سڌ
سڌيون جي دڙي جو استعوب راجا ڪنڪڪ لهرايو هوندو.

باب يارهون

سيوهڻ

حليف ۾ سيوهڻ جو شهر سنڌ جي موجوده آباد شهرن ۾ سڀني کان وڌيڪ جهولو آهي. الهه اهي پراچين شهر يا کنڊ هڙ عمال مان ڪڍي ڇڏيو، جيڪي ڇهن ستن هزارن سالن جا جهولا آهن. سيوهڻ الهه بلڪل پراچين شهرن ۾ ٻيو دڙجو والاري ٿو. هن شهر کي پراڻن ڪتابن ۾ جدا جدا نالن سان لکيو ويو آهي. ڪڏي هڪ سيوهڻ، ڪڏي شروسان، ڪڏي سندوسان، ڪڏي سادوسان، ۽ ڪڏي سندوسان سڏيو ويو آهي. مسٽر ڪنگهام پڻ وڏن وائن سان شامل راءِ ڏيندي لکيو آهي ته سيوهڻ اهو شهر آهي جنهن کي گريڪ الهاسڪارڊن سندوسا نالي سان لکيو آهي. هن پراچين مهاڻي آئمن ٻه لکيو آهي ته ”هيءُ شهر بلڪل پراچين آهي ۽ ڪنهن وقت هتي قلعه به ٺهيل هوندو جتي هاڻي الهه قلعي جا کنڊ هڙ ڏيندي ٽڪريءَ جي صورت ۾ ايتا آهن. پراڻي قلعي جي هيٺ ٽي ڪمريون جهڙيون ٻه نمون پٿرون آهن، جي ڪن ايمان جون جهولون هونديون. ۱. العد راسي نالي راسي لاري ۾ سيوهڻ جو اجهو هليوون دلچسپ بيان ڏنو ويو آهي. ”شروسن (سيوهڻ) پنهنجن چمن ۽ واهن کان

گهڻو مشهور آهي. هن ۾ بي حد آبادي ۽ جام ٿڌو هلي ٿو. سوهڻ جو اهو شهر آهي جنهن ۾ ٿرڌي راجا دلوراه هتي پناهه اچي ورتي هئي. چون ٿا ته راجا دلوراه پنهنجي ننڍي ڀاءُ جي زال ۾ بري نظر رکي، انهيءَ ڪري هن ماڳهن ڀاءُ جي سر ڪٽڻ جا منصوبا سڻ شروع ڪيا، جنهن کان ٺٽي سندس ڀاءُ سوهڻ ۾ هليو آيو. انهيءَ ڀاءُ جي ساڙي اڃا تاه سوهڻ ۾ هڪ قبر جي صورت ۾ آهي، جنهن تي ماڻهو هر ڪنهن جمع ٿي اچي ڪڏ ٿيندا آهن.

هڪ اسلامي ليکڪ جي لکيل تاريخ گاهريءَ ۾ سوهڻ شهر جي وسيلو وري اها عجيب ڳالهه لکي ويئي آهي ته جنهن وقت راجا دلوراه جي ظلم سبب الور وارو درياهه سڪي ويو، تنهن وقت سنڌ درياهه سوهڻ جي ويجهو وهڻ لڳو ۽ ان ڪالهه ئي سوهڻ وسيلو شروع ڪيو. پر اهو هڪ جاهلان گهروڙو آهي، نه ته سوهڻ جو شهر عربن جي ڪاه کان گهڻو گهڻو اڳ جو وسيلو آهي.

سوهڻ جي شهر کي پرتين زماني ۾ چڱي اهميت مليل آهي. محمد بن قاسم ۷۱۱ ۾ جنهن وقت هن شهر تي ڪاهه ڪئي تنهن وقت فوج جي تيار هوندي ته شهر ۾ وهندڙ ٻڌ ڌرمي دعوت، جنگ ڪرڻ کان انڪار ڪيو ۽ والوراه محمد بن قاسم کي هڪ خط لکي موڪليو ته اسين خرابوڙيءَ جي خلاف آهيون، انهيءَ ڪري تون سان جنگ نه ڪئي ويندي. اسان شهر جا دروازا کليل رکيا آهن، تون واپس جو شهر ۾ داخل ٿي سگهين ٿو. انهيءَ ڪالهه يارهين صديءَ جي شروعات ۾ محمد غزنويءَ هن شهر کي هڪ ڪيو. بعد ۾ وري همايون جنهن وقت امرڪوٽ

هن شهر جي پراچينجا نسبت لازو مستر ڀيرومل مهر چند
 پنهنجي لکيل ”سنڌ جي هندن جي تاريخ“ ۾ هڪ عجيب
 ڳالهه لکي آهي. هي سوهڻو شهر راجا اشمر جي پٽ شيءَ
 وسايو. جنهن ڪري هنکي شمسڻان يا شومڻان ڪري سڏيندا
 آهن. راجا اشمر رامپڻ جي زماني يعني گهٽ ۾ گهٽ ستن
 اٺن هزارن سالن جو جهڙو آهي. مستر ڀيرومل بنا خيال ڪري
 شايد وڏو رومان جو ٿپ هڻيو آهي ته ڪس ياد وڪڻ گهرجي ته
 راجا اشمر جي ڪمڪڻ نالي پٽ ڪمڪڻ ڏيس وسايو جو پهاو
 جي ويجهو هو ۽ پٽ شيءَ نالي پٽ هاڻوڪو سبيءَ جو شهر
 وسايو. راجا اشمر اتر هندستان جو راجا هو ۽ الهيءَ ڪري
 سهاروڪ هندي پٽن اتر هندستان جو ڪو غير آباد علائقو ٿي وسايو
 هو ته وڏو لکي هڪ راجڪمار اڪبر هليو ويو ۽ ٻيو مڪمر.

انهيءَ ڪوجنا مان معلوم ٿو ٿئي ته سوهڻو جو شهر
 مهاڀارت جي زماني کان پوءِ جو ٺهيل آهي. هيءُ جو جهڙو ٿو
 رهي ته راجا جندوت سوهڻو جو راجا هو، سو اڃا پڻ آهي. هو ٻرايو
 سنڌ ۽ سؤڀر ڏينس جو راجا هو پر سندس گادي سوهڻو ۾
 نهي، تنهنجو ڪنهن هنڌ به ڏکڻ ٿوراڇي ۽ مهاڀارت ان
 سبب خاموش آهي.

هاڻي ڏسڻ گهرجي ته سوهڻو جو شهر ڪڏهن ٺهيو ۽
 منهن ٺهرايو. منهنجي رومان موجب جنهن وقت سڪندر کان
 ڪلهوڙو هندستان ٿي اتر اولهه کان ڪاهون ٿيڻ شروع ٿيون،
 تنهن وقت اتر هندستان جون، جنهن ۾ پراچين سنڌ جي اتر وارو
 ٻاڳو اچي ٿو وڃي، ڪيتريون ڪيتري جالون هجڻ ڪري
 ڏکڻ هندستان ڏانهن واهون ٿيون. مغل ملتان جي دليور مالون،
 مالو شهر، پٽنڊا جي ٻانڌن جيسلمير وغيره ۽ سبيءَ جي شوي
 ڪيترين سوهڻا اچي وسايو.

هندستان جي پراچين الهاس پر اها هڪ وراچي ڳالهه آهي
جو هڪ سڄي جالي پنهنجو ملڪ ڇڏي ماڳهن ۾و ملڪ وڃي
وسائي. الهيءَ لاءِ هڪون الهاسڪ ثابتون موجود آهن. الهيءَ
صاحب موجب سيوهڻ جو شهر اٽڪل ٻن اڍائي هزارن سالن جو
جهولو آهي.

هن شهر کان سواءِ سند ۾ ٻيا گهڻا ئي الهاسڪ شهر ٻا
کنڊهڙ ٻا آهن، پر اهي عيسوي سنڌ جي شروعات کان گهڻو پوءِ
ٻا آهن الهيءَ ڪري مان الهن جو ذڪر هن ڀاڱي ۾ ڪرڻ
واجب نظر سمجهان.

ايڊمن: صاحب خان "سوره" ميراڻي

Cell No: 0344 - 3919786